

ISSN 2591-1201

LETNIK 9 • 2025 • ŠTEVILKA 1

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik /Published by

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva /Address of the editorial board

Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija

Odgovorni urednik /Managing editor

dr. Tomaž Ivešić (Slovenija)

Glavni urednik /Editor-in-chief

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnična urednica /Technical editor

Petra Grabrovec (Slovenija)

Uredniški odbor /Editorial board

dr. Matic Batič (Slovenija), dr. Jakub Beneš (Združeno kraljestvo), dr. Pavlina Bobič (Slovenija), dr. Lucia Ceci (Italija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Adam Hudek (Slovaška), dr. David Hazemali (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Peter Lieb (Nemčija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija)

Spletni naslov /Website

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles.

Redakcija te številke je bila zaključena 20. 5. 2025.

Publikacija izhaja s finančno podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Lektoriranje in prevod povzetkov

MODUS TOLLENS, Tadej Todorović s.p. in TransLAB, Andraž Banko s.p.

Oblikovanje in prelom

S. B.

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

100 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m e

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 9 • 2025 • ŠTEVILKA 1

VSEBINA

Razprave

Damjan Hančič

Preobrat na Gorenjskem v letu 1943

9

Tomislav Kardum

*Miha Krek's Reports on the Communist Seizure of Power and
Repression in Yugoslavia (1944–1945)*

41

Bojan Dimitrijević

*Jugoslovenska armija – prvi poratni meseci
u Sloveniji 1945.*

65

Darko Ščavničar

*Mariborska škofija in (de)nacionalizacija
cerkvenega premoženja*

89

David Hazemali in Ana Šela

*Tržaški Separatist in münchenski Delovodja: podobnosti in
razhajanja v pogledih Franca Jeze in njegovega sodobnika
Branka Pistivška o ideji samostojne in neodvisne slovenske
države*

119

Petra Kleindienst in Matevž Tomšič

*Pomen tranzicijske pravičnosti za spoštovanje človekovega
dostojanstva v povojnih razmerah*

117

Ob jubileju

Željko Oset

Nekaj misli ob jubileju Alenke Puhar

174

Poročila s konferenc

Špela Chomicki in Petra Grabrovec

Franc Jeza (1916–1984): pisatelj, publicist in borec

za samostojno in demokratično Slovenijo,

ob 40-letnici smrti, Trst, 20. september 2024

185

Recenzije

Klemen Podbersič

Oskar Mulej, Liberalism after the Habsburg Monarchy,

1918–1935: National Liberal Heirs in the Czech Lands,

Austria and Slovenia, Palgrave Macmillan, Cham 2024

191

Tomaž Kladnik

*Aleš Maver in Darko Friš, Alta sedent civilis vulnera
dextrae: državljanska vojna v zgodovini, Zbirka Studia
Historica Slovenica, Znanstveno raziskovalni inštitut dr.*

Franca Kovačiča v Mariboru, Maribor 2023

194

R a z p r a v e

Damjan Hančič*

Preobrat na Gorenjskem v letu 1943

Izvleček

Leto 1943 je prineslo več sprememb na vojaškem in političnem dogajanju na Gorenjskem, ki je bila že od aprila 1941 pod nemško okupacijo in z raznimi ukrepi nemških oblasti de facto vključena v Tretji rajh. Nemška država je v tem letu zaključevala še zadnje večje investicije v lokalno infrastrukturo, oblasti pa so začele izvajati tudi množično mobilizacijo v obvezno delovno službo in v nemško vojsko. Čeprav v začetku maja tega leta Gorenjsko obišče vodja SS in državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler, v tem letu propadejo še zadnji okupatorjevi germanizacijski načrti, zlasti dolgoročna kolonizacija nemških kmetov. Po kapitulaciji Italije septembra 1943 se na Gorenjskem okrepi moč partizanske vojske in zlasti dejavnost Varnostno-obveščevalne službe (VOS), hkrati pa naraste tudi število civilnih žrtev, ki jih ta povzroči. Ob prehodu iz leta 1943 v 1944 se posledično pojavijo tudi prvi zametki gorenjskega domobranstva. Poveča se nevarnost letalskih bombardiranj zahodnih zaveznikov, težja je tudi oskrba prebivalstva z življenjskimi potrebščinami.

KLJUČNE BESEDE: *druga svetovna vojna, Gorenjska, nemška okupacija, gradnje, leto 1943*

* Dr. Damjan Hančič, znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivoljska 42, SI – 1000 Ljubljana, damjan.hancic@scnr.si, ORCID: 0009-0002-1885-1885.

Abstract

The year 1943 marked a number of changes in the military and political developments in the Gorenjska region, which had from April 1941 been under German occupation and de facto annexed to the Third Reich through various measures of the German authorities. That year, the German state was completing its last major investments in the local infrastructure, and the authorities also started mass mobilisation into the compulsory labour service and German army. Despite the fact that in early May, Gorenjska was visited by the SS leader and Reich Commissioner for the Consolidation of German Nationhood, Heinrich Himmler, this was the year when all remaining Germanisation plans by the occupation authorities, particularly the long-term colonisation of German farmers, foundered. Following Italy's surrender in September 1943, there was an increase in the strength of the Partisan army in Gorenjska and particularly in the activities of the Security and Intelligence Service (VOS), as well as in the number of civilian casualties caused by the latter. In late 1943 and early 1944, this resulted in the first seeds of the Home Guard in Gorenjska. The threat of air raids by the Western Allies increased, and the supply of necessities to the population became more difficult.

KEYWORDS: *Second World War, Gorenjska, German occupation, construction, 1943*

Uvod – okupacija Gorenjske in razvoj do leta 1943¹

Po razbitju Kraljevine Jugoslavije aprila 1941 si je nemški okupator prizadeval svoje zasedeno ozemlje čim prej ponemčiti in pripraviti za priključitev Tretjemu rajhu. S tem namenom so okupacijski organi postopno uvajali nemško državnopravno in vojno-gospodarsko ureditev. Območje Gorenjske z ljubljanskim Posavjem in Mežiško dolino z Dravogradom je nemški okupator združil s sosednjo pokrajino, gauom Koroška, in zanj uporabljal izraz »*Zasedena območja Koroške in Kranjske*«. ² Prehodno civilno upravo na tem območju je vodil šef civilne uprave, za katerega je bil najprej ime-

1 Študija je nastala v okviru raziskovalnega programa *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju* (P6-0380), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

2 Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007), 30–31.

novan namestnik koroškega gauleiterja Franz Kutschera.³ Posle je prevzel 30. aprila 1941 in si sedež uredil v hotelu Toplice na Bledu. Njega je 16. decembra 1941 zamenjal dr. Friederich Rainer,⁴ ki je tik pred tem postal pokrajinski vodja nacistične stranke (NSDAP) in državni namestnik na Koroškem. Januarja 1942 je bil sedež civilne uprave z Bleda prenesen v Celovec. Tako je Gorenjska postala del državnega gaua Koroška, ki je v tistem času poleg današnje avstrijske dežele Koroške obsegal še vzhodno Tirolsko (območje Lienza) in Mežiško dolino. Gorenjski del nemškega okupiranega območja je dobil sprva ime Južna Koroška (nem. *Südkärnten*), a so ga že 17. marca 1942 spremenili v ime Gorenjska (nem. *Oberkrain*). V upravnem smislu so na območju zasedene Gorenjske ustanovili tri okrožja: radovljiško, kranjsko (obsegalo je območje nekdanjih srezov Kranj in Škofja Loka) in kamniško (predvojni srez Kamnik, večji del sreza Litija in severni del sreza Ljubljana okolica).⁵ Kljub temu da zasedenega ozemlja Gorenjske za razliko od Mežiške doline Nemci niso formalno priključili nemškemu rajhu, so nemške oblasti poleg odprave mejnih kontrol na Karavankah postopoma uvajale nemško zakonodajo. Tako so jeseni 1942 izvedli podelitev nemškega državljanstva na preklc, s čimer so lahko izvedli mobilizacijo določenih moških letnikov v redno nemško vojsko (nem. *Wehrmacht*).⁶ Nemški okupator je na Gorenjskem uvedel številne ponemčevalne ukrepe (izgon vodilne slovenske inteligence, uvedba izključno nemškega šolstva, uvedba nemščine kot edinega uradnega jezika, nemška poimenovanja krajev itd.), hkrati pa od poletja 1941 do jeseni 1943 pospešeno gradil prometno, upravno in stanovanjsko infrastrukturo, da bi po eni strani naredil videz kulturne krajine čim bolj nemški, po drugi strani pa zagotovil dovoljše kapacitete stanovanj iz rajha pripeljanemu nemškemu uradništvu.⁷

3 Franz Kutschera (1904–1944). V letih 1939–1941 je bil namestnik pokrajinskega vodje nacistične stranke NSDAP (namestnik gauleiterja) za Koroško, od aprila do decembra 1941 šef civilne uprave za Gorenjsko in Mežiško dolino na Bledu, nato od februarja 1942 v štabu višjega vodje SS (*SS-Oberführer*) in policije za osrednji del Sovjetske zveze in od septembra 1943 vodja SS in policije za območje Varšave, kjer je bil v atentatu tudi ubit. Glejte: Alfred Elste, *Kärntens braune Elite* (Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, 1997), 98–103.

4 Friedrich Rainer (1903–1947/1950?), avstrijski pravnik, nacistični politik in vojni zločinec. Od decembra 1941 je bil koroški gauleiter in šef civilne uprave na Gorenjskem, po kapitulaciji Italije pa je bil tudi vrhovni komisar Operacijske cone Jadransko Primorje. Glejte: Elste, *Kärntens braune Elite*, 125–39.

5 Damjan Hančič, *Postati del velike nemške skupnosti: kamniško okrožje v času nemške okupacije 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2024), 14–16.

6 Ibid.

7 Ibid., 108–09.

Dejavnost nemškega okupatorja v letu 1943 na Gorenjskem

*Posledice podelitve nemškega državljanstva na preklic:
uvedba delavne in vojaške obveznosti*

Nekatere že konec leta 1942 sprejete odločitve nemških oblasti na Gorenjskem, kot npr. podelitev nemškega državljanstva na preklic, so dobile svoj dokončni izraz šele v letu 1943.⁸ Dne 1. oktobra 1942 so vsi prebivalci Gorenjske, ki so bili vključeni v Koroško ljudsko zvezo (KVB), prejeli nemško državljanstvo do preklica. To je pomenilo, da so bili zlasti v dolžnostih popolnoma izenačeni s preostalimi prebivalci nemškega rajha ter da so morali vsi za delo in boj sposobni prebivalci opravljati delovno dolžnost (nem. *Arbeitsdienst*) in moški še služiti v vojski (nem. *Wehrdienst*). Nemške oblasti so tako že konec leta 1942 začele izvajati nabore za državno delovno službo (nem. *Reichsarbeitsdienst*, RAD) in redno nemško vojsko. O pripravi evidenc in naborov je bilo prebivalstvo seznanjeno prek objav v *Uradnem listu vodje civilne uprave*.⁹ Na Gorenjskem so bili ustanovljeni trije vojaški prijavni uradi: v Kranju, Radovljici in Kamniku, ki so spadali pod Vojaško okrajno poveljstvo v Kranju.¹⁰ Na terenu so bili ustanovljeni naborni štabi, ki so po evidencah pregledovali nabornike. Po polletnem služenju v RAD so vpoklicance pošiljali v različne rezervne vojaške enote, kjer so jih usposobili za bojevanje na fronti. Že ob naboru so dobili vojaško knjižico, ki se je hranila v enoti (nem. *Wehrpass*), ob prihodu v vojaške enote pa še *Soldbuch*, ki ga je imel vsak vojak pri sebi.¹¹ Prvi vpoklicanci so bili možje letnikov 1923 in 1924. Zadnji so odšli naborniki, rojeni leta 1926, vendar je še vse leto 1943 in tudi leta 1944 potekal vpoklic tistih, ki jim je bil vpoklic odložen zaradi različnih razlogov, največkrat zato, ker so bili zaposleni v tovarnah oborožitvene industrije. Nemški okupator je skupno mobiliziral enajst letnikov vojakov (1916–1926), nato pa je bila mobilizacija naslednjih (mlajših) letnikov ustavljena in so vpoklicevali le še (polnopravne) nemške državljane. Največ gorenjskih mobilizirancev je bilo poslanih na vzhodno

8 Ivan Križnar, *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945: kranjsko okrožje 1941–1945* (Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB Kranj, Občinski odbor ZZB NOV Tržič, 2007), 165.

9 Monika Kokalj Kočever, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945* (Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, 2017), 142.

10 Ibid., 361–63.

11 »Gorenjci v službi z lopato,« *Karawanken Bote*, 8. 5. 1943, 6.

fronto. Skupno število prisilno mobiliziranih Gorenjcev presega 11.000.¹² Pred samim vpoklicem v vojaško službo pa je potekal vpoklic v RAD¹³ oz. delovno službo. Njegove naloge so se med vojno spremenile, saj je ta zahtevala usmeritev na predvojaško vzgojo. Poleg tega so v veliki meri gojili tudi šport. Vzgoja je vključevala tudi »svetovnonazorsko šolanje«, saj »mož, ki danes odhaja na fronto mora vedeti, zakaj in čemu stoji tam zunaj«.¹⁴ Gorenjci moškega spola so v RAD služili v okviru XVIII. vojaškega okrožja. V oddelkih RAD so bili skupaj z obvezniki iz bivših avstrijskih pokrajin. Tisti vpoklicanci, ki so skrbeli za družine, so lahko zaprosili tudi za družinsko podporo, ki je znašala od 20 do 80 RM.¹⁵ V okviru dela oz. izpopolnjevanja v RAD so gorenjske obveznike sredi leta 1943 poslali v Zgornjo Avstrijo (*Gau Oberdonau*), kjer so bili eni nameščeni v Almtalu, drugi pa v Traunseeju pri Gmundnu.¹⁶ Tam so jih v začetku maja 1943 obiskali vsi trije okrožni vodje NSDAP z območja Gorenjske. Proces zagotavljanja delovne (po)moči pa je potekal tudi v obratni smeri, torej da so zlasti ženske obveznice RAD prihajale iz »starega rajha« na Gorenjsko. Spomladi 1943 so tako v Kranju delovala dekleta vojne pomožne službe, ki so prišla iz Švabske (Baden-Witterberga), Bavarske, Koroške in Sudetov. Dekleta so bila zaposlena v posameznih uradih službenih mest kot pisarniške delavke ali strojepiske.¹⁷

Na področju mladinskega prava je 20. aprila 1943 na Gorenjskem začel veljati Zakon o Hitler Jugendu iz leta 1936 in obe izvršilni naredbi iz leta 1939, ki sta vsebovali tudi splošna določila in določila o mladinski službi, ter zakon o pospeševanju preskrbe domov za Hitlerjevo mladino (*Hitlerjugend*, HJ). S tem so službo v HJ morali opravljati vsi mladostniki, ki so pridobili nemško državljanstvo ali nemško državljanstvo na preklic.¹⁸ Tako je militarizacija gorenjske mladine zajela tudi starostne kategorije pod 18 let.

12 Kokalj Kočever, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, 361–63.

13 Ibid.

14 »Gorenjci v službi z lopato,« *Karawanken Bote*, 8. 5. 1943, 6.

15 Ibid.

16 Ibid.

17 »Dekleta pomagajo na Gorenjskem,« *Karawanken Bote*, 12. 5. 1943, 6.

18 »Predpisi mladinskega prava na Gorenjskem,« *Karawanken Bote*, 1. 5. 1943, 5.

*Nemška vlaganja v lokalno infrastrukturo na Gorenjskem
do konca leta 1943*

Nemške oblasti so v letu 1943 na Gorenjskem zaključevale večino svojih gradbenih investicij, začetih že v letu 1941 ali 1942. Te so se delile na stanovanjske (npr. soseske *Neue Heimat*), politično-upravne (npr. upravne zgradbe vodij okrožij nacistične stranke in okrožnih deželnih svetnikov) ter prometne (npr. gradnja železniških odsekov in cest ter mostov).

Marca 1943 je Gorenjsko obiskal koroški gauleiter in šef civilne uprave dr. Rainer; ta se je v začetku marca mudil v kamniškem okrožju,¹⁹ konec marca pa še v kranjskem in radovljiškem.²⁰ Obisk je bil zabeležen tudi v okupatorjevih glasilih in je služil zlasti kot propaganda nemške dveletne graditeljske dejavnosti tako v glavnih mestih gorenjskih okrožij kot tudi v posameznih občinah. Ob koncu obiska kamniškega okrožja je Rainer izjavil, »da je največje doživetje za nacionalsocialista, da sodeluje ravno v tem času in v tej deželi in brez odmora na obnovi Reicha, da na koncu lahko reče: 'Storil sem svojo dolžnost in doprinesel svoj delež, da se je obnovil neporušljivi in tisočletni Velikonemški rajh'.«²¹

Okrožje Kamnik

V Kamniku so nemške oblasti v letih 1942 in 1943 zgradile dva kompleksa stanovanjskih blokov »Neue Heimat« (NH), enega severovzhodno od mestnega jedra, v Sp. Mekinjah, in enega južno od tedanjega mestnega jedra, nedaleč od v tistem času pravkar dograjene kamniške osnovne šole. V Sp. Mekinjah so do konca leta 1942 zgradili osem blokov NH s skupno 32 stanovanji.²² Na južnem območju Kamnika pa so v letu 1943 začeli graditi sosesko NH s petimi stanovanjskimi bloki, ki je imela 18 stanovanjskih enot.²³ Če seštejemo, so nemške oblasti v času okupacije v Kamniku v okviru gradnje obeh sosesk NH zgradile 13 stanovanjskih blokov s skupno 50 stanovanji.²⁴ Nemške oblasti so v prvem obdobju okupacije na novo

19 »Gauleiter obiše Gorenjsko,« *Karawanken Bote*, 10. 3. 1943, 6.

20 »Vasi in mesta spreminjajo svoje lice,« *Karawanken Bote*, 27. 3. 1943, 6.

21 »Gauleiter obiše Gorenjsko,« *Karawanken Bote*, 10. 3. 1943, 6.

22 Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1603, t. e. 45, Gesellschaft Neue Heimat, 1942–1945.

23 Ibid.

24 Ibid.

dogradile in temeljito prenovile še poslopji sedežev kamniškega deželnega svetnika (današnja občinska stavba) in okrožnega vodje NSDAP (nekdanji samski dom) ter nekaj drugih stavb, med njimi tudi poslopje kamniške osnovne šole (danes OŠ Toma Brejca).²⁵

Okrožje Kranj

V okrožju Kranj je bilo do sredine leta 1943 zgrajenih 126 novih stanovanj in nato veliko število lesenih barak, ki so kljub vsem vojnim omejitvam še lahko bile izvršene v gradbenem sektorju.²⁶ Na območju Kranja je namreč med vojno po nemških virih na 2.500 ha prebivalo okoli 14.000 ljudi, to je 560 prebivalcev na km², med tem pa jih je še okoli 2.000 živelo v okoliških občinah.²⁷ Zato so na takratni periferiji Kranja proti Hujam in Planini nemške oblasti za svoje uradnike in uslužbence zgradile povsem novo stanovanjsko sosesko NH. Gradilo jo je podjetje Soravia, Rischaneck & Co. iz Špitala ob Dravi. Kanalizacijska in vodovodna dela je opravila občina Kranj v lastni režiji.²⁸ V prvem delu naselbine NH so kanalizacijo in vodovod uredili spomladi 1943, v preostanku naselbine pa septembra 1943.²⁹ V kranjskem okrožju je bilo za dograditev stanovanjskih in upravnih stavb od začetka okupacije do sredine leta 1943 porabljenih preko tri milijone RM. Zgrajene stavbe so bile »v svoji dobri in z ozirom na obliko lepi izvedbi viden izraz nacionalsocialističnega mišljenja«.³⁰ S tem se je posebno na območju mesta Kranj lahko dosegla občutna razbremenitev pomanjkanja stanovanj. Na voljo so bila tudi večja stanovanja in prostori za nemške funkcionarje in uradnike ter njihovo pomožno osebje.³¹ Del finančnih sredstev so nemške oblasti vložile tudi za investicije v zdravstveno infrastrukturo v okrožju. Tako je bilo za obnovo okrožne bolnišnice

25 Damjan Hančič, »Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku,« *Kronika* 71, št. 1 (2023): 195–216.

26 »Kreis Krainburg poroča o svoji obnovi,« *Karawanken Bote*, 21. 4. 1943, 6.

27 »Finančno posvetovanje mesta Krainburg,« *Karawanken Bote*, 28. 7. 1943, 5.

28 »Iz delovanja nekega mesta,« *Karawanken Bote*, 31. 7. 1943, 5. Gradnjo in umestitev v prostor z izgradnjo vse infrastrukture (kanalizacija, dovozne ceste) so začeli načrtovati aprila in maja 1942. Glejte: Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), SI_ZAL_KRA/0002, t. e. 282, Gradnja »Neue Heimat«.

29 »Iz delovanja nekega mesta,« *Karawanken Bote*, 31. 7. 1943, 5.

30 »Kreis Krainburg poroča o svoji obnovi,« *Karawanken Bote*, 21. 4. 1943, 6.

31 Ibid.

na Golniku do leta 1943 porabljenih več kot milijon RM.³² Ker kamniško okrožje ni imelo svoje bolnišnice, so na Golnik vozili tudi težje bolnike iz tega okrožja, prav tako tudi iz radovljiškega. Nekaj denarja je bilo potrebno investirati tudi v šolsko infrastrukturo oz. popravilo in vzdrževanje šol in šolskih športnih prostorov, saj je bilo ponemčenje gorenjske mladine preko nemškega šolskega sistema in športno-rekreativnih dejavnosti HJ ena od prioritet nemške okupacije. Kranjsko okrožje je ob začetku okupacije imelo 61 šol, in sicer 3 meščanske šole in 58 osnovnih. Za obnovo šolskih poslopij v okrožju je bilo do leta 1943 porabljenih 100.000 RM, za šolsko opremo in učila pa nadaljnjih 200.000 RM. Ker šole v Kranju pred vojno niso imele lastnega športnega prostora, so vsaj v večjih krajih, npr. v Kranju in Škofji Loki, uredili tudi športne prostore za mladino.³³ Mestna občina Kranj je imela v letih okupacije namen zgraditi tudi gasilske ribnike, da bi razbremenili vodovod in zadostili preskrbi z vodo za gašenje požarov. Ker bi za ta načrt potrebovali 200 ton železa, ki pa ga ni bilo mogoče preskrbeti, so se raje odločili za gradnjo štirih gasilskih ribnikov, od katerih je vsak obsegal 500 m³ prostornine. Ker za preskrbo kranjskega okoliša z vodo ni več zadostoval stari vodovod, ki je vodil do kolodvora, so avgusta 1943 začeli z obnovitvijo spojnega dela do reke Save.³⁴

Na zahodu okrožja, v Hotavljah nad Škofjo Loko, sta bila v času okupacije v dveh tamkajšnjih kamnolomih postavljena obrata za veliko proizvodnjo. Tamkajšnji kamen naj bi se po nemških načrtih »v odlični meri uporabljal za bodoče naloge gradnje Reicha«.³⁵

Okrožje Radovljica

V Radovljici je bilo do spomladi 1943 v okviru sošeske NH dokončno zgrajenih in danih v uporabo osem petsobnih in 24 štirisobnih stanovanj, medtem ko se je 32 stanovanj še gradilo in so bila takrat še v »surovem stanju« (zgrajena do tretje gradbene faze).³⁶ Tekom leta 1943 so v tem okrožju načrtovali gradnjo še 12 novih stanovanj, in sicer na Jesenicah.³⁷

Prav Jesenicam je nemška oblast v okviru radovljiškega okrožja posve-

32 Ibid.

33 Ibid.

34 »Iz delovanja nekega mesta,« *Karawanken Bote*, 31. 7. 1943, 5.

35 »Kreis Krainburg poroča o svoji obnovi,« *Karawanken Bote*, 21. 4. 1943, 6.

36 »Dve leti nemške uprave v Radmannsdorfu,« *Karawanken Bote*, 24. 4. 1943, 7.

37 »Nova stanovanja v Kreisu Radmannsdorf,« *Karawanken Bote*, 21. 11. 1942, 5.

čala največ pozornosti. Jesenice so namreč po okupaciji s svojimi 13.000 prebivalci postale tretje največje mesto koroškega gaua (za Celovcem in Kranjem), po številu članov krajevne skupine NSDAP pa največje. Zato je bilo potrebno »*prilagoditi ta industrijski kraj potrebam Reicha in mu dati enotno in olepšano mestno sliko*«. ³⁸ Po smrti jeseniškega občinskega komisarja Karla Luckmanna je prevzel občino dr. Klein, ki je poleg te funkcije izvrševal še funkcijo vodje krajevne skupine NSDAP in opravljal poklicno delo kot sodnik. V času okupacije je bila na Jesenicah razširjena, asfaltirana in kanalizacijsko opremljena državna cesta skozi mesto, stara šola pa je bila preurejena v državno sodno poslopje. Dogradili in opremili so tudi novo poslopje mestnega županstva. S preureditvijo stare občinske hiše pa so bili pridobljeni prostori za mestno mlekarno. Odprta je bila mestna knjižnica, razširjena je bila klavnica s prizidkom in s postavitvijo trihinoskopa, zgrajena so bila stanovanja in obnovljen gasilski dom. Uredili so tudi dva moderno opremljena otroška vrtca. ³⁹ Osnovno šolo v Koroški Beli, ki so jo ob okupaciji prevzeli v surovem stanju, so dogradili v enem letu in jo opremili. ⁴⁰ Na Jesenicah se je ob začetku vojne nahajala bolnišnica Bratovske skladnice Kranjske industrijske družbe (KID), ki je razpolagala s 50 posteljami. ⁴¹ To število postelj pa nikakor ni zadostovalo vsem potrebam, zato se je KID že pred okupacijo lotila načrta, da zgradi novo bolnišnico za svoje uslužbenke. Ker pa radovljiško okrožje po okupaciji ni razpolagalo z javno bolnišnico, bolnike, ki so bili potrebni oskrbe, pa so morali voziti v sosednje okrožne bolnišnice na Golniku, Beljaku ali Celovcu, ⁴² je novembra 1942 radovljiški okrožni urad prevzel v surovem stanju izgotovljeno poslopje KID Jesenice, »*da bo s primernim pribitkom dostopno celokupne-*

38 »Zdrav razvoj tretjega največjega mesta v Kärntnu,« *Karawanken Bote*, 22. 5. 1943, 5.

39 Ibid.

40 Ibid.

41 Leta 1896 Bratovska skladnica Kranjske industrijske družbe zgradi bolnišnico z 18 bolniškimi posteljami za zdravljenje svojih članov in njihovih svojcev. Leta 1923 zaradi večjega števila delavcev bolnišnico povečajo na 50 postelj; potrebe naraščajo s širitvijo železarskih obratov. Nato leta 1940 položijo temeljni kamen za novo bolnišnico, namenjeno članom bratovske skladnice, v njej pa so načrtovali 120 do 130 postelj. Arhitekta sta bila inž. Miroslav Kos in inž. Josip Platner. Gradnjo stavbe so nadaljevali Nemci, dokončali pa so jo šele tri leta po vojni, leta 1948, ko je veljala za »najmodernejšo bolnišnico na Balkanu« in imela 120 postelj in 65 zaposlenih. Glejte: »Zgodovina: razvoj bolnišnične dejavnosti na Jesenicah,« Splošna bolnišnica Jesenice, pridobljeno 5. 11. 2024, <https://sb-je.si/bolnisnica/zgodovina/>.

42 »Dve leti nemške uprave v Radmannsdorfu,« *Karawanken Bote*, 24. 4. 1943, 7.

mu prebivalstvu v *Kreisu*»⁴³ in načrtoval ambiciozno izgradnjo bolnišnične stavbe z okoli 200 posteljami,⁴⁴ kar pa se do konca vojne ni uresničilo.

Izgradnja železniške proge Šentvid–Črnuče–Laze ob Savi

Nemške oblasti so v svoji propagandi večkrat poudarile, do so »*Nemške državne železnice, največje prevozno podjetje sveta*« oz. »*so to kar je za Anglijo mornarica*«. ⁴⁵ Zato je bil eden najpomembnejših infrastrukturnih projektov v času nemške okupacije železniško povezati vse pomembnejše gorenjske kraje. Tako je postala prioriteta izgradnja neposredne železniške povezave Kamnika in njegovega zaledja s Kranjem in dalje s Celovcem ter ostalim nemškim rajhom. Kamniško okrožje je, potem ko je Ljubljana prišla pod italijanskega okupatorja, postalo izmed vsega nemškega okupiranega ozemlja na območju Slovenije prometno najbolj izolirano od ostalega rajha. Ker med Kamnikom in Kranjem ni bilo neposredne železniške povezave, so bile nemške oblasti primorane zgraditi novo nadomestno cestno in železniško povezavo po svojem delu okupiranega območja, ki bi zaobšla Ljubljano. To so storili na kmetijsko-travniškem območju med naseljema Vižmarje in Črnuče, nekaj sto metrov severno od italijansko-nemške meje. ⁴⁶ Progo so postavili v rekordnem času, tako da je 5. oktobra 1942 že stekel železniški promet po novodograjenem tiru Šentvid–Črnuče. ⁴⁷ Na trasi od Šiške do Črnuč so še danes vidni nasipi, po katerih je potekala ta po vojni ukinjena in odstranjena železniška proga. ⁴⁸ Ob že obstoječi kamniški progi so obnovili tudi več železniških postaj; zlasti so povečali postajališče v Črnučah. Deloma so v naslednjih mesecih razširili tudi železniško postajo v Domžalah s še enim tirom za dovoz blaga. ⁴⁹ Nemške oblasti so vzporedno

43 »Nova okrožna bolnišnica v Aßlingu,« *Karawanken Bote*, 25. 11. 1942, 5.

44 Ibid.

45 »Mladi železničarji v taborišču za šolanje v Aßlingu,« *Karawanken Bote*, 28. 7. 1943, 5.

46 Kornelija Ajlec in Božo Repe, *Razkosana Slovenija: okupacijske meje med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021), 71–86; ARS, SI AS 1626, t. e. 1, Bericht über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain 1942–43, Listen der im Grenzstreifen geräumten Wesen in Kreise Krainbug und im Kreise Stein.

47 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzendorf, Wochenbericht, 9. 10. 1942.

48 Božo Repe, *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 2020), 27–28.

49 ARS, SI AS 1603, t. e. 45, Bauangelegenheiten, 1943–1945, Lageplan für neue Güterstraße für Bahnhof Domschale, 12. 11. 1943.

z omenjeno železniško progo med Šentvidom in Črnučami zgradile tudi obvozno oz. »Nemško cesto.«⁵⁰ Kmalu pa so zgradili še železniško progo Črnuče–Laze ob Savi,⁵¹ ki so jo odprli za promet v začetku avgusta 1943.⁵² Slovesne otvoritve celotne omenjene železniške investicije se je 15. avgusta 1943 med drugimi skupaj s šefom civilne uprave dr. Rainerjem udeležil tudi Albert Ganzenmüller,⁵³ visoki predstavnik nemškega prometnega ministrstva iz Berlina.⁵⁴

Pomembnejši dogodki na Gorenjskem v letu 1943

Obisk Himmlerja na Gorenjskem maja 1943

V začetku maja 1943 se je na delovnem obisku v koroškem gauu mudil vodja SS in državni komisar za utrjevanje nemštva, t. i. »drugi človek rajha«, Heinrich Himmler.⁵⁵ Potem ko so ga v nedeljo, 2. maja 1943, koroške pokrajinske oblasti sprejele na prelazu Katschberg, je Himmler najprej obiskal mladinsko taborišče za obrambno usposabljanje Seeblick ob Millstattskem jezeru. Nato je še isti dan obiskal Velikovec, kjer se je udeležil slovesnosti ob 24. obletnici »osvoboditve mesta izpod srbske zasedbe«⁵⁶ in ob tej priložnosti imel tam tudi slavnostni nagovor. Drugi dan obiska (3. maja) je obiskal

50 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzendorf, Wochenbericht, 16. 10. 1942.

51 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzendorf, Wochenbericht, 25. 9. 1942.

52 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 19. 8. 1943; »Veliko delo izročeno svojemu namenu,« *Karawanken Bote*, 18. 8. 1943, 5.

53 Albert Ganzenmüller (1905–1996), rojen v Münchnu na Bavarskem, je bil vidni član nacistične stranke ter v času druge svetovne vojne državni sekretar na nemškem državnem ministrstvu za promet in namestnik generalnega direktorja nemških državnih železnic. Glejte: »Albert Ganzenmüller,« Wikipedia, pridobljeno 19. 12. 2024, https://en.wikipedia.org/wiki/Albert_Ganzenm%C3%BCller.

54 Hančič, *Postati del velike nemške skupnosti*, 116.

55 Heinrich Luitpold Himmler (1900–1945). Poveljnik SS (*Reichsführer-SS (RF-SS)*) in eden najbolj vplivnih oseb v Tretjem rajhu. Kot Reichsführer SS, vodja nemške policije in rajhovski komisar za utrjevanje nemštva (od 1939), kasneje tudi rajhovski minister za notranje zadeve (od 1943) in poveljnik rezervne vojske (od 1944), je Himmler v času vojne razpolagal z močjo, ki jo je presegal le Hitler. Kot ustanovitelj in poveljnik nacističnih koncentracijskih taborišč ter *Einsatzgruppen* – čet smrti, je odgovoren za načrtno smrt več milijonov ljudi, zlasti Judov. Glejte: »Heinrich Luitpold Himmler,« Wikipedia, pridobljeno 19. 12. 2024, https://en.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Himmler.

56 »Reichführer SS Himmler na Gorenjskem,« *Karawanken Bote*, 8. 5. 1943, 1–2.

najjužnejši del gaua – Gorenjsko. Najprej so mu slovesen sprejem pripravili na osrednjem mestnem trgu v največjem gorenjskem mestu, Kranju. Po javljanju častne čete orožništva je v spremstvu gauleiterja in ob zvokih godbe Waffen-SS pregledal častno četo stotnije in formacij SA ter HJ, nakar mu je gauleiter Rainer predstavil okrožne vodje in deželne svetnike z Gorenjske kakor tudi krajevnega poveljnika oboroženih sil in voditelje vojaških in strankarskih formacij in oddelkov. V slavnostni dvorani kranjske mestne hiše je Himmlerja pozdravil občinski komisar Mörth in ga prosil, naj se vpiše v mestno knjigo. Himmler je v svoji zahvali »*Krainburgu želel vse dobro na veliko nalogo, ki jo ima ta stara trdnjava Reicha*«. ⁵⁷ Potem je v prostorih urada kranjskega deželnega svetnika opravil kratek razgovor, pri katerem so mu poročali »*o važnih problemih iz obnovitvenega dela na Gorenjskem*«. ⁵⁸ Po odhodu iz Kranja je Himmler spotoma obiskal in si ogledal še »nacionalno-socialistični vzgojni zavod« v Šentvidu pri Ljubljani. Nato je odpotoval v Domžale, kjer ga je pred tamkajšnjo meščansko šolo z dobrodošlico pozdravila mladina in ženske, »*ki so se oblekle v krasne gorenjske noše, da izrazijo tudi s tem pomen tega dneva za Domschale*«. ⁵⁹ Potem ko je mladinski pevski zbor zapel nekaj nemških narodnih pesmi, sta Himmler in Rainer s spremstvom zapustila ta kraj in na kratko obiskala še posestvo nemškega naseljenca Kometerja v Zg. Brniku, »*s katerim se je Himmler podrobno pogovarjal o gospodarstvu posestva*«. ⁶⁰ Nazadnje se je Himmler ustavil še na Bledu, od tam pa se je odpeljal preko Korenskega sedla v Celovec, kamor je prispel zvečer. ⁶¹

*Nezadovoljstvo nemških oblasti nad rezultati ponemčevalnih ukrepov
in propad kolonizacije nemških kmetov na Gorenjskem*

Kljub obisku državnega komisarja za utrjevanje nemštva Himmlerja na Gorenjskem pa nemške oblasti s stanjem javne uporabe nemščine na tem območju po dveh letih vztrajnega ponemčevalnega dela nikakor niso bile zadovoljne, saj so se v vsakdanji komunikaciji z domačim prebivalstvom celo nemški uradniki marsikdaj posluževali slovenščine. Tako so v začetku leta 1943 oblasti izdelale dodatne »*smernice za uporabo javnega uradoval-*

57 Ibid.

58 Ibid.

59 Ibid.

60 Ibid.

61 Ibid.

nega in pogovornega jezika na Gorenjskem«. ⁶² Uporaba slovenskega jezika s strani nemških organov je bila prepovedana in označena za »*sramoto nemškemu rajhu*«. ⁶³ To je veljalo, če bi bilo potrebno povsem iz praktičnih razlogov, kot je npr. nakup blaga v trgovini ali pri kmetih, spregovoriti slovensko. Prepoved so utemeljili s tem, da je uporaba slovenščine s strani Nemcev nedopustna, »*ker se po drugi strani zahteva, da se Gorenjci naučijo in govorijo nemško*«. ⁶⁴ Prav tako so za nedopustno smatrali, če bi kak župan opravil uradno objavo v slovenščini in bi potem morali za potrebe nemškega uradništva to prevesti v nemščino. Podali so tudi smernice glede nemškega pozdrava »*Heil Hitler*« v javnosti, saj so opazali, da so celo pripadniki nemškega uradništva namesto tega pozdrava rajši uporabljali pozdrav »*Guten Morgen*« (Dobro jutro), »*Guten Tag*« (Dober dan) in »*Auf wiedersehen*« (Nasvidenje). ⁶⁵ Nadalje so podali tudi smernice, da je potrebno vse javne objave objaviti v nemščini, če pa kdo od domačinov tega ni razumel, si je to lahko dal sam prevesti v slovenščino, »*da bo prebivalstvo s tem dobilo občutek, da je v njegovo škodo, če se ne nauči nemškega jezika*«. ⁶⁶ Prav tako so opazali, da je na vhodnih vratih trgovin in izveskih oglasnih tabel veliko teh še v slovenskem jeziku iz »*jugoslovanskih časov*«. ⁶⁷ Na nepravilne napise v nemškem jeziku pri trgovcih in obrtnikih v Kranju so opozarjali tudi v glasilu *Karawanken Bote*:

Obiskovalcu, ki gre odprtih oči po Krainburgu in poln zanimanja opazuje firmske napise rokodelcev in trgovcev, naj ne bodo ti napisi za podlago priučitve nemščine. Žalosten in osupnjen obenem mora ugotoviti, da se ne sklada velik del teh napisov z nemškim pravopisom. Ker je to ozemlje sedaj že preko dveh let pod nemško upravo in je uradni jezik nemški, lahko sklepamo o imeniku firme, ki se do sedaj ni smatral za potrebno, da popravi te napačne firmske napise svojega obrata! Ali je dobro premislil, da je ta napis na njegovi hiši 'javna posetnica?!' ⁶⁸

Neuspeh je nemški okupator doživljal tudi na področju nemške kolonizacije. Potem ko so v letu 1942 nemške oblasti z Gorenjske v rajh izgnale

62 ARS, SI AS 1626, t. e. 2, Verschiedenes, 9. 2. 1943.

63 Ibid.

64 Ibid.

65 Ibid.

66 Ibid.

67 Ibid.

68 »Stranka čuje na južni meji Reicha,« *Karawanken Bote*, 12. 5. 1943, 5.

že okrog 1.700 svojcev partizanov in ustreljenih talcev ter prebivalcev požganih vasi, je blejska podružnica Državnega komisarja za utrjevanje nemštva, v nasprotju z dotedanjo prakso posamičnega naseljevanja oseb nemške narodnosti na Gorenjskem v sporazumu z višjim vodjem SS in policije v XVIII. vojnem okrožju esesovskim generalom Ervinom Rösenerjem,⁶⁹ konec leta 1942 in v začetku leta 1943 pripravila nov načrt za kolonizacijo nemških kmetov na Gorenjskem.⁷⁰ Ta načrt je predvideval ustvaritev treh kolonij v obliki ježa, in sicer prvo na območju med Radovljico in Jesenicami s postojanko v Gorjah pri Bledu (radovljiško okrožje), drugo na območju med Škofjo Loko in Šmartnim pod Šmarno goro (kranjsko okrožje) s postojanko v Šmartnem in tretjo med Domžalami in Homcem s postojanko na Dobu (kamniško okrožje). S temi več ali manj strnjenimi kolonijami so skušali doseči, da bi posamezna skupnost nemških kolonistov sama skrbela za svojo osebno varnost in da bi obenem pomenila oviro za terensko organizacijo OF.⁷¹ S tem je nemški okupator načrtoval sredi zelo rodovitnih predelov v vseh treh politično-upravnih okrožjih na Gorenjskem ustvariti nemške kolonije, ki naj bi skupaj z okrožnimi mesti predstavljale kristalizacijska jedra nemške podeželske in mestne kolonizacije. Ustvarjanje takšnih oblik kolonij brambovskih kmetov (Wehrbauern) je bilo sicer predvideno le na skrajnih mejah zasedenih pokrajin.⁷² Kolonizacijo iz tega načrta so začeli izvajati februarja 1943 v Gorjah pri Bledu, od koder so v predhodnem letu izgnali 50 slovenskih družin in naselili 78 nemških kolonistov, ki pa so jih kmalu pregnali partizanski napadi in tudi iz te kolonizacije ni bilo nič.⁷³ Podobno je bilo z nemškimi kolonizacijskimi načrti v kranjskem in kamniškem okrožju; v slednjem so konec leta 1942 naselili nekaj nemško govorečih kmetov iz Južne Tirolske in Kanalske doline.⁷⁴ Čeprav so jim vseskozi skušali zagotoviti kar najboljše pogoje za njihov obstoj in delovanje, so po letu 1943

69 Erwin Rösener (1902–1946), nemški SS-general, SS-Obergruppenführer. Bil je eden izmed prvih članov NSDAP. Leta 1930 so ga sprejeli v SS. Tam se je do leta 1944 karierno povzpel zelo visoko. Rösener je bil odgovoren za medvojne poboje civilistov v Sloveniji in bil po vojni obsojen na smrt. Glejte: Tamara Griesser Pečar, »Erwin Rösener,« v: *V imenu ideologije: obrazi totalitarizmov na Slovenskem*, ur. Renato Podbersič (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020), 55–94.

70 Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 2: Raznarodovanje* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010), 347.

71 Ibid.

72 Ibid., 348.

73 Ibid., 254.

74 Hančič, *Postati del velike nemške skupnosti*, 104–07.

doživljali znatno slabšanje položaja, pa tudi grožnje s strani partizanov so bile vse pogostejše.⁷⁵

*Povečana nevarnost bombardiranj
in letalskih napadov na Gorenjskem*

Že nekaj tednov po kapitulaciji Italije so nemške oblasti začele gorenjsko prebivalstvo svariti pred zavezniškimi letalskimi napadi. Ukrepi zračne zaščite na kmetih so bili sicer že ob pričetku vojne precej dobro pripravljeni in »tudi prebivalstvo je takrat kazalo zelo veliko razumevanja zanje.«⁷⁶ Ker pa so do sredine leta 1943 Gorenjski prizanašali z zračnimi napadi, je sčasoma nastopilo znatno poslabšanje ukrepov zračne zaščite. Oktobra 1943 so zato oblasti odredile, da traja obvezna zatemnitev prostorov od 19. ure zvečer do 5. ure zjutraj.⁷⁷ To so utemeljevali z dejstvom, »ker je po najnovejših dogodkih za Gau Kärnten nevarnost sovražnih zračnih napadov postala znatno večja. Vsa službena mesta so predočila prebivalstvu brezpogojno potrebnost ukrepov zračne zaščite in Reichsluftschutzbund (Državna zveza zračne zaščite) se je pobrigal zlasti v večjih krajih in mestih, da so se primerni ukrepi tudi brez izjeme izvršili.«⁷⁸ Oblasti pa so opazale, da se ljudje po vaseh oz. podeželju ukrepov zatemnitve vse premalo držijo, zato so veliko napora vlagale v osveščanje zlasti kmetov, zakaj se je potrebno držati vseh teh ukrepov.⁷⁹

Strožje kazni za kršitelje predpisov o racionalizaciji prehrane

Povečanje števila zračnih napadov in preletov zavezniških letal pa ni bil edini problem nemške uprave v letu 1943. Čedalje težje je bilo tudi s preskrbo prebivalstva, kar se je kazalo tudi z izrekanjem kazni za kršitelje. Če so v letu 1942 in v začetku leta 1943 izrekli v glavnem denarne kazni za kršitelje predpisov glede živilskih in ostalih nakaznic,⁸⁰ pa so se prehransko-oskrb-

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ »Zračna zaščita na kmetih,« *Karawanken Bote*, 25. 9. 1943, 6.

⁷⁷ (Oglas brez naslova), *Karawanken Bote*, 9. 10. 1943, 8.

⁷⁸ »Zračna zaščita na kmetih,« *Karawanken Bote*, 25. 9. 1943, 6.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ »Malo kazensko poglavje,« *Karawanken Bote*, 5. 5. 1943, 5. Glejte tudi: Hančič, *Postati del velike nemške skupnosti*, 243–45.

ne razmere jeseni 1943 na Gorenjskem toliko zaostrole, da so izrekli celo smrtne kazni in zaporne kazni »za saboterje vojnega gospodarstva« in s tem dali »jasen opomin in zadnje svarilo vsem«. ⁸¹ Tako je v začetku oktobra kazensko sodišče za zasedena območja Kranjske in Koriške ⁸² po večdnevnem razpravljanju proti 21 obtožencem z Gorenjske, »ki so zakrivili brezobzirno veriženje in hude prestopke proti predpisom ureditve o potrošnji, več oseb kot narodne škodljivce«, obsodilo na smrtne ali dolgotrajne zaporne kazni. ⁸³ Žagar in mlinar iz Križ pri Tržiču, Peter Popovič, je bil zaradi »neopravičenega nakupa več tisoč pik oblačilnih nakaznic in njihove prodaje, zaradi neopravičenega nakupa tkanin, usnja in moke ter prodaje po pretiranih cenah obsojen na smrt«. ⁸⁴ Uslužbenka pri gospodarskem uradu v Kranju Melitta Engelsberger je bila obsojena na dosmrtno ječo zaradi »zlorabe uradne oblasti, tatvine več tisoč pik oblačilnih nakaznic in njihove neopravičene oddaje«. ⁸⁵ Trgovec v Pristavi pri Križah Franz Šober je bil »zaradi neopravičenega nakupa in prodaje pik oblačilnih nakaznic« ⁸⁶ obsojen na deset let ječe in 10.000 RM denarne kazni. Mlinar iz Škofje Loke Franc Debeljak je bil »zaradi neopravičene prodaje 7.200 kg pšenične moke po pretiranih cenah in radi napačnega vpisa v seznam, ki ga je predložiti prehranskemu uradu«, ⁸⁷ obsojen na osem let ječe in 10.000 RM denarne kazni. Tržiški trgovec Franz Rotter je bil »zaradi prodaje tkanin po pretiranih cenah« ⁸⁸ obsojen na šest let ječe in 5.000 RM denarne kazni. ⁸⁹ Ostali obtoženci, ki so zakrivili manjša kazniva dejanja, so bili kaznovani po uredbi o vojnem gospodarstvu na zapor in denarne kazni. Petru Popoviču, »kateri je bil glavni krivec«, je bilo zaseženo tudi vse njegovo premoženje. ⁹⁰ Zaradi pomanjkanja krme so nemške oblasti kmalu tudi določile, da ima tam, kjer primanjkuje žita ali krompirja za krmljenje malih živali, krmljenje prašičev prednost pred perutnino, »ker prašičje meso zadovoljuje potrebo po prehrani večje število prebivalstva, medtem ko perutnina velja kot priboljšek za lastnika«. ⁹¹ Tudi

81 »Ostre kazni za narodne škodljivce iz Gorenjske,« *Karawanken Bote*, 9. 10. 1943, 7.

82 Nem. *Strafkammer für die besetzten Gebiete Karntens und Krains*.

83 »Ostre kazni za narodne škodljivce iz Gorenjske,« *Karawanken Bote*, 9. 10. 1943, 7.

84 Ibid.

85 Ibid.

86 Ibid.

87 Ibid.

88 Ibid.

89 Ibid.

90 Ibid. Glejte tudi: »Pravične kazni za narodne škodljivce,« *Karawanken Bote*, 10. 11. 1943, 7.

91 »Meje za rejo malih živali,« *Karawanken Bote*, 27. 10. 1943, 6.

obvezna oddaja živine je zastala. Če so še v letu 1942 pristojni organi lahko izvajali inšpekcijske nadzore po hlevih kmetij na podeželju, pa se je že sredi leta 1943 to spremenilo. Čeprav so npr. v juliju 1943 v kamniškem okrožju nastopile težave pri oskrbi z mesom, zlasti pri oddaji klavne živine mesarjem, si takrat zaradi močne partizanske dejavnosti niti občinski kmetijski poverjeniki niti mesarji niso več upali pri posameznih kmetih preverjati, ali morajo posamezno žival oddati ali ne.⁹²

*Razširitev pristojnosti nacističnih kadrov
iz koroškega gaua nad Operacijsko cono
Jadransko Primorje po kapitulaciji Italije*

Kapitulacija Italije 8. septembra 1943 je na zasedeno Gorenjsko tako na okupatorjevi kot na odporiško-revolucionarni strani vnesla novo dinamiko politično-vojaških razmerij. Po hitri nemški okupaciji ne samo leta 1941 Italiji priključene Ljubljanske pokrajine, pač pa tudi celotne province Venezia Julia s Furlanijo in Istro s Kvarnerjem, južna državna meja Tretjega rajha – katere del je od Peči v Karavankah preko nekdanje Rappalske meje po vrhovih Julijskih Alp vse do severnih predmestij Ljubljane in Bogenšperka bila tudi južna in jugozahodna meja koroškemu gauu priključene Gorenjske – ni več pomenila takšne ovire kot pred tem. Številni visoki funkcionarji koroškega gaua in gorenjskih okrožij pa so svoje politično-upravno delovanje razširili tudi na to na novo zasedeno območje, uradno poimenovano »Operacijska cona za Jadransko Primorje«. Tako je tedanji koroški gauleiter in šef civilne uprave za Gorenjsko dr. Friederich Rainer 10. septembra 1943 postal visoki komisar te cone.⁹³ Nekateri drugi, zlasti najvišji okrožni nacistični funkcionarji, pa so pri pokrajinskih vodstvih formalno sicer še italijanskih pokrajin⁹⁴ na območju te operacijske cone postali svetovalci (nem. *Berater*).⁹⁵

92 ARS, SI AS 1603, t. e. 41, Tätigkeitsbericht für den Monat Juli 1942, 29. 7. 1943.

93 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, 31.

94 Uradno so spadali pod Mussolinijevo Italijansko socialno republiko s sedežem v kraju Salò ob Gardskem jezeru.

95 Npr. kamniški okrožni vodja NSDAP Wilhelm Pilz je postal »svetovalec« pri načelniku pokrajinske uprave v Pulju. Glejte: Hančič, *Postati del velike nemške skupnosti*, 25.

Odporniško-revolucionarna stran v letu 1943

Krepitev partizanskega gibanja v letu 1943

Leta 1941 so se prav prebivalci Gorenjske med vsemi slovenskimi zasedenimi območji najbolj aktivno vključevali v partizanske enote, vendar se je večina od njih kmalu, zlasti pozimi 1942, vrnila domov. Leta 1942 pa je bilo vstopov v partizanske enote malo, tako da naj bi bilo v gorenjskih partizanskih enotah skozi vse leto 1942 nekaj nad sedemsto borcev. Številčno stanje se je v posameznih obdobjih močno spreminjalo zaradi izgub, odhodov iz enot in dezertacij. Tako se je od začetka julija 1942, ko je potekala nemška ofenziva »Enzian«, število partizanov zmanjševalo in oktobra 1942 naj bi jih bilo le 180,⁹⁶ decembra 1942 pa je bilo njihovo število ocenjeno med 250 in 309.⁹⁷ Zato je bila po nemški ofenzivi Enzian prva naloga ohraniti enote. Iz glavnega poveljstva so skušali spodbuditi partizansko gibanje na Gorenjskem in zato 20. januarja 1943 kot glavno nalogo Gorenjskega odreda (GO) opredelili mobilizacijo po vsem ozemlju in pošiljanje novincev v Ljubljansko pokrajino oz. v Polhograjsko hribovje.⁹⁸ Ob nemški mobilizaciji letnikov 1916–1926 v začetku leta 1943 so tudi gorenjske partizanske enote začele protimobilizacijo in zbiranjem prostovoljcev. Od okoli 250 partizanov, ki so dočakali leto 1943 v treh bataljonih, je Gorenjski odred do julija 1943 narasel na devet bataljonov, ki so šteli več kot tisoč borcev. Razporejeni so bili po vsej Gorenjski, nekateri pa so bili v transportih poslani v partizanske enote na Notranjsko in Dolenjsko. Skupaj je bilo od februarja do sredine avgusta 1943 odposlanih čez nemško-italijansko mejo okoli 600 borcev, ki so zapolnili Šercerjevo, Cankarjevo, Tomšičevo in Gubčevo brigado ter Notranjski in Dolomitski odred. Več jih je tudi zapustilo te enote in pribežalo nazaj na Gorenjsko, v svoje domače enote.⁹⁹

Jelovška četa je maja 1943 prišla pod Storžič, kjer se je srečala s Kokrško četo. Pozneje je iz obeh čet nastal Kokrški bataljon. Na levem bregu Save je

96 Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, 73.

97 Jaka Berger, »Partizanski boj na Gorenjskem med drugo svetovno vojno« (zaključna naloga, Slovenska vojska, Poveljstvo za doktrino, razvoj, izobraževanje in usposabljanje, Šola za častnike, 2010), 15. Glejte tudi: Nataša Budna, Jože Dežman in Janez Lušina, *Gorenjski partizan: Gorenjski odred 1942–1944* (Ljubljana: Partizanski knjižni klub, 1992), 60–62.

98 Berger, »Partizanski boj na Gorenjskem,« 15–16; Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji: knjiga 2* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 214–16.

99 Berger, »Partizanski boj na Gorenjskem,« 8; glejte tudi: Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne: knj. 2*, 309–16.

pod Stolom delovala še 3. četa Poključskega bataljona. 12. julija 1943 v Davči je bila ustanovljena Gorenjska oz. potem Prešernova brigada, v katero je prešlo okoli 550 borcev iz Gorenjskega odreda (GO) in večina poveljniškega kadra z najboljšim orožjem.¹⁰⁰ Zato je udarec partizanskemu gibanju pomenil hud poraz te komaj ustanovljene brigade na Žirovskem vrhu v dneh od 2. do 4. avgusta 1943, ki je bil vsaj posredno povezan z Rozumekovim delovanjem (brigada je namreč čakala na obljubljeno pomoč in zaradi tega odlašala s preходом v Ljubljansko pokrajino, kamor jo je poklical GŠ NOV in POS).¹⁰¹ Jeseni 1943 mobilizacijska aktivnost GO ni bila tako intenzivna kot v prvi polovici leta in odredne enote se do začetka leta 1944 niso številčno okrepile.¹⁰² Do poletja 1943 so bili partizani slabo oboroženi, saj je bilo z orožjem oboroženih le 60 %. Partizani so se bolje oborožili šele jeseni 1943 po kapitulaciji Italije.¹⁰³

Tudi na vzhodnem Gorenjskem je bila v letu 1943 partizanska dejavnost zelo živahna. Zaradi pričakovane kapitulacije Italije so poleti 1943 dozoreli pogoji za reorganizacijo partizanskih enot na Gorenjskem. Z ukazom Glavnega štaba POS in NOV so, poleg že omenjene Prešernove brigade na Gorenjskem, na Štajerskem ustanovili Šlandrovo brigado, ki je z delovanjem pokrivala zlasti vzhodno Gorenjsko. Štab Šlandrove brigade je 6. avgusta 1943 na Šipku nad Blagovico zbral vse tri bataljone Kamniško-savinjskega (zasavskega) odreda in oblikoval prvo štajersko brigado. Ob ustanovitvi je brigada štela preko 300 s puškami oboroženih borcev, prav tako je imela na voljo 12 mitraljezov, vendar pa je bilo v njenem sestavu še približno 400 neoboroženih novincev. Z ustanovitvijo brigade sta začasno prenehala obstajati IV. operativna cona in Kamniško-savinjski (zasavski) odred.¹⁰⁴ Kmalu po ustanovitvi je brigada dobila ukaz, naj gre na Dolenjsko in se tam pridruži enotam, ki so se pripravljale na akcije ob kapitulaciji Italije. Njen odhod pa je sprva preprečila velika nemška ofenziva v avgustu 1943.¹⁰⁵ Po bojih na Dolenjskem, kjer je Šlandrova brigada sodelovala z drugimi partizanskimi enotami ob kapitulaciji Italije,

100 Ivan Križnar, *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945* (Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003), 148–62.

101 Vida Deželak Barič, »Samoiniciativni in nepriznani pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Gorenjsko,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 2 (2000): 61–78.

102 Križnar, *Kranjsko okrožje*, 263–71.

103 Berger, »Partizanski boj na Gorenjskem,« 20.

104 Ivan Vidali, »V boj za svobodo,« v: *Kamniški zbornik* 7, ur. Zvone Verstovšek (Ljubljana: Občina Kamnik, 1961), 147–48.

105 Ibid., 149.

se je proti koncu septembra 1943 vrnilo 150 borcev nazaj na obmejno področje med Gorenjsko in Štajersko. 21. septembra 1943 je bila ponovno vzpostavljena IV. operativna cona, 30. septembra 1943 pa se je Šlandrova brigada znova oblikovala na Limbarski gori pri Moravčah.¹⁰⁶ V tem času so bili v ravninskem delu kamniškega okrožja zelo aktivni pripadniki Narodne zaščite (NZ) in varnostnih grup (VOS). Pripadniki NZ so rušili telefonske drogove, železniške proge, onesposabljali stroje po tovarnah itd. Od večjih akcij je treba omeniti iztirjenje vlaka na progi Črnuče–Laze v začetku novembra 1943 in uničenje telefonske napeljave Trzin–Črnuče. Varnostne grupe pa so likvidirale domnevne in dejanske sovražnikove sodelavce, napadale nemška vozila, največkrat izvajale rekvizicije po tovarnah in zažigale gradove, šole in prosvetne domove, ki so predstavljali stalno nevarnost, da bi se vanje naselilo nemško vojaštvo in policija ali domobranci.¹⁰⁷ Podobno dejavnost so izvajale tudi partizanske enote na zahodnem in osrednjem Gorenjskem: v okoli dvajsetih napadih so enote Gorenjskega odreda poškodovale ali uničile okoli 40 stavb, večino opustelih župnišč in drugih podobnih objektov.¹⁰⁸

Po končani nemški ofenzivi jeseni leta 1943 v Ljubljanski pokrajini se je ta na Gorenjskem nadaljevala. Šlandrova brigada se je zaradi hudega mraza in velike nemške premoči umaknila na Koroško. Prešernova brigada je 15. decembra 1943 doživela hud poraz, potem ko so nemške enote na Pokljuki uničile celoten tretji bataljon. Na levem bregu Save je še vedno deloval Kokrški bataljon, tja pa se je preselil tudi štab Gorenjskega odreda. Iz čet v kamniško-litijskem okrožju so 15. februarja 1944 ponovno ustanovili Kamniško-savinjski odred, Šlandrova brigada pa je uničevala okupatorjeve motorizirane kolone na cesti Domžale–Trojane. Skupaj s Tomšičevo brigado je konec pomladi 1944 zavzela Moravško dolino, ki je postala pomembno izhodišče zlasti za razmah partizanskega gibanja na Štajerskem v zadnjih dveh letih vojne.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ibid., 152.

¹⁰⁷ Ibid., 166. Za več o delovanju VOS in NZ glejte: Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2013), 48–65.

¹⁰⁸ Budna et al., *Gorenjski odred*, 128.

¹⁰⁹ Ibid., 10–11.

*Vse večja ideologizacija partizanskega odporniškega gibanja
in revolucionarni teror*

Naslednje pomembne naloge gorenjskih partizanskih enot v letu 1943 so bile politično delo, zbiranje orožja pri ljudeh in dobro delujoče zveze. Odredne enote so vzpostavljale tudi obveščevalno službo.¹¹⁰ Na Gorenjskem je potekal tudi uspešen razvoj narodnoosvobodilnih odborov (NOO), kot so na Gorenjskem nekaj časa imenovali odbore OF. Utrdili so organizacijo v štirih okrožjih in dvaintridesetih rajonih. Konec poletja je tu delovalo že 299 odborov OF.¹¹¹ Do razširitve varnostno-obveščevalne službe (VOS) so obveščevalne in varnostne naloge mnogokrat opravljale tudi partizanske enote. Na začetku leta 1943 je slovensko partizansko vodstvo skušalo ustanoviti VOS tudi na Gorenjskem. S tem namenom sta novembra 1942 Centralni komite Komunistične partije Slovenije (CK KPS) in glavni štab Narodno-osvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (NOV in POS) na Gorenjskem postavila novo politično in vojaško vodstvo, sistematično pa se je začela organizirati tudi varnostno-obveščevalna služba. Ker pa sta nosilca njenega organiziranja Franc Ravbar – Vitez in Stane Starc – Fazan januarja 1943 padla, so službo začeli organizirati v ugodnejših vojaških in političnih razmerah voditi šele konec pomladi leta 1943. Boljše in učinkovitejše organiziranje VOS na Gorenjskem je bilo pomembno zlasti zato, ker so komunisti hoteli že vnaprej preprečiti morebitno organiziranje odpora proti okupatorju v okviru meščanskega tabora oz. t. i. »bele garde«¹¹² in »plave garde«.¹¹³

Delovanje t. i. »Miklavčičevega odbora« OF

Oslabitev odporniško–revolucionarnega gibanja v okviru partijskih predstav boja proti okupatorju je na Gorenjskem v letu 1943 povzročila ustanovitev samoiniciativnega pokrajinskega odbora OF za Gorenjsko decembra

110 Ivan Jan, *Kokrški odred I: Narodno-osvobodilni boj pod Karavankami* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980).

111 Križnar, *Kranjsko okrožje*, 347–61.

112 Tako so komunisti poimenovali oborožene formacije katoliško usmerjenega političnega tabora, povečini člani predvojne SLS.

113 Komunistično poimenovanje za pripadnike jugoslovanske kraljeve vojske v domovini – Mihailovičeve četnike ali pripadnike predvojne projugoslovanske usmerjene liberalne stranke.

1942.¹¹⁴ Odbor je bil ustanovljen pod vplivom posameznih gorenjskih protiokupatorsko usmerjenih podjetnikov, ki so izdatno finančno in materialno podpirali partizansko gibanje, in člana pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko Jožeta Sluge. Deloval je do jeseni 1943. CK KPS se ni strinjal z njegovo sestavo in usmeritvijo ter ga nikoli ni priznal, ker so bili njegovi člani z razrednega stališča za KPS »nezanesljivi zavezniki«.¹¹⁵ Zato sta si tako centralni kot pokrajinski komite KPS prizadevala preprečiti njihovo avtonomno politično delovanje ter jih omejiti na materialno in finančno podporo partizanskemu gibanju. Odborovo politično zanimanje je bilo usmerjeno predvsem k pripravam na konec vojne in na prevzem oblasti, medtem ko je bil oboroženi boj proti okupatorju zaradi težkih okoliščin in njihove usmeritve po čim manj nepotrebnih žrtvah nekoliko v ozadju. Ker so v svoji neizkušenosti nasedali vodji gestapa Helmuthu Rozumeku in se z njim zapletli v sodelovanje, je bilo to za večino izmed njih usodno, kajti če jih ni pokončal gestapo, jih je nato VOS. Vodja skupine je bil podjetnik Ivan Miklavc, njegova glavna vezna oseba s partijo pa je bil Jože Sluga. Z Miklavcem sta tesno sodelovala tudi tovarnar Albin Kolb iz Šentvida in direktor kemične tovarne v Domžalah Slavko Kvartič. Izdajali so glasilo *Bakla*, ki je odstopalo od oblike in vsebine pisanja osrednjega partijsko-partizanskega glasila *Slovenski poročevalec*. Bili so precej rusofilsko usmerjeni, po eni strani so obsojali ustanavljanje vaških straž, po drugi pa so katoliški cerkvi priznavali precejšen pomen. Miklavčev načrt, ki je nastal ob delnem ali popolnem soglasju z Jožetom Slugo, je predvideval, da se za Gorenjsko prizna samostojno vodstvo do konca vojne, »vendar v sporazumu s centralnim odborom – vlado v duhu osvobodilnega dela OF«.¹¹⁶ Konkretizirali so tudi organizacijsko shemo pokrajinskih oblastnih organov in celo predvideli politično pluralne kadrovske rešitve iz vrst sokolov, krščanskih socialistov in komunistov.¹¹⁷ Miklavčev odbor je deloval do jeseni 1943. Usodno zanj je bilo, da mu je poleti 1943 skoraj uspelo prepričati pokrajinsko partijsko vodstvo, da je vodstvo gestapa na Bledu pripravljeno podpreti partizansko vojsko z vojaško opremo in celo z orožjem. Zadnje dni julija 1943 je tako prišlo do presenetljivih pogovorov med štabom 2. (gorenjske) operative cone in nekaterimi člani pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko ter Helmuthom Rozumekom v Farjem Potoku in Davči. Po razbitju Prešernove

114 Deželak Barič, »Samoiniciativni in nepriznani pokrajinski odbor OF,« 61–78.

115 Izhajali so iz meščanskih vrst, se zavzemali za bolj premišljen boj proti okupatorju, očitali pa so jim tudi prevelike osebne ambicije.

116 Deželak Barič, »Samoiniciativni in nepriznani PO OF za Gorenjsko,« 62–65.

117 Ibid.

brigade in prihodu člana CK VOS in načelnika obveščevalnega oddelka pri GŠ NOV in POS Vita Kraigherja na Gorenjsko konec avgusta 1943, ki je naznanil začetek načrtne organizacije VOS na Gorenjskem pod vodstvom Nika Kavčiča, pa je partizansko vodstvo začelo pospešeno razčiščevati Rozumekovo vlogo. Ta proces je povzročil tudi dokončno prenehanje »Miklavčevega odbora«. Večina ljudi, povezanih z Miklavčevim odborom, je doživela tragičen konec.¹¹⁸ Ko je bil Rozumek razkrit oziroma je odpovedala njegova dvojna igra, so Gorenjsko zajeli množične aretacije in streljanje talcev. Takrat je Rozumek obračunal tudi z Miklavcem in s Kolbom. Do ponovne ustanovitve PO OF za Gorenjsko je prišlo nato šele na prvem zborovanju gorenjskih aktivistov OF 13. in 14. maja 1944.¹¹⁹

Razvoj VOS na Gorenjskem in krepitev nasilja nad civilisti

Na začetku oktobra 1943 so na Gorenjskem že delovale zasnove vseh štirih okrožnih komisij VOS, na njihovih območjih pa tudi že prvi rajonski poverjeniki. Po rajonih so namreč izdali nalog, da se povsod po rajonih postavijo rajonska poverjeništva.¹²⁰ Oktobra 1943 je bilo na Gorenjskem 68 pripadnikov VOS, nato pa so iz partizanskih enot pritegnili še okrog 200 borcev, ki so bili »najbolj odločni nasprotniki okupatorja in njegovih sodelavcev ter zaupanja vredni partizani«.¹²¹ Vsak pripadnik VOS je pridobil od pet do deset obveščevalcev.¹²² Pokrajinska komisija VOS pa se je popolnila decembra 1943.¹²³ Do začetka decembra 1943 je število pripadnikov VOS na Gorenjskem naraslo na 93 mož, do konca aprila 1944, ko je bil VOS ukinjen, pa kar na 300 s 175 obveščevalci.¹²⁴ Dokončno podobo so okrožne komisije VOS dobile februarja 1944.

Na Gorenjskem je bilo za razliko od Ljubljanske pokrajine, kjer je revolucionarno nasilje svoj vrh doseglo leta 1942, značilno, da primeri nepo-

¹¹⁸ Ibid., 75.

¹¹⁹ Ibid., 77.

¹²⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 661, Pokrajinski komite VOS za Gorenjsko, Poročilo Staneta Jelovčana iz PK VOS za Gorenjsko štabu IV. operativne cone, 36–37.

¹²¹ Križnar, *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju*, 179.

¹²² Ibid.

¹²³ *Zbornik fotografskih dokumentov o razvoju in delovanju VOS OF Slovenije od 1941–1944* (Ljubljana: Odbor republiške skupnosti borcev varnostno-obveščevalne službe OF Slovenije, 1984), 194.

¹²⁴ Ibid., 196.

srednega nasilja oboroženih formacij odporniško–revolucionarne strani¹²⁵ v letih 1941 in 1942 še niso bili množični in so bili večinoma usmerjeni proti nosilcem lokalnih oblastnih (občinskim komisarjem ter tajnikom) in strankarskih funkcij (vodjem krajevnih enot KVB ali NSDAP) ali tistim, ki so nemškim oblastem naznanjali njihove položaje. V tem obdobju je gorenjsko civilno prebivalstvo revolucionarno nasilje čutilo večinoma posredno, preko maščevanja nemškega okupatorja za izvedene partizanske akcije. Neposredno revolucionarno nasilje pa se je okrepilo jeseni leta 1943 po kapitulaciji Italije. Takrat se je na Gorenjskem začela še večja ideologizacija odporniškega gibanja, kar je posledično vodilo v vse večje razplamtevanje državljanske vojne, ki je vrhunec doseglo v prvih mesecih leta 1944. Po obliki napadov je šlo večinoma za atentate na posamične žrtve ali največ dva do tri osebe skupaj. Izjema je škofovsko območje, kjer je odporniško–revolucionarna stran zlasti v začetku leta 1944 (nekaj pa že tudi leta 1943) izvedla tudi nekaj večjih oboroženih akcij, kjer so v enem napadu z bombami in strelnim orožjem pobili več ljudi naenkrat.

Med gorenjskimi civilisti je od datumsko znanih ubojev odporniško–revolucionarni tabor leta 1941 povzročil 43 žrtev, leta 1942 232, leta 1943 500, leta 1944 623 in leta 1945 96 žrtev. Med žrtvami je bilo 286 žensk (19 %), od tega 274 civilistk (16,4 %) in 12 partizank (5,4 %).¹²⁶ Če pogledamo še razmerje med številom pobitih civilistov s strani nemškega okupatorja (streljanje talcev) na eni ter številom pobitih civilistov s strani odporniško–revolucionarnega gibanja, ugotovimo, da so v letih 1941 in 1942 prevladovali žrtve nemškega okupatorja, v letu 1943, 1944 in 1945 pa odporniško–revolucionarna stran prednjači pri povzročitvi žrtev med civilnim prebivalstvom na Gorenjskem.¹²⁷ Prvič se razmerje prevesi na partizansko stran prav v letu 1943. Revolucionarno nasilje je tudi na tem območju z dvoletnim zamikom povzročilo ustanavljanje oboroženih samozaščitnih oddelkov, kar je sčasoma začel dovoljevati tudi nemški okupator. Tako je po zgledu domobrancev iz Ljubljanske pokrajine nastalo Gorenjsko domobranstvo oz. Gorenjska samozaščita (nem. *Oberkrainer Selbstschutz*).¹²⁸

125 Mišljene so partizanske enote in VOS.

126 Hančič, *Revolucionarno nasilje na osrednjem in zahodnem Gorenjskem*, 194–96.

127 Jože Dežman (ur.), »Gorenjska 1941–1945: med Hitlerjem in Stalinom,« v: *Nemci in partizani: Nemške izgube na Gorenjskem med miti in resnico* (Kranj: Gorenjski muzej, 2016), 95–112.

128 Hančič, *Revolucionarno nasilje na osrednjem in zahodnem Gorenjskem*, 194–96. Prim. Monika Kokalj Kočevar (ur.), »Gorenjska samozaščita,« v: *Mati, domovina, Bog* (Ljubljana: Muzej novejši zgodovine, 1999), 29–30.

V vseh štirih letih nemške okupacije je odporniško–revolucionarna stran na območju Gorenjske povzročila okoli 1.500 žrtev (civilisti + ubiti iz lastnih vrst), v to številko pa niso vključeni pobiti domobranci, raztrganci, veršuci, orožniki in gestapovci. To pomeni, da je odporniško–revolucionarni tabor do konca leta 1943, tj. do obdobja, ko se na Gorenjskem pojavi prva postojanka gorenjskega domobranstva, pobil že okoli 775 oseb, kar je dobra polovica žrtev, ki jih je povzročil odporniško–revolucionarni tabor med gorenjskimi civilisti v času vojne.¹²⁹

Zaključek

Kot smo videli, je leto 1943 pomenilo preobrat v vojnem dogajanju na Gorenjskem. Bilo je uvod v delno ponovno povečano izvajanja vojnega nasilja nemškega okupatorja in zlasti odporniško–revolucionarne strani v letu 1944. Nemški okupator se je spričo težke vojaške situacije čedalje bolj opiral na pomoč domačih protirevolucionarnih enot, katerih formiranje je na Gorenjskem, tudi zaradi stopnjevanja revolucionarnega nasilja, doseglo vrh v letu 1944. V letu 1943 so nemške oblasti v večji meri začele graditi protiletalska zaklonišča in obrambne utrdbe, niso pa več izvajale novih upravnih in stanovanjskih gradenj, ampak zgolj še gradnjo zaklonišč, bunkerjev in obrambnih jarkov.

129 Hančič, *Revolucionarno nasilje na osrednjem in zahodnjem Gorenjskem*, 194–98.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

SI AS 1603, Deželni svetnik okrožja Kamnik, 1941–1945.

SI AS 1626, Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Radovljica, 1942–1943.

SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije 1918–2006.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL):

SI_ZAL_KRA/0002 Občina Kranj, 1632–1947.

Časopisni viri

Karawanken Bote, 1942, 1943.

Literatura

Ajlec, Kornelija in Božo Repe. *Razkosana Slovenija: okupacijske meje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021.

Berger, Jaka. »Partizanski boj na Gorenjskem med drugo svetovno vojno.« Zaključna naloga, Slovenska vojska, Poveljstvo za doktrino, razvoj, izobraževanje in usposabljanje, Šola za častnike, 2010.

Deželak Barič, Vida. »Samoiniciativni in nepriznani pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Gorenjsko.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 2 (2000): 61–78.

Dežman, Jože, ur. »Gorenjska 1941–1945: med Hitlerjem in Stalinom.« *V Nemci in partizani: Nemške izgube na Gorenjskem med miti in resnico*, 95–112. Kranj: Gorenjski muzej, 2016.

Elste, Alfred. *Kärntens braune Elite*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, Celovec, 1997.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 2: Raznarodovanje*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010.

Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Griesser Pečar, Tamara. »Erwin Rösener.« V *V imenu ideologije: obrazi totalitarizmov na Slovenskem*, ur. Renato Podbersič, 55–94. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

Hančič, Damjan. *Revolucionarno nasilje na osrednjem in zahodnem Gorenjskem*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2013.

Hančič, Damjan. »Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku.« *Kronika* 71, št. 1 (2023): 195–216.

Hančič, Damjan. *Postati del velike nemške skupnosti: kamniško okrožje v času nemške okupacije 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2024.

Jan, Ivan. *Kokrški odred I: Narodno-osvobodilni boj pod Karavankami*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.

Kokalj Kočever, Monika, ur. »Gorenjska samozaščita.« V: *Mati, domovina, Bog*, 28–41. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 1999.

Kokalj Kočever, Monika. *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 2017.

Križnar, Ivan. *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003.

Križnar, Ivan. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945: kranjsko okrožje 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB Kranj, Občinski odbor ZZB NOV Tržič, 2007.

Mikuž Metod, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji: knjiga 2*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Repe, Božo. *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 2020.

Zbornik fotografskih dokumentov o razvoju in delovanju VOS OF Slovenije od 1941–1944. Odbor republiške skupnosti borcev varnostno-obveščevalne službe OF Slovenije, Ljubljana 1984.

Spletni viri

Splošna bolnišnica Jesenice. »Zgodovina: razvoj bolnišnične dejavnosti na Jesenicah.« Pridobljeno 5. 11. 2024. <https://sb-je.si/bolnisnica/zgodovina/>.

Wikipedia. »Albert Ganzenmüller.« Pridobljeno 19. 12. 2024. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Albert_Ganzenm%C3%BCller.

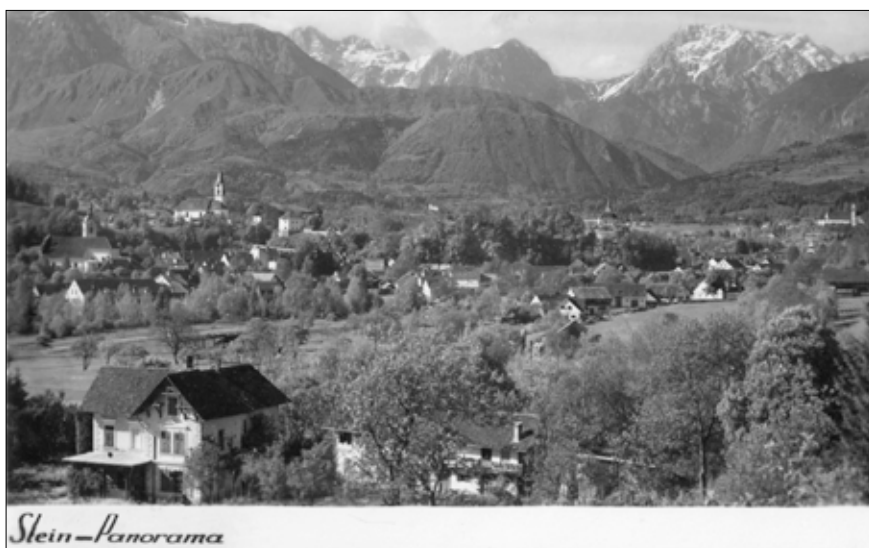
Wikipedia. »Heinrich Luitpold Himmler.« Pridobljeno 19. 12. 2024. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Himmler.

Upheaval in Gorenjska in 1943

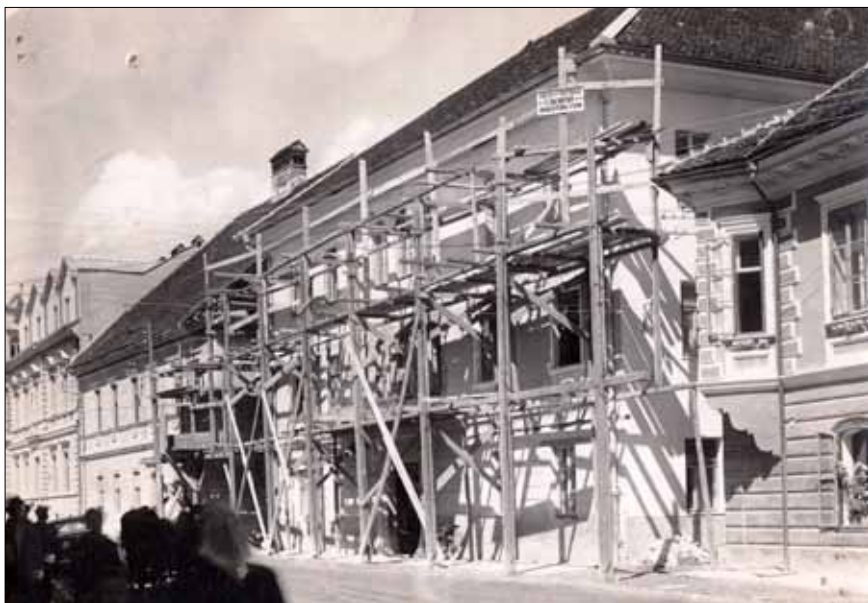
Summary

In 1943, major Allied victories in Stalingrad and North Africa, the intensification of strategic air raids against Germany, and the surrender of Germany's strongest ally, fascist Italy, had an echo in the Gorenjska region as well. The first half of 1943 marks the beginning of the mobilisation of young men into the German army, as well as the completion of the most important construction investments of the German occupation authorities, which had begun in the previous two years. These included especially the renovation of the administrative buildings of all three regional councillors and NSDAP district leaders and the construction of *Neue Heimat* residential neighbourhoods for German functionaries and civil servants. In addition to the realisation they might not be able to hold the area permanently, the German authorities started to run out of raw materials and building materials. Shortages began to appear in the supply of foodstuffs to the population as well, so the authorities increased the penalties for trafficking in food ration cards. Due to the flare-up of the Partisan movement in Gorenjska, the competent occupation authorities could no longer control the mandatory handover of foodstuffs in remote areas since mid-1943, let alone implement other measures to advance agriculture, which had been in full swing in 1942. Following Italy's surrender in September 1943, the authority of many Nazi functionaries from Carinthia, who had already operated in Gorenjska for two years since the occupation, was extended to the Operational Zone of the Adriatic Littoral. At the same time, the threat of bombing and other types of air raids by Allied aircraft against German military infrastructure increased in Gorenjska as well. In the activities of the revolutionary resistance, this year marks, on the one hand, a strengthening of the Partisan movement and, on the other hand, the removal of a pluralistically composed regional leadership of the Liberation Front (OF) for Gorenjska and an increase in the activity of the Party's Security and Intelligence Service (VOS). A consequence of the latter was that the number of wartime civilian casualties in Gorenjska caused by the revolutionary resistance was for the first time greater than the number of civilian casualties (hostages) caused by the German occupying forces. From the start of the rebellion in the summer of 1941 to the end of 1943, i.e. the period

when the first post of the Gorenjska Home Guard appeared in the region, the revolutionary resistance had murdered around 775 civilians, more than half the casualties caused by this side among civilians of Gorenjska during the entire Second World War. On the other hand, German forced mobilisation resulted in Partisan ranks swelling with locals having deserted from the German army in late 1943 and even more so in 1944. In operational terms, following the establishment of Partisan operational zones, western Gorenjska (Radovljica and Kranj districts) was part of Operational Zone 3, and eastern Gorenjska (Kamnik district) part of Operational Zone 4, which was focused on western Štajerska.

Slika 1: Razglednica s panoramo Kamnika in kamniškimi planinami v ozadju iz obdobja nemške okupacije (foto: neznan. Vir: Medobčinski muzej Kamnik).

Slika 2: V prvih dveh letih okupacije se je nemški okupator na Gorenjskem lotil številnih gradbenih projektov. Na fotografiji temeljita prenova stavbe okrožnega deželnega svetnika v Kamniku, danes sedež občine in UE Kamnik (foto: neznan. Vir: Medobčinski muzej Kamnik).

Tomislav Kardum^{*}

*Miha Krek's Reports on the Communist
Seizure of Power and Repression in
Yugoslavia (1944–1945)*

Izvleček

V prispevku so preučena poročila Mihe Kreka, vodilnega slovenskega politika Slovenske ljudske stranke med drugo svetovno vojno, ki so ohranjena v osebnem arhivu britanskega obveščevalnega oficirja Stephena Clissolda v knjižnici Bodleian. Krek je v poročilih, spisanih v letih 1944 in 1945, dokumentiral utrditev komunistične oblasti v Jugoslaviji pod Titovimi parti-zani, s posebnim poudarkom na Sloveniji, ter podrobno opisal sistematično represijo nad katoliškim duhovništvom in protikomunističnimi elementi. Z opiranjem na vire v Sloveniji, na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini Krek prikaže Osvobodilno fronto, ki so jo vodili komunisti, kot instrument terorja s sovjetsko podporo, usmerjen v vzpostavitev totalitarne oblasti. Njegovi pozivi britanskim oblastem k anglo-ameriški zasedbi Slovenije so odraz njegovega videnja Slovenije kot zahodno usmerjenega katoliškega naroda, ki se upira komunistični prevladi. V študiji so analizirani Krekova protikomunistična retorika, njegovo dokumentiranje pobojev in njegovi predlogi za prihodnost Jugoslavije, pri čemer je poudarjeno, da je prednost dajal slovenskim intere-som, čeprav naj bi deloval v jugoslovanskem imenu.

^{*} Tomislav Kardum, Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, HR – 10000 Zagreb, tkardum96@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9445-9757.

KLJUČNE BESEDE:: *Miha Krek, druga svetovna vojna, Slovenska ljudska stranka, komunizem, kolaboracija*

Abstract

The paper examines the reports of Miha Krek, a leading Slovenian politician of the Slovenian People's Party during World War II, preserved in the personal archive of British intelligence officer Stephen Clissold at the Bodleian Library. Written between 1944 and 1945, Krek's reports document the communist consolidation of power in Yugoslavia under Tito's Partisans, with a particular focus on Slovenia, and detail the systematic repression of the Catholic clergy and anti-communist elements. Drawing from his sources in Slovenia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina, Krek portrays the communist-led Liberation Front as a Soviet-backed instrument of terror aimed at establishing totalitarian rule. His appeals to British authorities for Anglo-American occupation of Slovenia reflect his vision of Slovenia as a Western, Catholic nation resisting communist domination. The study analyzes Krek's anti-communist rhetoric, his documentation of massacres, and his proposals for Yugoslavia's future, highlighting his prioritization of Slovenian interests despite a nominal Yugoslav outlook.

KEYWORDS: *Miha Krek, World War Two, Slovenian People's Party, Communism, Collaboration*

Introduction¹

Following the defeat of Yugoslavia by the Axis powers in the April War, Miha Krek, a prominent leader of the strongest Slovenian political party – the Slovenian People's Party (SLS) – went into exile. He assumed the role of Minister of Construction and served as Deputy Prime Minister, acting as a *de facto* representative of Slovenian interests within the Yugoslav government-in-exile. Under the leadership of Prime Minister Božidar Purić, the exile government appointed Krek as a delegate to the Allied Advisory

1 The research was conducted as part of the project "Political Atmosphere and Repression in Croatia and Yugoslavia from 1941 to 1995 – Selective Memories and Interpretations," funded by the European Union through the NextGenerationEU program, project number 380-01-02-23-44.

Commission for Italy, leading him to relocate from the government's London headquarters to Naples. He was removed from all government posts in August 1944 due to his opposition to the Tito-Šubašić Agreement.²

After Dr. Josip Smodlaka replaced Krek in that position, in accordance with the changes brought about by the Tito-Šubašić Agreement, Krek's standing vis-à-vis the Western Allies significantly weakened. Boris Mlakar explains: "*From then on, Krek was only a 'former' minister, etc., who did have access to Allied interlocutors, but the weight of his views was decreasing. When he refused to cooperate in the condemnation of and appeal to the Home Guards in August, his reputation with the British plummeted.*"³ In light of such an assessment, one should also consider the influence of Krek's reports to the British authorities, which were issued after he lost his formal position and levers of power and which will be presented in this paper.

A staunch anti-communist, Krek rejected the Tito-Šubašić Agreement, brokered under the auspices of the Western Allies. After his dismissal, he operated from Rome on an anti-communist platform, attempting – albeit unsuccessfully – to sway the Allies, who had recognized the communist-led National Liberation Movement (NOP) under Josip Broz Tito. In Rome, Krek persistently sought to influence the Western Allies and position himself as a collaborative partner, even after they had shifted their support to the communist-led Partisan movement. This shift was driven not only by the Chetniks' discreditation due to their collaboration with Axis powers but also by intelligence reports highlighting the Partisans' greater commitment to fighting the Germans and Tito's apparent success in mitigating Serb-Croat tensions, compared to the persistent discord within Yugoslav exile governments. Nevertheless, Krek extensively cooperated in Rome with prominent Chetnik advocates, such as the Serbian politician Živko Topalović.⁴ Krek and his associates also established the Slovenian National Committee in Rome to promote their political platform.

2 Ivana Božović, "V tujini," *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, no. 1 (2014): 303–4.

3 Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 446.

4 Kosta Nikolić, "The Yugoslav Anticommunist Forces at the End of the Second World War," *Istorija 20. veka* 28, no. 1 (2010): 115; Mateja Čoh Kladnik, "'Bande' in slovenska emigracija v avstrijskih begunskih taboriščih 1945–1949," *Dve domovini* 41 (2015): 103. After the war, Krek would collaborate with Topalović and other politicians who were fervent supporters of Draža Mihailović; see: Sandi Volk, "Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954," *Zgodovinski časopis* 52, no. 1 (1998): 97; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 446–48; Jera Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944.–1946.* (Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2006), 382–83.

Krek made numerous appeals to British political figures, urging them to intervene and prevent Slovenia from falling under communist control.⁵ Some of his appeals and reports were later published by Slovenian political émigrés in the 1970s.⁶ Among Krek's appeals that have not been widely known until now are several reports preserved in the archive of Stephen Clissold, housed in the Bodleian Library in Oxford. Clissold, a British intelligence officer who worked as a press attaché at the British Consulate in Zagreb before the war, was in fact an operative of the Special Operations Executive (SOE).⁷ During the war, he held various roles, including positions at the Yugoslav Partisan headquarters, and was active in Italy, where Krek was also based.⁸ Within Clissold's personal collection at the library of his alma mater, multiple reports by Krek – referred to as "Monsieur Krek" in document headers – are preserved. The circumstances under which these reports came into Clissold's possession remain unclear to me. Krek's reports primarily consist of appeals to the United Kingdom, particularly in late 1944 and 1945, urging intervention to prevent the establishment of communist rule, at least in Slovenia if not across Yugoslavia. A second category of documents, consistent with Krek's background as a politician from the Catholic-aligned SLS, details the persecution of clergy under Tito's Partisans. Krek evidently relied on a network of sources in Slovenia, as well as Croatia and Bosnia and Herzegovina, keeping him well-informed about political and military developments.

The subsequent fate of these text reports (who they were intended for) mostly remains uncertain, with some exceptions. For instance, in May 1945, Krek's report titled "The Massacre of Catholic Clergy in Croatia, Dalmatia, Bosnia, and Herzegovina" was forwarded by the British envoy to the Holy

5 Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945*, 446–48.

6 "Dokumenti dr. Krekove delavnosti v emigraciji," *Zbornik Svobodne Slovenije* 1973–1975, 196–219.

7 According to a report by an SOE agent regarding Clissold, whose code names were D/H.SS and later A/H.20, he was "extremely skilled at creating propaganda material that was too provocative to be officially released by the Press department;" Bodleian Library, Oxford (BLO), Archive of Stephen Clissold (ASC), MS. Eng. c. 2683, fol. 19, A.C. Lawrenson (D/H.6.) Report, June 12, 1945.

8 Clissold had a notorious reputation among Croatian émigrés as a communist sympathizer, and they claimed that he played a key role in the arbitrary decisions about whom the British authorities in Italy would hand over to the Yugoslav communist authorities; Marica Karakaš Obradov, "'Depoi špijuna i terorista': Saveznički logori za 'raseljene osobe' u Italiji, Austriji i Njemačkoj," in 1945. *Kraj ili novi početak?*, edited by Zoran Janjetović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2016), 317.

See to the Foreign Office.⁹ This suggests that Krek's reports, as their content implies, were directed toward British authorities, though they lack explicit recipients. Written and signed by Krek in Rome, these documents identify him as a representative of the so-called "Slovenian Democratic Union," which he claimed united all anti-communist forces in Slovenia. Whether Clissold initially served as a courier for these reports cannot be confirmed, though it is not implausible.

Additionally, two other texts stored in Clissold's archive have been published earlier but do not provide further context for understanding Krek's activities. *Zbornik Svobodne Slovenije* published, in Slovenian, a memorandum titled "Only Anglo-American Occupation Can Save the Slovenian Nation."¹⁰ In this collection it is noted that Ljubljana Bishop Grigorij Rožman, on November 20, 1944, sent a message with this title to Krek, requesting that he forward it to the Holy See. Below Rožman's letter to Krek, the same-titled memorandum by Krek was published. This document, published "*from the archive of Dr. Krek*," bore the header "Woodruff," leading editor Jože Košiček to conclude that Krek, "*simultaneously with submitting Bishop Rožman's official request to the Vatican, launched a political campaign in support of the bishop's plea for Anglo-American occupation of Slovenia*." However, the memorandum I found in Clissold's archive is dated "October 1944," indicating it had been sent before Rožman's message.¹¹ One memorandum addressed "To the Allied Military and Political

9 Blanka Matković, "Zločini postrojbâ VIII. dalmatinskoga korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine," *Hum* 7 (2011): 289–90.

10 Jože Košiček, "Dokumenti iz arhive dr. Kreka," *Zbornik Svobodne Slovenije* 1970, 90–3.

11 Košiček, "Dokumenti iz arhive dr. Kreka," 91. Jerca Vodušek Starič, in her authoritative book on the methods and mechanisms of the communist establishment of power in Yugoslavia, refers to a memorandum sent by Krek on November 17, 1944, to a representative of the American Office of Strategic Services. She cautions, however, that the authenticity of the document could not be verified. The description of this memorandum closely corresponds to the aforementioned memorandum titled "Only Anglo-American Occupation Can Save the Slovenian Nation." Vodušek Starič also cites a passage from this memorandum that matches exactly the one I utilized from Clissold's archive: "*All the leaders of the nation would disappear, only the Communists and pro-Communists would remain. By this cruel massacre, the sovietization of the country would be secured*." The sole difference between this and the quote provided by Vodušek Starič is in the second sentence, which in her version states: "*With that sinister solution (emphasis added) the sovietization of the country would be guaranteed*." Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944.–1946.*, 102.; BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fol. 28, Miha Krek, Only Anglo-American Occupation Can Save the Slovenian Nation, October 1944.

Authorities” was published in the second issue of the same émigré publication.¹² Notably, this is the only document by Krek in Clissold’s archive that lacks Krek’s signature.¹³ The analysis and contextualization of Krek’s reports are significant for several reasons. The perspectives of Krek, as the foremost anti-communist Slovenian politician of his time, are inherently valuable, and reconstructing his views offers critical historical insight. His reports provide a window into his thinking and exemplify the mindset of the pro-monarchist, anti-Titoist Slovenian political elite, which by then had largely seen its influence collapse. Nevertheless, as Krek’s writings demonstrate, these figures continued to lobby British governing circles for their cause.¹⁴ The reports also have documentary value with regard to communist atrocities, though verifying all of Krek’s claims remains challenging. They are particularly important for understanding the broader geopolitical picture and the ‘backup’ plans of the anti-communist elite, especially in terms of their appeals for British occupation of at least parts of Yugoslavia.

Reports on the Establishment of Communist Rule

The SLS cultivated a staunch anti-communism in the interwar period, deeply intertwined with a strong strand of political Catholicism.¹⁵ This stance, however, became somewhat obsolete in the context of the wartime alliance between the Western powers, who were patrons of the Yugoslav government-in-exile, and the Soviet Union. The British authorities recognized this tension, noting that Krek’s anti-communism posed a challenge amid the wartime alliance with the Soviets. For instance, Douglas Howard wrote in early April 1942 in a letter to George William Rendel, who was an envoy to the Yugoslav Government in London, that Krek exhibited an

12 “Dokumenti dr. Krekove delavnosti v emigraciji,” 197–98.

13 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fols. 25–26, Miha Krek, To the Allied Military and Political Authorities concerned, May 5, 1945.

14 According to some sources, Krek himself worked for British intelligence; see: Mark Aarons and John Loftus, *Ratlines: How the Vatican’s Nazi Networks Betrayed Western Intelligence to the Soviets* (New York: Vintage, 1991), 58, 127. See also: Marlene Laruelle and Ellen Rivera, *Imagined Geographies of Central and Eastern Europe: The concept of Intermarium* (Washington: Institute for European, Russia, and Eurasian Studies, The George Washington University), 6.

15 See a brief overview of the SLS: Jure Gašparič, “Slovenska ljudska stranka in njena organizacija (1890–1941),” *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, no. 1 (2017): 25–48.

*“obvious Catholic and anti-Communist bias.”*¹⁶ In personality assessments of the Yugoslav exile government compiled by the Foreign Office, Krek is described with praise for his personal qualities – *“has a high reputation for honesty and straightforwardness, and certainly gives a strong impression of sincerity”* – but is also characterized as *“naturally anti-Communist and anti-Bolshevik, though he realizes the vital necessity of a Russian victory over Germany.”*¹⁷

Krek was undoubtedly well-versed in communist methods and tactics. This background makes his 24-page report, “The Communist Party in Slovenia in the Period 1919–1944,” written in Rome in January 1945, a significant source for studying the Slovenian Communist Party (KPS). Whether viewed as a documentary record or as an insight into the anti-communist perspectives of Slovenian elites, the report reflects Krek’s considerable intellectual sophistication. In it, he provides a detailed analysis of the KPS, tracing its evolution from its post-World War I origins to its dominance during World War II. Combining a historical narrative with a sharp critique of KPS ideology and strategies, Krek aimed to convince British authorities to take action against the communist ascendancy in Slovenia.

Krek traces the KPS’s initial rise after 1918 to post-war chaos coupled with pro-Russian feelings, fueled by resistance to Austro-Hungarian rule and fight *“against the germanic terror in Austro-Hungarian Empire.”* This early growth was stifled by 1924, when the Slovenian authorities suppressed the movement, limiting its influence until its revival in the 1930s.¹⁸ The KPS re-emerged, according to Krek, in 1935 under the leadership of “Moscow youth,” a group of Soviet-trained intellectuals including Edvard Kardelj, Aleksej Baebler, and Lovro Kuhar. Replacing older leaders criticized for ineffective frontal assaults on the bourgeoisie, they introduced covert, sophisticated tactics to expand the party’s influence.¹⁹

Krek identifies five operational principles that enabled the KPS to grow despite operating as a clandestine organization. The first is the *“principle of ‘élites’ – chosen people – ‘selected men’”*. Membership was limited to a battle-tested cadre – arrested communists, survivors of police scrutiny, or

16 The National Archives (TNA), Foreign Office. Political: Post War Problems and Aims, Parts 1 and 2 (FO 536/5/42/3150), R 2153/1719/G, Douglas Howard to G.W. Rendel, April 1, 1942.

17 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2683, fol. 129.

18 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fol. 65, Miha Krek, The Communist Party in Slovenia in the Period 1919–1944, January 1945.

19 Ibid, fol. 66.

proven operatives. These “Partijci,” as Krek calls them, numbered only 800 by 1939, with Krek likely referring to professional revolutionaries.²⁰ Krek identified “conspiracy” as the second principle. A secretive, compartmentalized structure ensured resilience, claimed Krek, describing the party organization as a ship with isolated sections. “*The Party is constructed like a ship with many entirely separated, closed up rooms,*” argued Krek, concluding that “*when the water begins to run into one of them, all others still remain intact and the ship is still able to remain over the water.*”²¹ Penetration is another communist principle. KPS agents infiltrated various organizations – youth organizations such as “Sokol,” labor unions, “*one of the six Catholic University organizations,*” and media such as *Jutro*, to subvert them from within, though they struggled with the peasantry. They also, as Krek argues, “*founded and financed many bookselling shops, printed and edited many pro-Russian, pro-Soviet books and leftish novels.*”²² The last two principles are elasticity and freedom front. The first refers to the fact that communists adapted their propaganda to prevailing public opinion. Krek elaborated on his point:

The leader of the C.P.S. have to know exactly the sentiments, desires and wishes of the people at a given moment and have to use this mental disposition [sic] of the masses in their propaganda-work according to the instructions given. In the technical terminology of the C.P. this changing tactics, this psychological misuse of the mass-feelings and desires is called: ‘Wheeling about from the left to the right.’²³

Communists were able to change “*the slogans, aims and promises according to the dispositions of the masses of the people at a given moment. Doing so it always had in view the last aim: The Soviet Dictatorship in Slovenia.*”²⁴ The last principle, according to Krek, is a strategy to draw in supposed allies under nationalist slogans, only for the KPS to dominate, purge, and absorb them, as seen in the Liberation Front.²⁵ Especially the latter two elements would aid them in their actions after the outbreak of World War II, as they would be able to adapt slogans to public opinion while concealing their in-

20 Ibid.

21 Ibid.

22 Ibid, fols. 66–67.

23 Ibid, fol. 67.

24 Ibid, fol. 68.

25 Ibid.

tentions. Krek explains that the KPS, which was weak before WW2, gained traction after the Axis occupation in 1941 dismantled anti-communist networks such as the Slovenian People's Party's 82,000-member cultural societies. The Liberation Front, launched with patriotic appeals, masked its communist nature, evolving from a coalition of communists, Christian Socialists, and "Liberal's 'Sokol'" into a KPS monopoly. It banned rival parties such as the SLS, declared itself the sole authority, and used military force to eliminate opposition.²⁶ By April 1943, with a 9,000–10,000-strong army bolstered by the capitulation of Italy, the KPS pursued a social revolution, targeting opposition.²⁷

Krek devotes attention to significant differences in the success of communism depending on the regions he considers Slovenian. In Venezia Giulia, the KPS exploited anti-Fascist sentiment, but many nationalists defected upon recognizing its communist aims. In Carinthia, conservative peasants were not receptive to Partisan appeals. In "Dravska Banovina," pre-war anti-communist efforts limited KPS success until Axis suppression created an opening.²⁸

Krek explains that the National Liberation Army (NOV) is in effect just the KPS's military wing. Starting with 600 men in 1941, it grew to 10,000 by 1943 after Italy's capitulation, when Italian generals supplied arms.²⁹ Krek accuses the NOV of prioritizing civil war against non-communists over resistance, citing attacks on royalist groups, such as the massacre of 262 soldiers at Grčarica and 700 village sentries ("*about 700 armed Slovenian patriots, who offered the Partisans to concentrate both forces against the German*") at Turjak Castle in 1943, over fighting the Germans.³⁰ He defends the Home Guard (Domobranci)³¹ as a legitimate self-defense force against communist terror, permitted by Germans but anti-German in spirit:

26 Ibid, fols. 68–71.

27 Ibid, fols. 71–73.

28 Ibid, fols. 68–69, 75–77.

29 Ibid, fols. 77–78.

30 Ibid.

31 For details on the development of the Slovenian Home Guard as a military formation, see: Peter Papler, Darko Ščavničar, and Tomaž Kladnik, "Razvoj vojaške formacije in vojaškega delovanja Slovenskega domobranstva," *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 8, no. 2 (2024): 47–79, DOI: 10.55692/D.18564.24.8.

The Homeguard was denounced everywhere as ‘collaboristic [sic] body’. Yes, the German authorities permitted it. But the Communist terror, killing and plundering have caused it. No one in the world is less collaborationistic [sic] and more anti-German than the Slovenian (‘Domo-branci’) Homeguard in spite of the fact that they have to defend their homes with armaments given by the Germans.³²

Krek was generally an advocate of a wait-and-see policy, believing that direct resistance against the Germans was too dangerous for the survival of the Slovenian nation.³³ As early as September 1943, his party colleague in Slovenia, Miloš Stare, informed him that the fundamental goal of the communists was the implementation of a revolution rather than the struggle against the occupiers, making any cooperation with them impossible.³⁴ Krek’s attempt to portray the Home Guard as essentially pro-Western Allies naturally struggled to resonate with British foreign policy goals. After all, members of the Home Guard had twice sworn allegiance to the German Armed Forces – first on April 20, 1944, to mark Hitler’s birthday, and then on January 30, 1945, to celebrate the 12th anniversary of the Nazis coming to power.³⁵ Krek was among those SLS politicians in exile who, in contrast to Alojzij Kuhar and Franc Snoj, opposed the integration of the Home Guard into the Liberation Front.³⁶ This position led him to an increasingly untenable stance, as he “*sought desperately to portray the Home Guard as an anti-occupier and pro-Allied formation.*”³⁷ However, the oath taken by the members of the Home Guard clearly undermined this position. As Boris Mlakar concludes, “*the advocates of the counter-revolutionary side in exile – headed by Dr. Krek – slowly but surely lost moral credit with the Allies.*”³⁸ While Krek could somewhat justify earlier collaboration with the Italian occupation authorities, he

32 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fol. 78, Miha Krek, The Communist Party in Slovenia in the Period 1919–1944, January 1945.

33 Mlakar, *Slovensko domobranstvo* 1943–1945, 106.

34 Ibid, 372.

35 Gregor Joseph Kranjc, *To Walk with the Devil: Slovene Collaboration and Axis Occupation, 1941–1945* (Toronto: University of Toronto Press, 2013), 147.

36 Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944.–1946.*, 96–104.

37 Kranjc, *To Walk with the Devil*, 149. See also: Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2001), 771–72; Florian Rulitz, *The Tragedy of Bleiburg and Viktring* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2016), 20.

38 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 319.

found it nearly impossible to defend the Home Guard's collaboration with Nazi Germany to the British authorities, upon whom he depended, which rendered his position unsustainable.³⁹

Krek claims in his report that Partisan actions against the Axis were militarily insignificant, but they provoked brutal reprisals against the civilian population without strategic gain.⁴⁰ Krek also describes the KPS's systematic "liquidation" of opponents. The process, according to Krek, began with Spanish Civil War veterans training criminals and youth to become "liquidators," tasked with surveillance and assassination of prominent anti-communists. By autumn 1943, the VOS (Security and Intelligence Service), modeled on the Soviet GPU, formalized these efforts.⁴¹ Krek refers to John Marn,⁴² described as "*the former Commandant of a Partisan unit at the H.Q. of the National Army of Liberation*," estimating 3,000 civilian deaths by September 1942, with military courts later sanctioning purges of "Anglophils," "Democrats," and internal dissenters.⁴³ In the final pages of the report, Krek contrasts the KPS's terror with the Slovenian Democratic Union, claiming the latter represents over 80% of Slovenians and seeks a democratic, Western-aligned solution for Slovenia.⁴⁴

Like in his other reports, Krek appeals to the Western character of the Slovenian nation. "*The Slovenian nation has lived since 744, for 1,200 years, within the sphere of Western European Christian civilization*," Krek concluded. He portrayed Slovenia as a 1,200-year-old Christian nation, devastated by Axis deportations of 150,000 Slovenians and now resisting communism.⁴⁵ He concludes with a call for Western occupation to ensure democratic government in Slovenia according to the Atlantic Charter's principles.⁴⁶

39 Ibid, 437.

40 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fols. 78–79, Miha Krek, 'The Communist Party in Slovenia in the Period 1919–1944, January 1945.

41 Ibid, fol. 81. As Gregor Joseph Kranjc concludes, "VOS assassinations removed whatever remaining good will there was between the Liberation Front and non-Communist representatives." (Kranjc, *To Walk with the Devil*, 94).

42 Krek refers to John (Janez) Marn (Črtomir Mrak), a Christian Socialist and former commander of the Lower Carniolan Partisan Detachment. Marn deserted from the Partisans in 1943 and, by 1944, led a Chetnik unit loyal to Draža Mihailović, while also collaborating with German forces.

43 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fol. 83, Miha Krek, 'The Communist Party in Slovenia in the Period 1919–1944, January 1945.

44 Ibid, fol. 84.

45 Ibid, fol. 85.

46 Ibid.

Miha Krek's report "The Register of Death" is centered around the claim that the communists exploited the war not to liberate Slovenia from Axis occupation but to eliminate internal opposition and establish a totalitarian regime. Krek asserts that the Liberation Front's slogan, "*Victims there must be!*" – initially interpreted by Slovenians as a call for sacrifice against the occupiers – masked a sinister intent to target Catholic and democratic elements unwilling to submit to communist dictates. This shift, he claims, became evident by early 1942, when the Liberation Front began murdering "*thousands and thousands of democratic minded Slovenians only because it considered them as possible obstacles to the violent realisation of the Communist regime.*"⁴⁷ The report's centerpiece is the "Register of Death," a list purportedly uncovered on January 1, 1944, in a secret communist headquarters in Ljubljana at the corner of the Erjavčeva Ulica and Gradišče streets. Krek describes it as containing 20,000 names scheduled for execution in Ljubljana, with an additional 20,000 targeted elsewhere. The register, he claims, was part of a broader plan detailed in instructions published by *Slovenski Dom* on November 20, 1943, to be enacted immediately after the German withdrawal. Categories of targets included priests, monks, intellectuals, merchants, and wealthy peasants – groups Krek identifies as the backbone of Slovenian society.⁴⁸ Krek's reliance on *Slovenski Dom*, a newspaper aligned with the collaborationist Home Guard under Axis occupation, is noteworthy, particularly given the pro-British tone of his text. This paradox underscores a strategic tension: while appealing to British authorities for intervention, Krek draws evidence from a source tied to forces that collaborated with the Germans.

Krek estimated that by December 1944, the communists had already killed over 5,000 Slovenians, with the remainder at risk if they seized Ljubljana after the occupation.⁴⁹ This urgency underpins his concluding appeal:

It is to be presumed, that analogous registers have been compiled for the rest of Slovenia, too. By knowing the initially reported general instructions for mass murders at the moment after the withdrawal of the occupier, one can not doubt that the Communist bands would execute this horrible plan, if conditions would be given. So the very substance of the Catholic and democratic Slovenian nation is at stake, if the Western Allies will not occupy Slovenia.⁵⁰

47 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fol. 39, Miha Krek, The Register of Death, December 1944.

48 Ibid, fol. 40.

49 Ibid, fol. 43.

50 Ibid.

This report encapsulates Krek's dual focus: documenting communist repression and leveraging these claims to advocate for Slovenia's protection under Western auspices. In the "Report of the Situation in Liberated Yugoslavia," written in March 1945, Krek extends his analysis of the communist takeover beyond Slovenia, focusing on Serbia following its liberation in 1944. This document reflects Krek's consistent anti-communist position and his support for Draža Mihailović's Chetniks.⁵¹ Krek does not view Yugoslavia's liberation as a domestic process but rather as a Russian occupation enabled by Partisan dominance, further underscoring his appeal for Anglo-American intervention.⁵² Krek frames the post-liberation political conditions in Yugoslavia as a Russian occupation rather than a genuine national liberation, arguing that the Red Army's entry into Serbia in 1944, followed by the Partisans' rise to power, established a communist dictatorship.⁵³ Krek staunchly defends Mihailović's Yugoslav Army in the Homeland, portraying it as a heroic force that enjoys widespread popular support, particularly in Serbia, for its resistance against German, Italian, and Hungarian occupiers. He refutes the claim that Mihailović's forces collaborated with the Axis, stating that it is "*the greatest lie and calumny*."⁵⁴ Krek's denial of Chetnik collaboration with the Axis goes further, as he even claims that:

During the critical time of German retiring of Serbia and during the liberation of Serbia, the partisans acted on exclusively passive roll (sic): the fight against the enemy was more the work of the Russians or in certain parts of Serbia, the effort of Mihajlović's troops. The partisans had on the liberation of the Yugoslav Capital a subordinated roll (sic): the initiative was near completely by the Russians or veritable Yugoslav patriots under the high command of General Mihajlović.⁵⁵

51 Despite the propagandistic tone, Krek was aware of the true nature of the Chetnik movement. In a letter to his ally in mid-1943, he noted: "*When the Partisan resistance emerged alongside Mihailović, he stopped fighting against the Italians and Germans and now fights only against the Partisans, the Ustaše, and the Croats.*" (Mateja Jeraj, Matevž Košir et al., *Dr. Albin Šmajd, Slovenska ljudska stranka – Povezave in nasprotja 1918–1946* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2024), 359).

52 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fols. 30–38, Miha Krek, Report of the Situation in Liberated Yugoslavia, March 1945.

53 Ibid, fol. 30.

54 Ibid.

55 Ibid, fol. 32.

The report details the immediate aftermath of Belgrade's liberation, where Krek claims Partisans initiated a brutal purge of "democratic" elements, murdering hundreds without evidence of their political orientation and imprisoning around 10,000 individuals in the capital alone.⁵⁶ Krek asserts that shortly after the liberation, with Soviet assistance, the communists set out to establish power following the Soviet totalitarian blueprint. "*Their principal aim was not the liberation of the country from the occupant,*" writes Krek, "*but their tendency on this occasion was to liquidate all their opponents, i.e. all defenders (sic) of liberty in political, social and economical life of the nation.*"⁵⁷ He compares the OZNA secret police to the Nazi Gestapo and Soviet GPU, alleging continuity between fascist and communist repression.⁵⁸ Krek asserts that the people, particularly in Serbia and Croatia, despise the Partisans, while public demonstrations of support are staged, and participants are forced to take part, allowing them to maintain power through coercion and terror rather than genuine support.⁵⁹

Krek compared this situation to fascist Italy and Nazi Germany, emphasizing that "*the methods of political formation of the people are the same.*" He highlights, among other things, that "*the greatest attention is paid to the youth.*"⁶⁰ He highlights the population's fear of OZNA reprisals for contacting representatives of Western Allies and their economic hardship, with currency devaluation and poor conditions for Partisan soldiers.⁶¹ The report culminates in a desperate plea to Western democratic Allies to intervene before the Partisans "*liquidate all those, who defend the democracy and liberty of people in Yugoslavia, all those who are the first barriers of Anglo-Saxon political sphere on the Balcan peninsula (sic),*" emphasizing that the communist regime is fundamentally opposed to British interests.⁶²

As early as October 1944, Krek appealed for an Anglo-American occupation of Slovenia to prevent the establishment of communism. In a report titled "Only Anglo-American Occupation Can Save the Slovenian Nation," written in October 1944, Krek warned of the Red Army's advance into Yugoslav territory under agreements with Tito, despite their lack of

56 Ibid, fols. 32–34.

57 Ibid, fol. 32.

58 Ibid, fol. 34.

59 Ibid, fols. 34–35.

60 Ibid.

61 Ibid, fols. 36–37.

62 Ibid, fol. 37.

legal basis.⁶³ Highlighting the war's toll on Slovenia, Krek accused the KPS of forming the Liberation Front as a tool for Sovietization. He claimed it murdered over 15,000 "*Slovenian democratic, anti-Communist minded people*" between 1942 and 1944 and prepared lists targeting 106,000 individuals for execution within 48 hours of German withdrawal – 15,000 in Ljubljana and 50,000 in Trieste. "*By this cruel massacre,*" Krek concluded, "*the sovietization of the country would be secured.*"⁶⁴ Krek argued that only Anglo-American occupation of all Slovenian territories – "*not only the Italian part of Slovenia (the Adriatic Littoral) and the Austrian (the Slovenian Carinthia), but also the whole Yugoslav part of Slovenia, that is the whole Yugoslav province 'Dravska banovina'*" – could avert this "slaughter" and secure a democratic administration with local support.⁶⁵

This call for occupation was not a sudden reaction but part of a longer-term strategic vision. As early as 1943, while serving as vice premier in the government-in-exile in London, Krek had begun to, as Jozo Tomasevich puts it, "*doubt the possibility of reconstituting a unified Yugoslav state after the war because of the deepening antagonism between Croatian and Serbian politicians in the government-in-exile.*" In 1943, he toyed with the idea of Slovenia independent from Yugoslavia. He made a proposal to the British envoy George Rendel; as Jozo Tomasevich summarizes it, he "*tried to gauge British reaction to a non-Yugoslav alternative for Slovenia, because the Slovenes wanted to have British backing for any new arrangement. This would be a state embracing territory from Rijeka and Trieste on the Adriatic to the central Danube in the east, in which Slovenia, united with Slovene areas at that time under Italy and Austria, would be a federal unit.*"⁶⁶ During 1944, the SLS, including Krek, also flirted with such ideas in order to keep Slovenia out of the communist sphere.⁶⁷ Krek was a general advocate

63 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fol. 27, Miha Krek, Only Anglo-American Occupation Can Save the Slovenian Nation, October 1944.

64 Ibid, fol. 28.

65 Ibid, fol. 29.

66 Tomasevich, *War and Revolution*, 111.

67 Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944.–1946.*, 140–41. While statements made to the secret police during a time of detention should be treated with caution, the 1946 interrogation of Albin Šmajd, an associate of Krek, by the UDB reveals that Krek was still contemplating the idea of a Danubian Confederation in 1946, though he considered it irrelevant at that time. In a letter to Krek in November 1945, Šmajd himself warned that Slovenian anti-communists should not fully align themselves with Yugoslavia, as he doubted the sincerity of British policies supporting Yugoslavia, while also suggesting

for Central European cooperation and, by 1946, became a key proponent of the Intermarium project, which aimed to connect the areas between the Baltic, Adriatic, and Black Seas as a counterweight to Soviet influence. This initiative, emerging under Western intelligence auspices, resonated strongly among Eastern European anti-communist émigré politicians. His vision reflected a belief in Slovenia's cultural and political affinity with Central Europe.⁶⁸

The perception of Slovenia as uniquely threatened by communism is further evident in Krek's later reports, such as one prepared in March 1946 for the Church of England Council on Foreign Relations. In this document, Krek argued that Slovenian communists were the most fanatical in their devotion to communist goals among all Yugoslav communists. "*In Slovenia the situation is worst,*" he wrote, "*because the Slovene communists are the most radical.*"⁶⁹ This assertion underscores his belief in the exceptional severity of the communist threat in Slovenia, reinforcing his earlier appeals for Anglo-American intervention and highlighting his ongoing efforts to alert Western audiences to what he saw as the most extreme elements of Tito's regime.

In his letter addressed "To the Allied Military and Political Authorities," dated May 5, 1945, Krek, writing as the representative of the Slovenian Democratic Union amid the German withdrawal from Slovenia near the war's end, reports that non-communist Slovenian parties have proclaimed the Slovenian Provisional National Government. Supported by approximately 20,000 armed men who "*wish to collaborate in the closest possible contact with the Allied Authorities,*" this government aims to defend Slovenia against Yugoslav Tito troops, deemed "Communist intruders."⁷⁰ He appealed for recognition of this authority due to the communist crimes, "*the*

that a solution in the form of a Danubian Confederation might still be possible. Mateja Jeraj and Matevž Košir, eds., *Dr. Albin Šmajd, dnevnik in dosje 1941–1946* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022), 619; Šmajd, *Dr. Albin Šmajd*, 1173.

68 Andrej Rahten, "The Concepts of Central Europe in the Historical Consciousness of the Slovenes," *European Perspectives* 7, no. 2 (13) (2015): 152–53; Andrej Rahten, "Ideja Srednje Evrope u slovenskoj političkoj misli," *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije* 1 (2006): 65; Laruelle and Rivera, *Imagined Geographies of Central and Eastern Europe*, 6–8.

69 Lambeth Palace Library (LPL), Relations with Roman Catholics in Individual Countries: Yugoslavia: Reports and correspondence (CFR RC 228), Miha Krek, Reorganization of Kidrič's Government in Slovenia, March 1946.

70 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fol. 25, Miha Krek, To the Allied Military and Political Authorities concerned, May 5, 1945.

profound Croat-Serbian disagreements regarding which there is for the time being no practical possibility of a convenient solution,” and Tito’s communist dictatorship.⁷¹ He urged the Allies to acknowledge the “Slovenian Democratic National Council as the representative of a friendly nation and the Slovenian armed forces as military units of an Allied Nation.” Krek further requested, without success, that Allied forces occupy Slovenian territories.⁷²

Reports on the Persecution of the Catholic Clergy

Krek’s reports also provide an account of the systematic repression of the Catholic clergy during the communist takeover of Yugoslavia between 1944 and 1945. As a member of the Slovenian People’s Party, which was closely connected to the Catholic Church, while he himself had strong ties to the Vatican, Krek’s documentation reflects both his deep personal investment in the Catholic cause and his broader anti-communist agenda. His reports, spanning late 1944 to early 1945, focus heavily on the persecution of priests and religious figures, portraying this violence as a cornerstone of the communist strategy to eliminate opposition and impose a Bolshevik regime. Krek frames this violence as both a religious and political assault, aimed at eradicating Catholic leadership to pave the way for a communist totalitarian dictatorship. A report titled “Massacre of Catholic Clergy in Yugoslavia: Slovenia,” authored in Rome on January 15, 1945, provides an account of communist persecution of the Catholic clergy in Slovenia during World War II. He argued that Slovenia, being an overwhelmingly Catholic nation with strong Central European cultural influences, did not experience the ethnic tensions that led to conflicts in other parts of Yugoslavia during World War II. Instead, he claimed, the communists were responsible for the violence:

Slovenia being a compactly Catholic country with a high centro-european (sic) civilization, where no racial or political circumstances like the Serbo-Croat conflict in the mixed territories between Serbia and Croatia, ever existed nor do exist, the Communists there killed and massacred people just because they were catholic and democratic.⁷³

71 Ibid.

72 Ibid, fol. 26.

73 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fol. 89, Miha Krek, Massacre of Catholic Clergy in Yugoslavia: Slovenia, January 15, 1945.

This, he contends, reflects the “*most extreme Communist ideological and revolutionary principles and methods*,” targeting the clergy as part of a broader “liquidation” of Catholic and democratic leaders to establish totalitarian rule.⁷⁴ Krek dismisses accusations of “fascism” and “collaboration” against Slovenian Catholics as “pure pretexts” for persecution.⁷⁵ To contextualize this claim, Krek contrasts German oppression with communist terror. Following the April 1941 occupation of two-thirds of Slovenia, he notes that the Germans deported “*the totality of the Catholic clergy and lay intellectuals*,” executing or imprisoning several.⁷⁶ On the other hand, in the Italian-occupied Province of Ljubljana, where conditions were initially milder, communist “terrorists” targeted surviving Catholic and democratic figures.⁷⁷ Krek claims that between December 1941 and October 1942, small assassination squads eliminated 49 Slovenians in Ljubljana’s streets – “*some of the best Catholics and democrats*” – while sparing occupiers, which highlights their focus on internal rather than external enemies.⁷⁸ By January 1945, “*some 50 priests and still more laymen*” had been assassinated in Slovenia, Krek claimed.⁷⁹ The report’s key feature is a detailed list of 26 Slovenian priests killed by communists, complete with names, roles, dates, and execution methods.⁸⁰ Among them, Krek particularly highlighted probably the most notable victim, Lambert Ehrlich, whom he described, among other things, as “*a saintly priest*.”⁸¹ In the concluding remarks of the report, Krek reiterated his ominous warning about the persecution that would ensue should the communists seize power: “*If Tito’s Balkan Communist bands will be given Slovenia too, there will most probably occur one of the greatest civil massacres in the present war – if those singled out fail to flee in time towards the Allied front in Northern Italy*.”⁸² Particularly striking is Krek’s contrast, despite his advocacy for a Yugoslav state community, between the “Balkan Communist bands” and the civilized Slovenian democratic elements. This follows his clear affirmation of Slovenians as a Catholic Central European nation. This distinction could be linked to Krek’s flirtation with integrat-

74 Ibid.

75 Ibid.

76 Ibid, fol. 90.

77 Ibid.

78 Ibid.

79 Ibid, fol. 91.

80 Ibid, fols. 91–92.

81 Ibid, fol. 90.

82 Ibid, fol. 92.

ing Slovenia into a broader, preferably Central European framework, as opposed to the rest of a communist-dominated Yugoslavia.

His reports reflect a deep personal investment in the Catholic cause and align with his broader anti-communist agenda, emphasizing the clergy's pivotal role in Slovenian society – a role he elaborates on in his report “*The Ecclesiastical Organization and Religious Conditions among the Slovenians*.”⁸³ In this report he provides a comprehensive overview of the Catholic Church's historical and contemporary significance in Slovenia. It is mostly a technical presentation of the history and contemporary state, with numerical and other indicators, a description of Catholic associations, parties, organizations, newspapers, and publishing in general. Particularly interesting in this regard is that Krek refers to his SLS as the “Christian Democratic Party (Slovenian People's Party).”⁸⁴ Even more noteworthy are Krek's views on the importance of Catholicism for Slovenian identity. He particularly emphasizes that in the Slovenian regions occupied by Italy after 1918, there was persecution of Slovenian clergy due to the recognition of their significance for Slovenian identity.⁸⁵ Krek notes the German 1941 occupation of Maribor banished all but 50 elderly priests of 464, and suppressed religious life, while in the Italian occupation zone, Partisans murdered over 50 priests by 1945, even targeting those previously exiled by Nazis.⁸⁶

Krek extends his documentation beyond Slovenia in his report “The Massacre of Catholic Clergy in Croatia, Dalmatia, Bosnia, and Herzegovina,” offering a grim overview of communist repression.⁸⁷ Since this report has been published in multiple sources, its detailed analysis is less critical for this study.⁸⁸ However, it clearly links the persecution of the clergy to the elimination of any force that could represent a counter-elite to the emerging communist order. In the report, Krek provides an overview of com-

83 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fols. 51–64, Miha Krek, *The Ecclesiastical Organization and Religious Conditions among the Slovenians*, January 15, 1945.

84 Ibid, fol. 56.

85 Ibid, fols. 60–62.

86 Ibid, fol. 62.

87 BLO, ASC, MS. Eng. c. 2684, fols. 44–50, Miha Krek, *The Massacre of Catholic Clergy in Croatia, Dalmatia, Bosnia and Herzegovina* (During the last six months from October 1944 to March 1945).

88 A translation of Krek's report was published by the Zagreb weekly *Danas* in June 1991, while the same translation was republished in 2023 by the journal *Stopama pobijenih* of the Vice-Postulation for the Martyrdom of the murdered Herzegovinian friars. “Iz britanskih arhiva,” *Stopama pobijenih* 30, no. 1. (2023): 29–32.

munist crimes against the clergy in the Catholic dioceses of Croatia and Bosnia-Herzegovina, including the names of individual victims. Perhaps the most significant aspect of his report is the notorious massacre of the clergy in Yugoslavia – the killing of Franciscans in Široki Brijeg – in which Krek explicitly rejects the later communist propaganda claiming that the friars offered military resistance. Krek refutes Partisan claims that these Franciscans died in battle, noting that their deaths occurred more than ten hours after the fighting had ceased.⁸⁹

Conclusion

Krek's reports could not have had a decisive impact. The scope of his work essentially boiled down to an important role in caring for Slovenian anti-communist refugees, but he would not have been able to influence a change in the direction of British policy.⁹⁰ However, these reports remain an historical source for understanding both the mechanisms of communist consolidation of power and the perspectives of the anti-communist Slovenian political elite. His writings, informed by sources across Slovenia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina, provide valuable documentary evidence on the persecution of the Catholic clergy under the Partisans and the broader dynamics of post-war Yugoslav political struggles.

Krek's reports illustrate the profound dilemma facing Slovenian and broader Yugoslav anti-communist movements. While opposing communism, they found themselves constrained by British policy. Krek found himself in a conundrum between the fact that anti-communists on the ground collaborated with the Axis powers and the desire for an effective anti-communist military force that would prevent the revolution but would ultimately rely on the Western Allies. His appeals to Britain to prevent a communist takeover reflect both a strategic reliance on Western powers and a broader ideological commitment to a non-communist Yugoslavia – though his framing of Slovenia as a Catholic nation hints at possible alternatives beyond Yugoslav unity. Furthermore, Krek's depiction of the Liberation Front as a mere communist tool underscores his perception of the conflict as a battle between ideological camps rather than a struggle for

⁸⁹ Ibid, fol. 49.

⁹⁰ John Corsellis and Marcus Ferrar, *Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after World War II* (London/New York: I.B.Tauris, 2005), 126–28, 244–45; Jeraj and Košir, *Dr. Albin Šmajd*, 95–96.

national liberation. His recognition of the Serbian-Croatian antagonism as a key threat to Yugoslav restoration also reveals the fragility of any potential post-war unity.

Bibliography

Archives

Bodleian Libraries, Oxford (BLO)
ASC, Archive of Stephen Clissold

Lambeth Palace Library (LPL)
CFR RC 228, Relations With Roman Catholics in Individual Countries:
Yugoslavia: Reports and correspondence

The National Archives (TNA)
FO 536/5/42/3150, Foreign Office. Political: Post War Problems and
Aims, Parts 1 and 2

Literature

Aarons, Mark, and Loftus John. *Ratlines: How the Vatican's Nazi Networks Betrayed Western Intelligence to the Soviets*. New York: Vintage, 1991.

Božović, Ivana. "V tujini." *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, no. 1 (2014): 303–323.

Corsellis, John, and Marcus Ferrar. *Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after World War II*. London/New York: I.B.Tauris, 2005.

Čoh Kladnik, Mateja. "'Bande' in slovenska emigracija v avstrijskih begunskih taboriščih 1945–1949." *Dve domovini* 41 (2015): 101–112.

"Dokumenti dr. Krekove delavnosti v emigraciji." In *Zbornik Svobodne Slovenije 1973–1975*, edited by Miloš Stare (Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1976), 196–219.

Gašparič, Jure. "Slovenska ljudska stranka in njena organizacija (1890–1941)." *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, no. 1 (2017): 25–48.

"Iz britanskih arhiva." *Stopama pobijenih* 30, no. 1 (2023): 29–32.

Jeraj, Mateja, Matevž Košir, eds. *Dr. Albin Šmajd, dnevnik in dosje 1941–1946*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022.

Jeraj, Mateja, Matevž Košir, et al., *Dr. Albin Šmajd, Slovenska ljudska stranka – Povezave in nasprotja 1918–1946*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2024.

Karakaš Obradov, Marica. “‘Depoi špijuna i terorista’: Saveznički logori za ‘raseljene osobe’ u Italiji, Austriji i Njemačkoj.” In 1945. *Kraj ili novi početak?*, edited by Zoran Janjetović, 309–337. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2016.

Košiček, Jože. “Dokumenti iz arhive dr. Kreka.” *Zbornik Svobodne Slovenije* 1970, Buenos Aires, 80–101.

Kranjc, Gregor Joseph. *To Walk with the Devil: Slovene Collaboration and Axis Occupation, 1941–1945*. Toronto: University of Toronto Press, 2013.

Laruelle, Marlene, and Ellen Rivera. *Imagined Geographies of Central and Eastern Europe: The Concept of Intermarium*. Washington: Institute for European, Russia, and Eurasian Studies, The George Washington University, 2019.

Matković, Blanka. “Zločini postrojba VIII. dalmatinskoga korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine.” *Hum* 7 (2011): 288–331.

Mlakar, Boris. *Slovensko domobranstvo 1943–1945*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Nikolić, Kosta. “The Yugoslav Anticommunist Forces at the End of the Second World War.” *Istorija 20. veka* 28, no. 1 (2010): 103–119.

Papler, Peter, Darko Ščavničar, and Tomaž Kladnik. “Razvoj vojaške formacije in vojaškega delovanja Slovenskega domobranstva.” *Dileme 8: razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine*, no. 2 (2024): 47–79, DOI: 10.55692/D.18564.24.8.

Rahten, Andrej. “Ideja Srednje Europe u slovenskoj političkoj misli.” *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije* 1 (2006): 61–67.

Rahten, Andrej. “The Concepts of Central Europe in the Historical Consciousness of the Slovenes.” *European Perspectives* 7, no. 2 (13) (2015): 149–156.

Rulitz, Florian. *The Tragedy of Bleiburg and Viktring*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2016.

Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001.

Volk, Sandi. “Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954.” *Zgodovinski časopis* 52, no. 1 (1998): 87–109.

Vodušek Starič, Jera. *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944.–1946*. Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2006.

Poročila Mihe Kreka
o komunističnem prevzemu oblasti
in represiji v Jugoslaviji (1944–1945)

Izvleček

Miha Krek, pomemben politik Slovenske ljudske stranke v izgnanstvu, je v letih 1944 in 1945 napisal podrobna poročila, ki so zdaj ohranjena v arhivu Stephena Clissolda v knjižnici Bodleian. V teh poročilih, ki jih je naslovil na britanske oblasti, je dokumentiral utrditev komunistične oblasti v Jugoslaviji, s posebnim poudarkom na Sloveniji. Krek, ki je po razrešitvi iz jugoslovanske vlade v izgnanstvu zaradi nasprotovanja sporazumu Tito-Šubašić deloval v Rimu, se je opiral na vire iz Slovenije, Hrvaške ter Bosne in Hercegovine, da je dokumentiral dejanja Titovih partizanov. Osvobodilno fronto pod vodstvom komunistov je prikazal kot silo s sovjetsko podporo, ki je s terorjem odstranjevala opozicijo in vzpostavljala totalitaren režim. Opisal je, kako je OF, ki se je sprva predstavljala kot domoljubna koalicija, prepovedala rivalske skupine ter se usmerila proti katoliškemu duhovništvu, intelektualcem in protikomunističnim Slovencem. V poročilih, kot je „Komunistična partija na Slovenskem v obdobju 1919–1944“, je preučil rast slovenske komunistične partije ter poudaril njeno skrivnostno zgradbo, infiltracijske taktike in propagando, prilagojeno javnemu mnenju. Partizane je obtožil, da državljanski vojni proti nekomunistom dajejo prednost pred bojem proti okupatorjem.

Krek je v poročilih poudaril tudi sistematično preganjanje Katoliške cerkve, ki jo je predstavil kot temelj slovenske identitete. V poročilu „Poboj katoliške duhovščine v Jugoslaviji: Slovenija“ je navedel 26 duhovnikov, ki so jih ubili partizani, vključno z vidnejšimi imeni, kot je Lambert Ehrlich. Trdil je, da so bili ti poboji usmerjeni k izkoreninjenju katoliškega vodstva, s čimer bi utrli pot komunistični oblasti. V še enem poročilu, „Poboj

katoliške duhovščine na Hrvaškem, v Dalmaciji, Bosni in Hercegovini“, je podrobno opisal podobne zločine, zlasti zavrnil trditve, da so frančiškani v Širokem Brijegu umrli v bitki.

V poročilih je Krek vseskozi pozival britanske oblasti k anglo-ameriški zasedbi Slovenije, da bi preprečile komunistično prevlado. Zagovarjal je domobrance, kljub kolaboraciji s silami osi, saj da so potreben odgovor na komunistični teror. Nazadnje Krekovi pozivi zaradi britanske podpore Titu in kompromitiranega položaja domobrancev niso imeli večjega učinka. Kljub temu so v njegovih poročilih odstrte dileme protikomunistične slovenske elite, ki je bila ujeta med ideološkim nasprotovanjem komunizmu in opiranjem na zahodne zaveznike, ki so bili sumničavi do njenih povezav s silami osi.

Bojan Dimitrijević*

Jugoslovenska armija – prvi poratni meseci u Sloveniji 1945.

Izvleček

Prispevek na podlagi virov in literature obravnava delovanje Jugoslovanske armade v drugi polovici leta 1945. Obravnava vprašanja organizacije, številčnosti, zakonske ureditve in vodenja, nato prehod v mirnodobno življenje v vojašnicah po vsej Jugoslaviji ter vprašanje varovanja državnih meja. Z oblikovanjem začasne vlade Demokratske federativne Jugoslavije je leta 1945 iz dotedanjega Poverjenišтва za narodno obrambo nastalo Ministrstvo za narodno obrambo s Titom na čelu. Prav on je 31. maja 1945 je podpisal ukaz o oblikovanju in lokaciji najvišjih strateških poveljstev šestih armad kopenske vojske, ob katerih so obstajali še letalstvo, mornarica, vojaško šolstvo in notranja vojska – Korpus narodne obrambe Jugoslavije. Posebno in novo enoto znotraj Jugoslovanske armade je predstavljala varnostna služba, oziroma kontraobveščevalna služba. Prispevek opozarja na prve korake partizanske armade v mirnodobnem življenju – v vojašnicah, pa tudi na njeno vlogo v tržaški krizi in okupaciji dela Avstrije. Poseben poudarek je namenjen vlogi armade ob prvih povojnih volitvah jeseni 1945, po katerih je prišlo tudi do formalne ukinitve monarhije v Jugoslaviji. Temu je sledila tudi demobilizacija.

KLJUČNE BESEDE: *Jugoslavija v letu 1945, Jugoslovanska armada, Trst, Avstrija, državne meje, demobilizacija, volitve*

* Dr. Bojan Dimitrijević, znanstveni sodelavec, Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, RS – 11000 Beograd, bojands1@gmail.com. ORCID: 0000-0003-1919-2279.

Abstract

Based on sources and literature, the article explores the operation of the Yugoslav Army in the second half of 1945. It discusses issues of organisation, number of soldiers, legal regulations, and leadership, then the transition to peacetime life in the barracks throughout Yugoslavia, and the issue of border security. With the formation of the provisional government of the Democratic Federal Republic of Yugoslavia, the former National Defence Commission was transformed into the Ministry of National Defence, headed by Marshal Tito, in 1945. On 31 May 1945, Tito signed a decree on the formation and location of the supreme strategic commands of the six armies of the Land Army; in addition, there were the Air Force, Navy, Education, and Internal Army: The People's Defence Corps of Yugoslavia. A special and new unit within the Yugoslav Army was the security service, i.e. the Counterintelligence Service. The article shows the first steps of the Partisan army in peacetime, i.e. in barracks, as well as its role in the crisis around Trieste and in the occupation of parts of Austria. A special focus is on its role in the first post-war elections in the autumn of 1945, after which the monarchy was formally abolished in Yugoslavia. This was followed by demobilisation.

KEYWORDS: *Yugoslavia in 1945, Yugoslav Army, Trieste, Austria, state borders, demobilisation, elections*

Iako je 1. marta 1945. od partizanske Narodnooslobodilačke vojske formirana *Jugoslovenska armija* sa Generalštabom, regionalnim glavnim štabovima, armijama i drugim jedinicama i ustanovama, tek će završetak ratnih operacija sredinom maja 1945, značiti početak mirnodopskog razvoja, unifikacije i stvaranja armije jedinstvenog izgleda.

Poslednjeg dana rata kopnena vojska Jugoslovenske armije imala je 361 brigadu i to: 271 pešadijsku, 29 iz korpusa narodne odbrane, 28 artiljerijskih, 12 dopunskih, 10 inženjerijskih, tri protivavionske, dve tenkovske, dve konjičke, dve saobraćajne, jednu železničku i jednu brigadu veze. U vojno-teritorijalnom smislu postojala je 21 teritorijalna komanda, 93 komandi područja i preko 500 komandi mesta.¹ Ističući brojnost jedinica u sastavu JA, jugoslovenskoj javnosti naknadno je sugerisano da je Titova armija “po

1 Detaljnije o organizaciji Jugoslovenske armije na kraju rata, maja 1945 videti u: Nikola Anić, Sekula Joksimović i Mirko Gutić, *Narodno oslobodilačka vojska Jugoslavije* (Beograd: VIZ, 1982).

veličini, organizaciji i formaciji, po stepenu opremljenosti i velikom ratnom iskustvu predstavljala četvrtu vojnu silu u Evropi.”²

Prioritetni zadatak koji se nametao pred komunističke vlasti, odmah po prestanku operacija je da što pre sredi i smesti tako brojnu vojsku i stvori bar elementarne uslove da organizacijski, materijalno i smeštajno srede, kako bi otpočeo prelazak sa ratnog na mirnodopsko stanje. Kako na određenim sektorima granice ili unutrašnjosti situacija još nije bila jasna mnoge snage JA bile su zadržane izvesno vreme u operativnom rasporedu i na položajima, spremne za prihvrat borbe. Tako da je prelazak na mirnodopski život mnogih jedinica JA bio postepen i za dugo neizvestan. Partizansku armiju nije bilo lako staviti u okvire mirnodopskog života.

Uloga vojske u konsolidaciji jugoslovenske države prvih poratnih meseci i godina, bila je veoma značajna. Ne samo u njenoj pobedničkoj ulozi, već i činjenici da je u trenutku završetka rata predstavljala najorganizovaniju snagu u državi, sposobna da posle jednog tako velikog loma funkcioniše. Na zapadnoj strani Jugoslavije, kako su se Nemci povlačili, ostale su samo domaće snage na sada, makar zvanično, već mirnodopskoj sceni. Može se reći da je JA svojim unutrašnjim angažmanom u borbi sa raznolikim poraženim snagama, počela da predstavlja i faktor reda svojim dosta rasprostranjenim prisustvom na terenu, postajući nekakva rezervna bezbednosno-milicijska snaga. Time je usporavan prelazak države iz ratnih u mirnodopska stanja, što je pogodovalo tendencijama militarizacije društva.

Armija i likvidacije domaćih zarobljenika u Sloveniji

Po povlačenju iz jugoslovenskih pokrajina pred naletom partizana i Crvene armije mase antikomunista slile su se u Austriju. Razoružani od Britanaca mahom su boravili u logoru Vetrinj. Tu su jedni do drugih bili Srbi, Sloveni, Rusi. Samo iz ovog koruškog sabirališta u periodu od 24. do 30 maja, u Jugoslaviju britanske snage su vratile nekih 8.000 slovenačkih domobranaca, preko 3.000 srpskih dobrovoljaca i četnika iz Crne Gore.

Prema knjizi depeša 26. divizije JA, Britanci su 17. maja obavestili ovu komandu da će im biti predano „oko 32.000 ustaša i četnika”. Predaja će se obavljati u mestu Podrošci svakog dana s tim da će dnevno izurčiti

2 Sličan stereotip postoji takođe u Rumuniji za njenu armiju u periodu 1944–1945. godine. I tamo se isticala brojnost, naoružanje doprinos i žrtve koje je ova armija prateći sovjetske snage podnela u borbama u Mađarskoj i Čehoslovačkoj do kraja rata.

2-3.000 zarobljenika. Za ovu svrhu pukovnik Boško Šiljegović, politički komesar IV armije je odredio posebnu grupu vojnika iz 3. bataljona 11. dalmatinske brigade. Štab ove brigade uputio je sutradan 4. bataljon u navedeno mesto Področca sa zadatkom da osigurava širi prostor oko železničke stanice, a jedan vod je isturen u Jesenice da tamo osigurava prijem zarobljenika.³

Prvi su stizali transporti hrvatskih ustaša i domobrana, Istovremeno, prema dogovoru sa britanskim komandama partizanske snage su se počele da povlače iz ovog dela Koruške u Jugoslaviji, sa sobom grabeći i sav ratni plen, koje se mogao naći. "Prijem zarobljenika" pratila je tako zaključno sa 22. majem i "evakuacija ratnog plijena".⁴ Prepodne 24. maja, komanda 11. brigade, dobila je zadatak za ovaj zadatak ostavi jedan bataljon u Jesenicama, a sa ostalim snagama da predislocira u Kostanjevicu na Krasu. U Jesenice je stigla 1. brigada 16. vojvođanske divizije, koja je trebalo da od 11. brigade preuzme dužnost prijema zarobljenika.⁵ Prva vojvođanska brigada je već bila stigla i neki njeni delovi su se uključili u prijem ili rad komisija na austrijskoj strani, kako potvrđuje sećanje jednog njenog poručnika koji je kasnije dezertirao Britancima. Međutim, tri sata kasnije brigadi je naredeno da ostane do daljeg u Jesenicama. Komisija britanske vojske u Marija Elendu (Maria Elend/Podgorje) predavala je partizanskoj komisiji kompoziciju. Do 25. maja predato je oko 16.200 zarobljenika, u narednim danima a još oko 6.000, a pa se čini da je u tim danima ispunjena dogovorena kvota u isporuci zarobljenika.⁶

3 Milan Rako i Slavko Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska brigada* (Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1987), 434-35.

4 Vojni arhiv Ministarstva odbrane Srbije u Beogradu (VA), fond NOB, k. 312A, 5/1-6.

5 VA, NOB, 1101A, f-13, d-1 (operativni dnevnik 11. brigade); *XI dalmatinska udarna motostreljačka brigada (Povodom proslave 2 godišnjice osnivanja)*, 2. oktobar 1945 u Skoplju, na strani 39 se navodi: do 24. maja brigada u Koruškoj "razoružavajući pristigle neprijateljske snage i evakušući razni materijal. Stanice počev od Kranja pa dalje bile su upravo prenatrane. 25. maja brigada se nalazi čitava u Jesenicama gde izvršava paradu na dan Titovog rođendana. 26. maja izlazi iz 26. divizije i odlazi u u motorizovanu pješadiju. Od 30. maja održavamo radio-vezu sa svojom divizijom koju obavještavamo o pokretima brigade. Bili smo neprestano operativno podređeni štabu IV armije njenom komesaru pukovniku Bošku Šiljegoviću koji se stalno kretao sa brigadom. 30. maja vršimo pokret i smještamo se u Kranj. Brigada ovde nastavlja sabiranje trofejnog materijala na prostoru sve do Ljubljane." Rako i Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska brigada*, 439.

6 The National Archives (TNA), FO 371-48920, Sećanje prebeglog poručnika Todo-rovića, komandira 3. čete 1. bataljona 1. vojvođanske brigade JA, dato 25. juna 1945. u Rimu; Rako i Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska brigada*, 439.

U Rozenbahu (Rosenbach/Področca) bi ulazili partizani i vršili prelinarne pljačke (mahom satove, nakit, zlato i drugo što je bilo vidljivo). Na stanici u Hruščici, u voz koji bi se zaustavio uskakali bi partizani. Već, tu su odvođeni oficiri i likvidirani u obližnjoj šumi. Prema pomenutom svedoku, oficiri 3. bataljona 1. vojvođanske samo iz jedne kompozicije, likvidirali su 54 zarobljena oficira, mahom klanjem i tek po nekim revolverskim metkom. Svedok prebegli poručnik JA izbrojao je 16 kompozicija za tih nekoliko dana zaključno sa 3. junom.⁷ Paralelno sa isporukom ljudi, kroz tunel su tutnjale kompozicije sa ratnim plenom. Konačno 27. maja, Štabu 11. dalmatinske je saopšteno *“da se brigada do daljnjega stavlja na raspolaganje ministarstvu narodne odbrane DFJ.”*⁸ Prethodno je 25. maja Dubajić bio u Ljubljani i podneo raport maršalu Titu. *“Išao sam u vilu kod njega da izvestim šta je tamo bilo... Ja sam otišao, a onda su u moj hotel u Šentvidu došli u pola noći Maček (Ivan Matija, načelnik OZN-e za Sloveniju), Maks Baće, još neki od Crnogoraca, jedan od Rankovićevih pomoćnika. Mislim da je to bio Jovo Kapičić. Tačno ne znam. Oni su meni rekli da ih sve treba goniti u Kočevski rog i tu pobiti...”*⁹ Upitan da li je ova naredba morala da stigne od Tita, Dubajić nastavlja *“Naravno. Niko takvu nije mogao odluku doneti sem Tita...”*¹⁰ Ovo iznenadno prepotčinjavanje nema sumnje bilo je zbog sledećeg zadatka koji je ta brigada imala da izvrši. Likvidacije predatih zarobljenika.

Iz Jesenica transporti su išli do Kranja. Tu su zarobljenici sabrani u logor, a zatim su krenuli put Ljubljane peške. U naselju Šentvid pored slovenačkog glavnog grada, smešteni su do daljeg. Tu su na ulicama dobrovoljci bili izloženi pljačkanju od strane neobičnih partizana, kosookih Kalmika, koji su sa azijskom grubošću skidali sa zarobljenika preostale vrednosti. U potpuno otvorenom prostoru nekoliko dana boravili su zarobljenici, povremeno posećivani od partizana koji su išli od grupice do grupice, i trpali u šatorska krila ono što je od ličnih stvari po neko od zarobljenika uspeo da sakrije. Tu su posle tri dana poterani peške dalje. Ukrcani su bili u kompozicije, koje su ih odnele na jugo-zapad Slovenije u besputne šume Kočevskog Roga. Slovenački domobranci kamionima su prebačeni od Kočevja. Njima su pridružili i druge zarobljene grupe, kao na primer iz Škofja Loke, njih 500 zarobljenika.¹¹

7 TNA, FO 371-48920; Borivoje M. Karapandzich, *The Bloodiest Yugoslav Spring 1945 – Tito's Katyns and Gulags* (New York: Carlston Press, 1980), 78–83; Dragoslav Dragan Despotović, *Kočevski rog, ratni zločini ili pravedna odmazda* (Beograd: Nova Iskra, 1992), 105–12.

8 Rako i Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska brigada*, 439.

9 "Partizanska igra Rog-enrol," *Duga*, 26. 5. 1990; Despotović, *Kočevski rog*, 119–120.

10 Ibid.

11 Radovan Ojdrović, ur., *Opelo nad živima, Svedočenja preživelih dobrovoljaca* (Beograd: Preobražaj, 1998), 35–44.

Na drugoj strani, za izvršenje “specijalnog zadatka”, 11. dalmatinska bila je spremna. Negde pred ponoć, majora Simu Dubajića probudili su (telefonom) “*Rankovićevi pomoćnici i preneli mu hitnu naredbu i da se na Kočevskom rogu otpočne sa masovnim streljanjem i likvidacijama zarobljenih...*”¹²

Jedan od retkih preživelih, slovenački domobranac Milan Zajec svedoči:

Partizani su bili bez bluza, sa zavrnutim rukavima. U rukama su jedni imali velike kasapske noževe, a drugi su imali kočeve s puškom ili mašinkom preko ramena. Prolazili smo kroz takav stroj partizana koji su nas tukli... Putem smo morali sedati pa opet ustajati, korak nazad, korak napred i urlati na komandu “Kopa jama, seno slama”. Pred mesto za likvidaciju- nekakvu jamu duboku oko 25 metara, partizani su naređivali da se svi potpuno goli skidaju. A onda su otvarali vatru ili bacali bombe. To je bio 2. jun 1945.¹³

Naš aktivni učesnik - svedok Dubajić nije prisustvovao streljanjima:

Ne, ja sam dolje sjedio ispred jedne krčme, primao raporte i pio “Bakarnu vodicu”. Bio sam mrtav pijan, ali ne isključujem mogućnost da sam baš ja dao naređenje da se posle tih streljanja baca eksploziv, da ne bi neko slučajno izašao napolje iz jama...Ne znam da li su naši ljudi u Kočevju streljali trezni...ali kad su se vratili odozgo od jama, oni su bili ljudi. Totalno... Morali smo ih odmah slati na lečenje, obuzimala ih je neka vrsta partizanske padavice...¹⁴

Prema sećanju jednog dezertera na Zapad iz 11. dalmatinske, četa egzekutora koja je vršila streljanja od 25. maja u Šentvidu kod Ljubljane, prebačena je 28. maja u Kočevje da nastavi zadatak. Njome je komandovao kapetan Nikola Marušić. Prema tom svedoku koji je pakovao uniforme pobijenih (12 punih vagona odeće!), u subotu 9. juna streljana je poslednja grupa. To potvrđuje i jedan preživeli slovenački domobranac, koji je toga dana bio streljan i gurnut u jamu. On je usput oko stratišta prepoznao i neke slovenačke oficire-partizane.¹⁵ Tog dana ovu lokaciju posetila jedna grupa

12 "Partizanska igra Rog-enrol," 27; Despotović, *Kočevski rog*, 119–20.

13 Milan Zajec, „Iz groba je ustao i hoda među nama,“ u *Opelo nad živima, Svedočenja preživelih Dobrovoljaca*, ur. Radovan Ojdrović (Beograd: Preobražaj, 1998), 488–94.

14 "Partizanska igra Rog-enrol," 27–28; Despotović, *Kočevski rog*, 120–21.

15 TNA, FO 371-48920; France Kozina, „Na putu mučilišta,“ u *Opelo nad živima, Svedočenja preživelih Dobrovoljaca*, ur. Radovan Ojdrović (Beograd: Preobražaj, 1998), 502.

viših partizanskih oficira. Oni su otišli nad jamu, koja je zatim zarušena u nekoliko eksplozija. Zatim je organizovana igranka i zabava, za vojnike čete koja je izvršila zadatak.

“U nedelju ujutru u sedam sati “četa egzekutora” je otišla vozom na odmor na Bled. Nisam to znao tada, ali sam o tome čuo mnogo kasnije kad su se ove ubojice vratile u svoje čete, koje su u međuvremenu poslate u Makedoniju. Rekli su da su kao nagradu za izvršene masakre u Kočevju dobili dvanaest dana odmora na ostrvu Bled, gde im je dodeljen smeštaj u bivšem luksuznom hotelu. imali su dobru hranu, plivali po jezeru, jedrili i gledali predstave koje je svake večeri izvodila amaterska pozorišna trupa pri štabu divizije...”¹⁶

Iako su u to vreme, stotinjak kilometara južnije oko Trsta, vladali neprijateljski odnosi, na ivici sukoba sa Titovim partizanima Britanci su potpuno hladnokrvno predali hiljade pripadnika antikomunističkih snaga, tada već svom neprijatelju Titu. Pojedini dobrovoljački oficiri, raspitivali su se kod Britanaca, čemu tako striktno razoružavanje i neprijateljska pratnja, i da li će ih takve “predati Titu”. “Ali gospodo, ni govora.. Vi idete preko Udina za Italiju u sastav vaših jedinica...”¹⁷ Rigorozno obezbeđenje, Britanci su objašnjavali razlozima bezbednosti i izbegavanju eventualnih konflikta sa partizanima.¹⁸ Zatim bi u toj, za mnoge antikomuniste, sudbonosnoj stanici Marija Elend, Britanci volšebno iščezavali, ustupajući svoje mesto osokoljenim partizanima.

Zla sudbina mnogih zarobljenika i uloga koju je britanska armija odigrala prouzrokujući je time, nisu bile u to vreme poznate u široj javnosti u Britaniji i Sjedinjenim državama. U Americi o tome se tek čulo petnaestak godina kasnije, a u Britaniji i svih četrdeset godina. Titovo britanski biograf Džasper Ridli je u pravu kada smatra da bi se 1945. godine britanska javnost “ne bi preterano potresla” da je saznala da je Tito u maju te godine ubio 23.000 “zarobljenih fašista”, jer se ista javnost nije uznemirila ni stotinama hiljada stradalih civila u Drezdenu ili Hirošimi.¹⁹

Kako objasniti ovu predaju? Da li su Britanci mislili da se reše nepotreb-nog tereta zarobljenika iz Austrije koja se delila na više okupiranih zona? Da li su očekivali da zarobljenici budu tretirani na fer način? Da li su oni

16 Despotović, *Kočevski rog*, 37–38.

17 Ojdrović, *Opelo nad živima*, 446.

18 Ibid.

19 Ibid, 237.

mogli da pretpostave da će Titovi partizani izvršiti masovnu likvidaciju zarobljenih? Kada su prvi begunci sa stratišta pobjegli iz Jugoslavije, već je bilo sve gotovo. Hladni rat još nije bio počeo i sudbine ovakvih formacija, u tom trenutku nisu bile interesantne. Bilo kako bilo mirnodopska istorija Titove armije počela je masovnim zločinom koji je ostao sakriven u tami istorije za dugo.

Inostrani zarobljenici nisu bili tako zle sreće domaći protivnici jugoslovenskih komunista. Manjih ili pojedinačnih likvidacija je svakako bilo, no masa njih je po završetku rata upućena u zarobljeničke logore. Po završetku rata u Jugoslaviji je bilo 209.000 zarobljenika. MNO je izdalo naređenje još 3. maja 1945. da se u pozadini armija, odnosno samostalnih korpusa po potrebi, ustroje logori za ratne zarobljenike. U te logore će se upućivati i prikupljati ratni zarobljenici koje budu zarobljavale operativne jedinice. Iz zbirnih logora zarobljenici će se dalje sprovoditi u logore ratnih zarobljenika u pozadinu.²⁰ Ovi logori su bili u nadležnosti Odseka za zarobljenike GŠ JA. Ovaj odsek imao je u zadatak da dodeljuje *“ratne zarobljenike komandama i jedinicama kao i vojnim i državnim ustanovama za izvođenje raznih radova.”*²¹ Generalštab JA je 14. maja izdao naređenje o zabrani ubijanja (stranih) ratnih zarobljenika.²² Naređenjem MNO od 18. maja formiraju se i zarobljenički bataljoni i čete. Istim naređenjem dato je uputstvo o upotrebi ratnih zarobljenika na različitim radnim mestima od nadzorom jedinica JA. KNOJ-u je naređeno da stavi deo administrativnog i komandnog osoblja za formiranje ovih logora.²³

Rukovođenje novom armijom

Pred sam kraj rata, Vrhovni štab partizanske vojske, preimenovan je u Generalštab Jugoslovenske armije kao organ Povereništva narodne odbrane. U Generalštabu se potom razvijaju postepeno odeljenja i odseci. U Ministarstvu se pak, formiraju Komande. Prvo Pozadine, a potom i pojedinih rodova; artiljerije, inžinjerije, veze, a posle rata Tenkovskih i motorizovanih jedinica. Radi rukovođenja hemijskim jedinicama formirana je Komanda hemijskih jedinica, a takođe i Inspekcija konjice, obe

20 VA, NOB, k.25a, 2/1, 36; Razvoj OS SFRJ, knj7-1, *Savezni sekretarijat za narodnu odbranu* (Beograd: VIZ, 1989), 27 (Radna bibliografija III uprave GŠ, 7).

21 VA, NOB, k. 258A, f-7, 22.

22 VA, NOB, k. 258A, f-7, 22.

23 VA, NOB, k. 25a, 2/1, 36/1; VA, NOB, 2, 27.

kao organi MNO.²⁴ Takođe i odeljenja službi: personalno, sanitetsko, veterinarsko, saobraćajno, finansijsko, materijalno-tehničko, građevinsko, političko, za zaštitu naroda, za vojnu industriju...

Za ministarstvo su bile vezane armije, Glavni štabovi pojedinih pokrajina, Komande mornarice, Vazduhoplovstva, KNOJ-a, Vojna akademija, škole, baza JA u Italiji, Gardijska brigada i Operativni štab za Kosmet.²⁵ U ovoj fazi još uvek nije bio definisan delokrug rada Generalštaba. Bio je više u funkciji štabnog organa Povereništva – MNO odnosno Vrhovnog komandanta. U okviru GŠ formiraju se: Operativno, Obaveštajno, Organizacijsko, Mobilizacijsko, Nastavno, Istorijsko, Odeljenje za šifru, Odeljenje za vezu sa stranim vojnim predstavnicima, Odeljenje za mornaricu.²⁶

Radi prelaska armije na mirnodopsko stanje, u Nacionalnom komitetu i Vrhovnom štabu još u ratu su otpočeli razmatranje zakonske regulative za poslove odbrane. Dana 17. aprila 1945. formirana je komisija za izradu projekta *Zakona o narodnoj odbrani Jugoslavije*, a zatim je izrađeno i *Uputstvo o o evidenciji ljudstva, stoke i sredstava iz popisa u vojsci*, i to po vidovima i rodovima i u celini.²⁷ Neposredno po završetku rata doneta je *Uredba o uređenju i delokrugu rada Ministarstva narodne odbrane*, *Uredba o uređenju i delokrugu rada Generalštaba JA i viših štabova*.²⁸

Delokrug rada MNO, donet je 20. jula 1945, odlukom Predsednika Ministarskog saveta DFJ. Ministarstvo je bilo i organ državne uprave, i kao organ koji obavlja poslove rukovođenja i komandovanja Armijom, koje obavlja kao organ Vrhovnog komandanta. Tito je armijom komandovao kao prvi čovek Republike, kao Ministar odbrane (do 1953) i kao Vrhovni komandant. Propisom iz jula 1945, bilo je regulisano da Ministar narodne odbrane (Tito) rukovodi svim poslovima iz svoje nadležnosti preko zamenika, dva pomoćnika i načelnika Generalštaba JA. Formirani su Kabinet ministra i Sekretarijat MNO. Komande armija – armijskih oblasti i KNOJ, bili su potčinjeni Ministru. Zameniku MNO su bili potčinjeni personalno, odeljenje za zaštitu naroda, za vezu sa inostranim vojnim misijama i vojno-pravosudni organi. Komande Mornarice, Vazduhoplovstva i rodova prvom pomoćniku MNO, Komandom pozadine, odeljenjem za vojnu industriju, Finansijskim i drugim odeljenjima rukovodio je drugi pomoćnik Ministra.

24 VA, fond Jugoslovenske narodne armije (dalje JNA), k. 49, f.2, 24, 25/1.

25 *Razvoj Oružanih snaga SFRJ 1941–1945* 7-1, SSNO II (Beograd: VIZ, 1990), 16–22, 24.

26 *Razvoj OS SFRJ* 7-1, 15.

27 *Službeni list MNO DFJ* (Beograd 1945). Naredba GŠ JA, str. pov br. 145 od 17. 4. 1945.

28 *Službeni list MNO DFJ* (Beograd 1945). Naredba GŠ JA pov br. 234 od 30. 6. 1945.

Načelnik Generalštaba je bio potčinjen neposrednu Ministru, i imao je pravo da izdaje naređenja, direktive i drugo u ime Ministra.

Organizacija mirnodopske armije

Pretežan deo operativnih snaga JA na samom kraju rata, našao se na severozapadnom vojištu u Sloveniji. Tu su bili skoncentrisane sve četiri armije, i dva preostala korpusa i jedna zona slovenačkih partizana. Od ukupno 52 divizije kopnene vojske, bez unutrašnje vojske KNOJ-a, 38 divizija bilo je koncentrisano na zapadu Jugoslavije. Preostalih 14 divizija JA i najveći deo KNOJ-a u vremenu nemačke kapitulacije, nalazile su se u unutrašnjosti zemlje sa specifičnim zadacima, prvenstveno angažovanih u borbama sa unutrašnjim neprijateljima. Najveća ratišta unutrašnjeg fronta, na kome se odigravala završna drama građanskog rata, bila su u bosanskim gudurama, kao i na Kosovu i Metohiji. Pored ovih zadataka KNOJ je vršio i uspostavu obezbeđenja granice. Titove divizije bile su isključivo pešadijske, sa polovinom divizija koje su imale artiljerijske brigade, a drugim delom sa artiljerijom na nivou divizionu. Drugi divizijski delovi, kao što su bili inženjerija, veza, sanitet, pozadina i sl. bili su neravnomerno zastupljeni od divizije do divizije, u zavisnosti od toga kada je i kako koja jedinica formirana, i gde i kako se koristila.²⁹

Dana 31. maja 1945. godine maršal Tito je potpisao naredbu o formiranju i lokaciji najviših strategijskih komandi: armija (oblasti). Tim naređenjem prestali su da postoje svi nacionalni glavni štabovi, komande korpusa-izuzev KNOJ-a, različite oblasne, područne, mesne komande i partizanski odredi, kojih je bilo tu i tamo. Ukinut je i deo pešadijskih divizija. Formirane su četiri armije i dve armijske oblasti. *De facto* bilo je to šest armija, jer se armijska oblast od armije nije razlikovala. Obe su imale i operativnu i teritorijalnu funkciju, s tim što je kod armija bila naglašenija operativna, a kod oblasti teritorijalna funkcija. Sve mirnodopske aktivnosti ovih visokih komandi imale su da otpočnu 19. maja 1945.³⁰

Prva armija sa sedištem u Kragujevcu obuhvatala je Srbiju bez leskovačkog i vranjskog okruga i autonomnih pokrajina. *Druga armija* imala je svoje sedište u Zagrebu, i pokrivala je teritoriju Hrvatske, deo Bosne i Hercegovine: srezove Cazin, Bihać, Livno i Imotski i delove srezova Bo-

29 Anić, Joksimović i Guić, *Narodno oslobodilačka vojska Jugoslavije*, 489–542.

30 VA, NOB, k. 49, 2-3/1 i 17; *Razvoj OS SFRJ*, knj. 3-3, *Kopnena vojska* (Beograd: VIZ, 1988), 510.

sanske Krajine do reke Une i deo Istre. Interesantno je da je u dokumentu stajalo ovako određenje Hrvatske: “*teritorija Hrvatske (sa Istrom) bez teritorija srezova: Šid, Ilok, Sremska Mitrovica, Irig, Sremski Karlovci, Ruma, Stara Pazova i Zemun.*”³¹ Treća armijska oblast zaposela je Vojvodinu, bez Pančeva, a Četvrta Sloveniju. (sastava 1. proleterska, 7, 17, 20, 23, 26, 31, 43. divizija). Peta armija sa sedištem u Skoplju obuhvatala je kompletnu Makedoniju, Kosovo i Metohiju, kao i leskovački i vranjanski okrug. Konačno, Šesta armija je obuhvatala teritoriju Bosne i Hercegovine-bez dela koji je bio u nadležnosti Druge armije i Crnu Goru. Razvijeno je i 28 komandi vojnih područja, i komandi nekoliko gradova, sa najvećim garnizonima. Komande mesta su bile ukinute, a najstariji komandanti vršili su od sada i komandne dužnosti u varošima. Komanda grada Beograda, bila je direktno pod MNO.³²

Ambiciozno nazvana, *Prva tenkovska armija* takođe je formirana kad i preostalih šest, sa zadatkom da objedini sve tenkovske i motorizovane jedinice. Kriza na granica ka Italiji, uslovala je da se prvih nekoliko meseci njenog postojanja, skoro cela ova “armija” locira u Sloveniji, i to na pravcu ka Trstu. Na bazi postojećih 1. i 2. tenkovske brigade počelo je formiranje dve tenkovske divizije (1. i 2. td). Svako od brigada dodata je jedna motostreljačka i artiljerijska brigada, kao i određen broj prištapskih i jednica za podršku. U toku juna i početkom jula formirane su i jedinice za potrebe komande tenkovske armije: Inženjerijska brigada, Mehanizovana artiljerijska brigada, PA brigada, Brigada teških oruđa, Auto-puk i bataljon za vezu.³³ Od ranije formiranih partizanskih oklopnih jedinica (tb-i GŠH Slovenije, Hrvatske, /Srbije/, tč Lazo Marin, delovi 2. tbr i zaplenjena ispravna tehnika) formirane su još tri tenkovske brigade: 3, 4. i 5. koje su bile samostalne. Planirano je bilo i formiranje III tenkovske ali do njenog formiranja nije

31 VA, NOB, 25A, f-2/I, 31/1; *Razvoj OS SFRJ*, knj. 3-3 *Kopnena vojska*, 511.

32 VA, NOB, 25A, f-2/I, 21, Skica vojno teritorijalne podele Jugoslavije; VA, NOB, 25A, 2/I, 9:

Sastav novih armija po partizanskim, kasnije streljačkim, divizijama:

I armija: 4, 5, 11, 21, 37, 42 i 51;

II armija: 3, 6. proleterska, 8, 10, 19, 28, 32, 34;

III armija: 9, 12, 14, 16, 36 i 45;

IV armija: 1. proleterska, 7, 17, 20, 23, 26, 31, 43;

V armija: 2. proleterska, 22, 24, 41, 48, 52;

VI armija: 27, 29, 38, 39, 53;

1. tenkovska armija: 1. i 2. tenkovska divizija.

33 VA, fond Zatvorena grada, svežanj (svž) 601, Štab I TA, nast. odeljenje pov br. 40, 23. 7. 1945.

došlo.³⁴ Međutim, ova formacija, koja je samo nazivom bila armija³⁵ nije zaživela duže. Armija je rasformirana, a dve tenkovske divizije potpale su pod Komandu tenkovskih i motorizovanih jedinica.³⁶ U Sloveniji je ostala samo 1. tenkovska divizija.

Ovom naredbom bilo je ozvaničeno ukidanje svih oblasnih (republičkih i pokrajinskih štabova), koje je počelo početkom maja, kada je počelo rasformiranje štabova Srbije i Makedonije-koji su odavno bili na takozvanoj oslobođenoj teritoriji. Iz ovih štabova, deo kadra je uključen u novu 5. armiju.³⁷ Do formiranja armija glavni štabovi oblasti (republika) bili su najviši organi u tim pokrajinama- budućim federalnim jedinicama. Kako je rat odmicao, i kako se front pomerao, odnosno formirane armije, to su ovi štabovi postali više vojno-teritorijalne ustanove, nego organi komandovanja. Tu je bilo razlike iz praktičnih razloga, jer su Glavni štabovi Hrvatske i Slovenije, najkasnije izgubili ovu ulogu, jer se okupator najduže zadržao u tim pokrajinama. Međutim, i ova dva štaba rasformirana su u drugoj polovini maja, pošto su njihove snage bile ušle u sastave armija.³⁸ Ministarstvo NO predviđeno je da bude *“najviša komandna, upravama i administrativna vlast za čitavu državnu teritoriju.”*

Jedna od neobičnih okolnosti bilo je i rasformiranje najvećeg broja partizanskih jedinica NOV Slovenije, ne samo Glavnog štaba Slovenije, odmah posle okončanja borbenih dejstava. Rasformirani su prvo komande 7. i 9. korpusa a potom u drugoj polovini 1945. godine: 15, 18, 30. i 31. divizija i njihove brigade.³⁹ Od slovenačkih partizanskih jedinica, ostala je samo

34 VA, fond VBA (KOS), k. 8, 6.3.03.2. sv.br 7, Izveštaji OZN-e MNO, 6.a, JRV i JRM za 1945 i 1946. godinu.

35 VA, NOB, 25A, f-2/I, 38, Naređenje za formiranje Komande tenkovskih i motorizovanih jedinica JA, 7. maja 1945.

36 VA, NOB, k. 591, k. 2; Isto, k. 593, k. 1; *Razvoj OS SFRJ 1945–1985*, knjiga 3-2, *Ko-pnena vojska*, 153–54.

37 VA, NOB, k. 25A, 2/I, 37/2, 22/1; VA, fond JNA, k. 49, f.2, 17/1.

38 Aniĉ, Joksimović i Guić, *Narodno oslobodilaĉka vojska Jugoslavije*, 531–32.

39 *“Razpustitev 15. divizije kakor tudi slovenske partizanske vojske pa so spremljali globoki pretresi v vrstah partizanov in prebivalstva. Vzrok zanje j je bil v naĉinu in obliki razpušĉanja partizanske vojske, pri katerih niso bile zadostno upošteevane mnoge zgodovinske in druŹbene okolišĉine, v kakrš nih je bila partizanska voj-ska Slovence ustanovljena, v kakršnih se je bojevala in postala najpomembnejši dejavnik osvoboditve in obstoja slovenskega naroda. Zlasti niso bila upošteevana dejstva, da je bila to prva in edina res slovenska vojska, ki je vzniknila iz naroda v okolišĉinah osvobodilnega boja, tj. boja za obstanek in boja za revolucionarno preobrazbo druŹbe in posameznika.”* Lado AmbroŹiĉ Novljan, *Petnajsta divizija* (Ljubljana: ZaloŹba Borec, 1983), 511–12.

14. divizija koja je upućena u Banat.⁴⁰ U principu se slažemo sa stavom Lada Amabrožiča Novljana: “*Vključitev slovenske partizanske vojske v jugoslovansko armado je bila izvedena na birokratski način pa tu di ne dovolj premišljeno.*”⁴¹

Takođe i snage KNOJ-a (poznate u Sloveniji tokom 1944 kao Vojska VDV), ranije formirane tri brigade koje su bile hijerarhijski vezane za CK KP Slovenije odnosno dva pokrajinska komiteta. Četvrta brigada formirana je u 1945, pa je broj bataljona KNOJ slovenačke divizije narastao na 17. Posle završetka ratnih operacija, snage KNOJ-a posele granični prostor a komanda divizije smestila se u Ljubljani. Brigade su bile raspoređene u Ljubljani, Postojni Mariboru i Kranju. U ovu diviziju koja je postojala na dalje kao 2. divizija narodne odbrane (KNOJ-a) uvršteni su u drugoj polovini i delovi 15. divizije. Za obezbeđenje granice u sastavu divizije, krajem 1945 i u 1946. godini formirana su dva granična odseka 1. i 7. u Mariboru i Kranju.⁴²

Vazduhoplovstvo JA (vJA) se u periodu iza maja 1945. godine našlo u prelaznom periodu. Na jednoj strani postojale su divizije organizovane na bazi pomoći Crvene armije, a na drugoj nekoliko eskadrila organizovanih od britanskog vazduhoplovstva. Isto tako, postojalo je i nekoliko formacija partizanskog porekla i povećala grupa vazduhoplovaca na školovanju u SSSR-u.⁴³ Preformacija, kojom bi se ovakvo stanje dovelo u mirnodopski “red”, bila je neophodna. Naređenje o preformaciji od strane Generalštaba JA, doneto je 3. avgusta 1945. godine. Ovim naređenjem stvorene su četiri vazduhoplovne divizije i jedan vazduhoplovni transportni puk kao osnov avijacijske komponente vazduhoplovstva JA i četiri vazduhoplovne oblasne komande koje su bile odgovorne za aerodrome širom Jugoslavije i tehničko obezbeđenje avijacije. Formirano je i Vazduhoplovno vojno učilište sa namenom da školuje vazduhoplovni letачki kadar za v JA.⁴⁴

40 O dolasku 14. divizije u Banat: Jak Koprivc, *Generalov let, spomini generala Ivana Dolničarja* (Ljubljana: Modrijan, 2005), 85–88.

41 Ibid., 512–13.

42 Dmiatar Tasić, *Korpus narodne odbrane Jugoslavije KNOJ 1945–1953* (Beograd: INIS, 2021), 50, 468–71.

43 Čuvari našeg neba (Beograd: VIZ, 1977), 43–80; Božo Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941–1945* (Beograd: VIZ, 1972); *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu: Materijal sa simpozijuma* (Beograd: VIZ, 1981); *Za pobeđu i slobodu, Vazduhoplovstvo u strategiji NOR-a, Učesnici govore - okrugli sto: 21. mart 1985* (Beograd: VIZ, 1986); Predrag Pejčić, *Prva i druga eskadrila NOVJ* (Beograd: VIZ, 1991); Predrag Pejčić, *42. vazduhoplovna divizija* (Beograd: VIZ, 1991).

44 VA, NOB, k.1457, 85/7, 86/7 i 87/7.

Od vazduhoplovnih jedinica na aerodrom Ljubljana Polje stigao je 113. lovački puk. Aerodrom kod Cerklja ob Krki tek je od 1946. godine bio posедnut jedinicama vazduhoplovstva JA.

Jugoslovenska mornarica je tokom 1945. godine uspostavila svoju organizacionu strukturu. Nju su sačinjavali pored Komande sa prišatapskim jedinicama, Flote, Rečne flotile i tri Pomorske komande: Severnog, Srednjeg i južnog Jadrana. Svaka od ove tri komande imala je teritorijalnu nadležnost na svom području, kao i po jednu brigadu mornaričke pešadije i obalske artiljerije. Mornarica je takođe raspolagala sa Pomorskim arsenalom, artiljerijskim zavodom, određenim brojem skladišta, bolnica, radionica kao i Podoficirskom mornaričkom školom.⁴⁵

Mornarica je ušla u svoj mirnodopski razvoj sa 57 ratnih i pomoćnih brodova (8 motornih topovnjača Hugins, 6 torpednih čamaca, 14 različitih minolovaca-minopolagača, 24 desantna čamca-peniše, dva pomoćna borda, po jednom korvetom, torpiljerkom, i motornom jahtom). Ova plovila su bila organizovana u Flotu sa stavljenu od četiri jedinice: Divizionu motornih topovnjača, Divizionu torpednih čamaca, Dragarske i Desantne flotile.⁴⁶ Poslednja u Flotu je stigla podmornica *Nebojša*, koja je takođe napustila Jugoslaviju u aprilskom ratu i dejstvovala u Mediteranu u sklopu Kraljevske mornarice. Ona je bila u trenutku predaje na remontu, pa je u flotu ušla 27. decembra 1945. godine. Bila je nesposobna za ronjenje, i uglavnom je bazirala u Puli.⁴⁷ Komanda JRM naredila je 18. juna 1945. da se iz njenog sastava izdvoje svi trgovački brodovi, lađe ribarice, motorni jedrenjaci, motorni čamci, jahte i parobrodi bez obzira na tonažu, a koji su do 6. aprila bili van ratne mornarice. Svi oni su predati ranijim vlasnicima ili Upravi pomorstva.⁴⁸

Posebnu i novu celinu unutar Jugoslovenske armije činila je služba bezbednosti, odnosno kontraobaveštajna služba. U ranijoj Jugoslovenškoj vojsci (do 1941) takve samostalne celine nije bilo, već je ona predstavljala komponentu obaveštajne službe. Sada je ona bila samostalna

45 VA, JNA, k. 294, f.1/4; VA, VBA, k. 8, 6.3.03.2, sveska br. 8, Izveštaj KOS JRM za 1946–1947.

46 VA, JNA, k. 294, f. 2/8.

47 Milan Komar, ur., *Podmorničarstvo Jugoslavije* (Beograd: Udruženje "Podmorničar"; Ljubljana: Društvo "Podmorničar"; Pula: Udruga "Podmorničar", 2012), 85–86; Kažimir Pribilović, „Pomorske snage Jugoslovenske ratne mornarice 1945. godine,” *Mornarički glasnik*, br. 7 (1986): 698–704; Boško Antić, *Podmornice* (Beograd: VINC, 1996), 98.

48 Pribilović, *Pomorske snage*, 693–97.

struktura, i sa naglašenom ideološkom ulogom. Nastanak ove službe veže se za formiranje bezbednsone službe partizanskog pokreta: *Odeljenje za zaštitu naroda*, poznatom po skraćenici: OZN-a. Ova službe formirana je 13. maja 1944. godine. Formiranjem Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ) 15. avgusta 1944. godine, OZN-a je dobila svoju oružanu formaciju. Pripadnici KNOJ-a po terenu su kasnije izvršavali zadatke po naređenju oficira OZN-e.⁴⁹

U okviru OZN-e, kontraobaveštajnu službu u okviru armije vodio je u periodu 1944-1946. godine III odsek. Ovaj odsek bio je pretpostavljeni svim pripadnicima OZN-e u vojnim jedinicama. Ova služba nastala je iz potrebe za stvaranjem takve organizacije koja će se baviti kontraobaveštajnom zaštitom, i na ovom polju suprotstavljati neprijatelju. Ona je bila centralizovana služba, sa organima raspoređenim po vertikali u jedinicama partizanske armije.⁵⁰

Naređenjem Generalštaba JA od 31. jula 1945. izvršena je reorganizacija školstva u kopnenoj vojsci i vazduhoplovstvu. Vojna akademija DFJ, koja je formirana krajem novembra 1944, je rasformirana kao opšte vojna škola, a od nje je formirano nekoliko posebnih vojnih učilišta, za pojedine rodove kopnene vojske. Ovim naređenjem do 20. septembra trebalo je da se formiraju Pešadisko, Artiljerisko, Tenkovsko, Inžinjerisko, Učilište za vezu i Vazduhoplovno vojno učilište. Najveća učilišta postala su tako Pešadijsko i Artiljerijsko, svako sa oko 450 pitomaca. Takođe, formiran nje još jedan broj oficirskih škola rodova i službi za školovanje ratnog kadra za komandne dužnosti nižih i viših nivoa.⁵¹

Podaci o brojnom stanju Armije sa kraja 1945. godine, daju ilustraciju o njenoj brojnosti, kao i prilično velikom broju suvišnog kadra:⁵²

49 VA, VBA, k.17, 6.3.03.3, sveska br. 37, Destogodišnji izveštaj, kadrovska briga; Isto, sveska br. 38 Desetogodišnji izveštaj uprave KOS, 1944-1954, neprijateljska delatnost.

50 VA, VBA, k. 54, 7.2. sveska br. 25, 120 Elaborat: KOS JNA, stvaranje, razvoj, rad 1946-1954.

51 *Istorijat Vojne Akademije za 1945. godinu*, 6-8; Obrad Bjelica, *Vojna akademija kopnene vojske 1944-1984* (Beograd: VIZ, 1983), 81.

52 VA, JNA, k. 49, f. 3, 14/2.

	Prema podacima organiz.od. MNO	Stvarno „na hrani“	višak
1.armija	95.051	101.000	5.949
2.armija	125.566	158.862	33.296
3.armija	102.044	113.802	11.798
4.armija	86.343	103.468	17.125
5.armija	93.600	116.960	23.360
6.armija	76.104	75.000	
Ukupno	578.668	669.092	
KNOJ	113.858	113.858	
Mornarica	13.786	21.224	7.438
Baza Beograd		38.002	
		842.176	97.962

Ulazak u kasarne

Prelazak u mirnodopsko stanje očekivan je od armijskog rukovodstva sa olakšanjem, ali i sa određenom dozom brige kako će se ljudstvo, posebno ono što je bilo od skora u partizanima, ponašati u uslovima mirnog vojničkog života. Jedan izveštaj, govorio je o stanju u 4. armiji: *“prestankom rata i ulaskom naših jedinica u veće i velike gradove kao i u novonastaloj situaciji u kojoj se nalazi naša Armija, naši borci i starješine snašli su se dobro. Bilo je manjih grešaka, koje su uklonjene i uklanjaju se. Novomobilisano ljudstvo, drži se dobro.”*⁵³

Period nekoliko nedelja, pa i meseci posle završetka rata jedinice JA kretale se sa zapada, na istok Jugoslavije, odlazeći u svoje prve, mirnodopske garnizone. Po pravilu, u varošima kroz koje su prolazile jedinice, bili bi priređivani svečani dočeci, u kojima bi narod iskazivao kroz veselje, klicanje i druge manifestacije odanost novoj narodnoj vojsci. Neke jedinice su tokom 1945. često menjale garnizone ili bile rasute po bata-

53 VA, NOB k. 311, 1/8-11.

ljonima i četama u više mesta. To je najčešće zavisilo od dejstava unutrašnjeg neprijatelja. Neke su iz jednog kraja zemlje, najčešće sa krajnjeg severo-zapada odlazile u sasvim drugi: iz Slovenije u Srbiju, Vojvodinu, Makedoniju ili Dalmaciju.⁵⁴ Interesantno je da su za jedinice određenih rodova korišćeni i stari garnizoni vojske Kraljevine Jugoslavije, koji su imali iste rodovske jedinice.

Prva mirnodopska zima u koju je ušla armija bila je podosta komplikovana, jer su uslovi za život bili dosta teški. Mnoge kasarne su još uvek bile u neadekvatnom stanju, mnogi vojnici nisu imali dovoljno dobru odeću da dočekaju zimu sa njom, drva i slame takođe nije bilo svugde za ogrev ili ležajeve. Obzirom na sušu i ratno stanje, stočni fond za ishranu bio je slab, ali i drugih namirnica nije bilo dovoljno. Higijena u zimskim uslovima takođe je predstavljala problem, kao i održavanje oružja. Ipak, iz mnogobrojnih tekstova u *Narodnoj armiji*, zaključujemo je imperativ bio da *“Naša armija mora iz ove zime da iziđe daleko čvršća i uvežbanija; ona mora da savlada moderno naoružanje i sve ono što će je zaista dovesti u red savremenih armija.”* Dolazak zime je pratio pojačan tempo popravki kasarni, ili izgradnje novih objekata - baraka za smeštaj vojske širom zemlje.⁵⁵

Najteže je bilo stanje za rodovske jedinice koje su imale bilo kakvu krupniju tehniku, oruđa ili vozila, ili pak konje. Takve jedinice morale su da izgrade pored smeštaja za vojsku i objekte za smeštaj tehnike/konja, zatim da osposobe radionice, skladišta, štale, kovačnice. Ovim jedinicama je bilo potrebno više prostora nego streljačkim jedinicama, pa tako i više vremena i napora. U jedinicama KNOJ-a, koje su bile razbijene do nivoa vodova, odeljenja i straža po celoj FNRJ, bio je specifičan problem potrebe izgradnje, takvih objekata za sve pa i najudaljenije jedinice, stražarnice za izdvojene straže.⁵⁶

54 VA, NOB k. 252, f-2, 11, 12, Raspored jedinica 1. armije, jun 1945; VA, NOB k. 784, f-2, 40 (5. divizija); VA, NOB k. 883a, 2, 20; Manojlo Babić, Miroslav Luštek, *Tankisti prekomorci* (Nova Gorica: Soča, 1969), 214–37; *XI dalmatinska udarna motostreljačka brigada (Povodom proslave 2-godišnjice osnivanja), 2. oktobar 1945. godine u Skoplju*, 39; *Bez predaha-tri godine Druge proleterske* (Beograd: Propagandni osek Druge proleterske brigade, 1945).

55 „Obezbedimo uslove rada za zimski period,“ *Narodna armija*, 24. 11. 1945, 1; „Nekoliko uputstava za organizaciju i izvođenje vojne obuke u zimskom nastavnom periodu,“ *Narodna armija*, 4. 12. 1945, 2; „Treba ubrzati uređenje stanova za vojsku,“ *Narodna armija*, 8. 12. 1945, 3.

56 „Naše jedinice u izgradnji novih kasarni,“ *Narodna armija*, 15. 12. 1945, 5

Pitanje Trsta, okupacija dela Austrije i posjedanje granica

Pitanje suvereniteta nad Trstom i okolinom bilo je jedno od ključnih vojno-političkih pitanja za Titovu armiju i državu 1945. godine. Na neki način na ovom prostoru desile su se prve varnice budućeg Hladnog rata i blokovske podele Evrope koja se tek mogla da se predvidi.

U suštini najveći deo snaga JA tokom druge polovine 1945, ali i narednih devet godina biće orijentisan prema Trstu i baziran u garnizonima zapadne Slovenije, na Primorskoj i Krasu.

Sporazumom od 9. juna 1945, između Jugoslavije sa jedne i Velike Britanije i SAD sa druge strane uspostavljena je privremena saveznička vojna uprava u Trstu i okolini. Po prvoj tački ovog sporazuma Trst sa okolinom i Pula stavljeni su u nadležnost savezničkog Vrhovnog komandanta. Tačka 2. ovog sporazuma određivala je ograničenja za snage JA na naznačenom području: jugoslovenske trupe svedene su na *“odred regularnih trupa čiji broj ne prelazi 2000 vojnih lica računajući sve činove.”* Izdržavanje ovih snaga bilo je povereno administrativnoj službi Savezničkog Vrhovnog komandanta. Po ovoj tački bilo je određeno da ovaj odred okupira jedan distrikt koji će Saveznički Vrhovni komandant da izabre; zapadno od naznačene linije s tim da im prelazak linije u druge delove područja neće biti dozvoljen. Tačka 3. je regulisala mogućnost da *“jedna mala jugoslovenska misija”* može biti pridodata Štabu 8. armije kao posmatrač.⁵⁷

Povlačenje snaga JA iz Trsta i okoline bilo je zakazano za 12. jun 1945, u 8 časova po Griniču. Snage JA povukle su se na demarkacionu liniju - tzv. Morganovu liniju,⁵⁸ a sporna teritorija je izdvojena na dve zone: A - Trst i okolina sa angloameričkom upravom; B - u koju je ušla severozapadna Istra i slovenačko primorje, sa jugoslovenskom vojnom upravom. Povlačenje snaga JA otpočelo je 11. juna, predveče, da bi jedinice tokom noći marševale na nova odredišta.⁵⁹

57 VA, JNA, k. 14, f. 4, 2/1; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1945*, knjiga II (Beograd: SSIP, 1984), 81; Bogdan C. Novak, *Trieste 1951–1954: The Ethnic, Political and Ideological Struggle* (Chicago: The University of Chicago Press, 1970), 199–200; Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojnopoličkim odnosima jugoslavije sa velikim silama 1943–1947* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012), 102–05.

58 Linija: pl. Mangart–Sv. Gora–Soča–Komen–Vel. Gradišče–Golič–dolina Glinščice–Miljski Hribi–Debeli Rtič.

59 VA, NOB, k. 1029/II, 6,7; VA, NOB, k. 1030, f-2. Tako su se povukle i dve tenkovske brigade. Druga tenkovska, se 20. juna iz reona Vipavske doline prebacila u Rakek, kod Postojne. Prva tenkovska je prešla u Staru Vrhniku. VA-JNA, zatvorena građa, svežanj 678, „Istorijati jedinica 1945–1947“, f. 40, 1. tenkovska brigada.

U sklopu savezničkih snaga u zoni A ostao je odred od 2.000 Titovih boraca.⁶⁰ Taj odred je bio formiran „*kod štaba 20. dalmatinske divizije*”, a ljudstvo je došlo iz raznih jedinica.⁶¹ Za širu zonu Julijske krajine, Rijeke, i slovenačkog primorja formirana je zatim Vojna uprava JA na čije čelo je 25. juna 1945. postavljen general Petar Drapšin, a vrlo brzo zatim, general Vječešlav Holjevac.⁶²

Poseban interes „Titovih” Jugoslovena u završnim danima rata, bio je učešće u savezničkoj okupaciji Austrije. Deo slovenačkih partizanskih snaga operisao je i tokom rata u Koruškoj, a neke jedinice je kraj rata dočekaio je u ovoj austrijskoj pokrajini sa slovenačkim stanovništvom. Na notu vlade DFJ, od 2. aprila 1945, upućenu savezničkim silama o pitanju učešća JA u vojnoj okupaciji dela austrijske teritorije, jedino je sovjetska vlada odgovorila pozitivno. Istu sudbinu imala je nova nota, od 13. maja 1945. upućena po istom pitanju, kao i note vladi SAD od 16. maja 1945. godine.⁶³

Nešto kasnije na drugom sektoru druge jugoslovenske snage posele su deo Austrije. Snage 3. armije, i to njena 14. slovenačka, 16 i 36. vojvođanska i 45. srpska divizija dobile su zadatak da posednu deo sovjetske zone u Austriji, preciznije u Štajerskoj. Zadatak je bio da na prostoru na širem prostoru ove regije smeniti 1. bugarsku armiju, izvršiti okupaciju mesta u tom reonu i provesti čišćenje terena od neprijateljskih grupa.⁶⁴ Trećeg juna formirana je Komanda okupacione zone Štajerske.⁶⁵ Jugoslovenske snage ostale su na ovom području, do početka jula kada je naređen njihov povrataka u Jugoslaviju. Tako je 28. juna, 16. divizija je upućena u Bačku.⁶⁶ Drugog jula sve snage 45. divizije počele su povlačenje da bi već sutradan ta jedinica bila kompletna na jugoslovenskoj strani.⁶⁷ Tako je još jedna „međunarodna epizoda” iz završnih operacija Titove partizanske armije bila je okončana.

Na drugim delovima jugoslovenskih granica, u toku 1945. godine, granične karaule još nisu bile posednute - sem ponegde, jer su većinom bile srušene. Jedinice Korpusa narodne odbrane Jugoslavije su bile raspoređene po selima

60 *Zbornik podataka i dokumenata o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XI, knj 4 (Beograd: Vojnoistorijski institut 1983), 892.

61 Mirko Novović, Ante Kronja Čenčo i Bogdan Stupar *1. dalmatinska proleterska brigada* (Beograd: Vojnoizdavački zavod), 432; Mate Šalov, *3. dalmatinska brigada* (Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1988), 497–98.

62 *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1945*, knj. II, 112; Novak, *Trieste 1951–1954*, 234.

63 *Razvoj OS SFRJ, knjiga 13, Obaveštajna služba* (Beograd: VIZ 1991), 216.

64 VA, NOB, 1330, f-3, 27; k. 883, 1, 29;

65 VA, NOB, k.1330, 3/1, 34.

66 VA, NOB, k. 952, 2, 11.

67 Dragoljub Ž. Mirčetić, ur., *23. srpska brigada* (Beograd: ISI, 1990), 294.

koja su otprilike bila na sredini njihovih reona, i odakle su polazile straže u obilazak terena. Na nekim mestima su se nalazile samo na takozvanim dvo-vlasničkim prelazima, a na drugim, patrole su povremeno slate u obilazak granične linije. Vrlo retko je to ljudstvo bilo smešteno po karaulama, već obično po salašima, kolibama, usamljenim kućama, ili na otvorenom⁶⁸ Za vršenje službe kontrole prelaznika u početku i kroz 1945. godinu nije bilo nekog posebnog uputstva, već je bila dovoljna potvrda neke jedinice ili tzv. narodnih vlasti da bi se granica prešla. U prvim mesecima masovno su prelazili i sami vojnici i organi KNOJ-a radi nabavke raznih potreba, a kako nije vođena nikakva evidencija, ne može se sa nikakvom preciznošću da utvrdi kretanje na granicama. Bilo je čak i pojava da su pojedine starešine armije ili KNOJ-a ili suseda, na svoju ruku, obeležavale ili menjale pravac protezanja granične linije, što je kasnije uputstvom strogo zabranjeno. Tek je krajem 1945. godine, izdato *“Privremeno uputstvo za vršenje službe jedinica KNOJ-a na granici”*.⁶⁹

Odlaganje demobilizacije u funkciji uspeha izbora za novu vlast

Ubrzo po prestanku ratnih dejstava, otpočele su pripreme za sprovođenje demobilizacije boraca određenih godišta. Velika brojnost JA je svakako privlačila pažnju stranih posmatrača. Britanci su, krajem septembra 1945, smatrali da je držanje armije od, kako su oni procenili, 600.000 ljudi dobar povod za optužbu. Tako velika armija ne samo da predstavlja pretnju za mir u celom regionu, već je nepotrebno skupa i imobilise preko potrebnu radnu snagu za obnovu zemlje. Britanci su smatrali da uz američku podršku, utiču na Jugoslovene da prebace radnu snagu iz armije u civilni sektor, uz pretnju ukidanja pomoći UNRRA, dok armija ne bi bila redukovana na nivo za koji se ne bi mogla uputiti kritika da se vojska drži iz političkih razloga. Kao i da nema razloga za opravdanje ovolike armije sa nastavkom vanrednog stanja.⁷⁰

Demobilizacija je započela neposredno posle završetka rata u smislu otpuštanja iz Armije boraca neophodnih privredi i upravnom aparatu, kao i đaka i studenata.⁷¹ Prvi zakon o demobilizaciji donelo je Predsedništvo

68 *Narodna armija*, 5. 9. 1950.

69 VA, VBA, k. 20, 7.1.04. sveska br. 8, Obezbeđenje granice 1946–1965.

70 TNA, FO 371, 48898, R 16611/445/92.

71 Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti* (Beograd: ISI, 1969), 185. Autor navodi, ne pozivajući se ni na kakav izvor, da je jula 1945. demobilisano 80.000, a avgusta iste godine čak 200.000 boraca!

AVNOJ-a, 19. jula 1945.⁷² a drugi sa izmenama i dopunama, (u odnosu na otpuštanje hranilaca porodica), odnosno Zakon o demobilizaciji najmlađih godišta i drugih kategorija, Privremena narodna skupština DFJ 26. oktobra 1945. Rad na ovom zakonu i pravilniku za izvođenje demobilizacije vršen je početkom oktobra.⁷³ U vremenu do 15. novembra 1945, trebalo je otpustiti mladiće rođene 1928 i kasnije, ako to žele, a one koji su imali nekakav čin, samo ako bi po tom produžili sa srednjoškolskim obrazovanjem. Konačno, u obzir su dolazili i borci rođeni 1919. i pre, i žene. Od zakona su bili izuzeti specijalisti od potrebe za Armiju i pripadnici KNOJ-a. Ova demobilizacija reklamirana je kao dosledno vođenje *“miroljubive politike, posle nepunih šest meseci od oslobođenja”*, odnosno da demobilizacija znači *“ogromnu pomoć našoj obnovi koja će se brzo osjetiti.”*⁷⁴

Interesantno je da je demobilizacija sprovedena tek posle završenih uspehli izbora 11. novembra 1945, na kojima je ukinuta monarhija i na kojima je armija glasala u punom sastavu. Na taj način veliki broj glasača bio je *de facto* pod kontrolom i usmeren kroz direktive kako i na koji način da armija uzme učešća u izborima. To su primetili i britanski zvaničnici: ukazujući da će oko 500.000 vojnika glasati po direktivi, onda moguće i više puta, tako da je prema njihovim procenama, režim mogao da računa na 1 milion glasova.⁷⁵ Njihovim zadržavanjem, takođe je jedan deo možda neprijateljski nastrojenih lica bio pod kontrolom i sprečen da apstinira ili ometa izbore. Prva demobilizacija potvrdila je jednu izjavu sa ispraćaja demobilisanih u Karlovcu, *“Vaš povratak kućama znači da smo konačno pobijedili, što potvrđuju i posljednji izbori.”*⁷⁶

Uloga vojske u konsolidaciji jugoslovenske države prvih poratnih meseci i godina, bila je veoma značajna. Ne samo u njenoj pobedničkoj ulozi, već i činjenici da je u trenutku završetka rata predstavljala najorganizovaniju snagu u državi, sposobna da posle jednog tako velikog loma funkcionise. Može se reći da je JA svojim unutrašnjim angažmanom u borbi sa raznolikim poraženim snagama, počela da predstavlja i faktor reda svojim dosta rasprostranjenim prisustvom na terenu, postajući nekakva rezervna bezbednosno-milicijska snaga. Time je usporavan prelazak dr-

72 VA, JNA, k. 49, f. 8, 2/1.

73 VA, JNA, k. 49, f. 3, 10/1; Službeni list MNO DFJ, 10-11; „Novi zakon o demobilizaciji,” *Narodna armija*, 30. 10. 1945, 4.

74 VA, JNA, k. 49, f. 3, 10/1; „U jedinicama treba pripremati sve za što pravilnije sprovođenje Zakona,” *Narodna armija*, 6. 11. 1945, 3.

75 TNA, FO 371, 48871, R 16798/130/92.

76 „Naše jedinice ispraćaju demobilisane drugove,” *Narodna armija*, 1. 12. 1946, 7.

žave iz ratnih u mirnodopska stanja, što je pogodovalo tendencijama militarizacije društva.

Spisak izvora i literature

Arhivski izvori

Vojni arhiv Beograd (VA):
Fond Narodnooslobodilačke borbe (SR-VA-NOB);
Fond Jugoslovenske narodne armije (SR-VA-JNA);
Fond Jugoslovenske narodne armije-zatvorena građa (SR-VA-JNA);
Fond Vojnobebednosne agencije (SR-VA-VBA).

The National Archives (TNA):
FO 371, Foreign Office.

Časopisni izvori

Duga (Beograd), 1990.
Narodna armija (Beograd), 1945, 1946.

Objavljeni izvori i literatura

Anić, Nikola, Sekula Joksimović i Mirko Gutić. *Narodno oslobodilačka vojska Jugoslavije*. Beograd: VIZ (Vojnoizdavački zavod), 1982.

Antić, Boško. *Podmornice*. Beograd: VINC, 1996.

Babić, Manojlo Miroslav Luštek. *Tankisti prekomorci*. Nova Gorica: Soča, 1969.

Bez predaha-tri godine Druge proleterske. Beograd: Propagandni otek Druge proleterske brigade, 1945.

Bjelica, Obrad. *Vojna akademija kopnene vojske 1944–1984*. Beograd: VIZ, 1983.

Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1945, knj. II. Beograd: Savezni sekretarijat za inostrane poslove, 1984.

Mirčetić Ž., Dragoljub, ur., *23. srpska brigada*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1990.

Despotović, Dragoslav Dragan. *Kočevski rog, ratni zločini ili pravedna odmazda*. Beograd: Nova Iskra, 1992.

Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu: Materijal sa simpozijuma. Beograd: VIZ, 1981.

Komar, Milan, ur. *Podmorničarstvo Jugoslavije*. Beograd: Udruženje "Podmorničar"; Ljubljana: Društvo "Podmorničar"; Pula: Udruga "Podmorničar", 2012.

Koprivc, Jak. *Generalov let, spomini generala Ivana Dolničarja*. Ljubljana: Modrijan, 2005.

Lazarević, Božo. *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941–1945*. Beograd: VIZ, 1972.

Kozina, France. „Na putu mučilištva.“ U *Opelo nad živima, Svedočenja preživelih Dobrovoljaca*, ur. Radovan Ojdrović, 501–508. Beograd: Preobražaj, 1998.

Milkić, Miljan. *Tršćanska kriza u vojnopoliitičkim odnosima jugoslavije sa velikim silama 1943–1947*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.

Novak C., Bogdan. *Trieste 1951–1954, The Ethnic, Political and Ideological Struggle*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970.

Novović, Mirko, Ante, Kronja Čenčo i Bogdan Stupar. *1. dalmatinska proleterska brigada*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986.

Pejčić, Predrag. *Prva i Druga eskadrila NOVJ*. Beograd: VIZ, 1991.

Pejčić, Predrag. *42. vazduhoplovna divizija*. Beograd: VIZ, 1991.

Perišić, Ilija (ur.). *Čuvari našeg neba*. Beograd: VIZ, 1977.

Petranović, Branko. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*. Beograd: ISI, 1969.

Pribilović, Kažimir. „Pomorske snage Jugoslovenske ratne mornarice 1945. godine.“ *Mornarički glasnik*, br. 7 (1986): 698–704.

Službeni list MNO DFJ (Beograd), 1945.

Šalov, Mate. *3. dalmatinska brigada*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1988.

Šarenac, Rajko, ur. *Za pobedu i slobodu, Vazduhoplovstvo u strategiji NOR-a, Učesnici govore (okrugli sto: 21. mart 1985)*. Beograd: VIZ, 1986.

Tasić, Dmtitar. *Korpus narodne odbrane Jugoslavije KNOJ 1945–1953*. Beograd: INIS, 2021.

Trgo, Fabijan, ur. *Zbornik podataka i dokumenata o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XI, knjiga 4, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983.

Zajec, Milan. „Iz groba je ustao i hoda među nama.“ U *Opelo nad živima, Svedočenja preživelih Dobrovoljaca*, ur. Radovan Ojdrović, 488–494. Beograd: Preobražaj, 1998.

The Yugoslav Army – the first post-war Months in Slovenia in 1945

Summary

The article gives an overview of the first peacetime activities of the Yugoslav Partisan Army after the Second World War, in the second half of 1945. It focuses on the execution of domestic, Yugoslav anti-communist POWs, on issues of organisation, number of soldiers, legal regulations, and leadership, then the transition to peacetime life in the barracks throughout Yugoslavia, and the issue of border security. The Yugoslav Army was formed on 1 March 1945 from the Partisan People's Liberation Army of Yugoslavia. With the formation of the provisional government of the Democratic Federal Republic of Yugoslavia, the former National Defence Commission was transformed into the Ministry of National Defence, headed by Marshal Tito, which began to replace wartime structures with a more hierarchical and disciplined organisation. On 31 May 1945, Marshal Tito signed a decree on the formation and location of the supreme strategic commands of the six armies of the Land Army, as well as the Air Force, Navy, Education, and Internal Army: The People's Defence Corps of Yugoslavia. The author raises the question whether Slovenian Partisan divisions and brigades were disbanded in an attempt to strengthen the Yugoslav character of Tito's Army. A special and new unit within the Yugoslav Army was the security service, i.e. the Counterintelligence Service, known later simply as "KOS". Its task was to protect the newly forming army from internal and external subversive elements. The article shows the first steps of the Partisan army in peacetime and its role in the crisis around Trieste and in the occupation of parts of Austria. The force also played an internal role, specifically in the first post-war elections on 11 November 1945, after which a formal change was made to the social order – the monarchy was abolished. Only then was the demobilisation of superfluous army personnel carried out. This process was politically controlled and aimed at reintegrating soldiers into civilian life and jumpstarting post-war reconstruction.

Darko Ščavničar*

Mariborska škofija in (de)nacionalizacija cerkvenega premoženja

Izvleček

Avtor na podlagi preučevanja arhivskih virov in literature obravnava izvedbo nacionalizacije po drugi svetovni vojni, s katero je bilo komunistični oblasti omogočeno, da je uničila še tisto zasebno lastnino Cerkve, ki je takratna oblast ni uspela odvzeti z agrarno reformo. Tako je bila do leta 1960 približno polovica vseh nacionaliziranih verskih objektov v Sloveniji v tedanji mariborski škofiji. Ta odstotek nacionaliziranih cerkvenih objektov je vsekakor predstavljal hud udarec omenjeni škofiji tako na pastoralnem, izobraževalnem in nenazadnje tudi na ekonomskem področju. V drugem delu članka se avtor osredotoča na analizo postopka denacionalizacije premoženja, ki je bilo v preteklosti odvzeto Mariborski nadškofiji. Obravnava predvsem proces povračila tega premoženja na primeru bogoslovnega semenišča na Vrbanski 30 v Mariboru, ki je bilo v celoti vrnjeno v last nadškofije, s čimer je bila obnovljena pravna in gospodarska podlaga te cerkvene institucije. Pri tem izpostavi tudi zgodovinski kontekst ter pravne in družbene implikacije tega pomembnega koraka.

KLJUČNE BESEDE: Rimokatoliška cerkev, komunistična partija, agrarna reforma, nacionalizacija, denacionalizacija, mariborska (nad)škofij

* Dr. Darko Ščavničar, Slovenska vojska, Poveljstvo za doktrino, razvoj, izobraževanje in usposabljanje, Engelsova 15, SI – 2011 Maribor, darko.scavnicar@mors.si.
ORCID: 0009-0003-9740-0368.

Abstract

Based on studying archival sources and literature, the author explores the implementation of nationalization after the Second World War, which enabled the communist authorities to destroy what private property the Church had left after the agrarian reform. Thus, by 1960, about half of all nationalized religious buildings in Slovenia were located in the then Diocese of Maribor. This percentage of nationalized religious buildings was definitely a severe blow to the aforementioned diocese in pastoral, educational, and, last but not least, economic terms. The second part of the article focuses on an analysis of the process of denationalizing the property taken from the Archdiocese of Maribor in the past. In particular, the author discusses the process of the restitution of this property, as exemplified by the theological seminary at Vrbanska cesta 30 in Maribor, which was returned to the ownership of the archdiocese in full, which restored the legal and economic basis of this ecclesiastical institution. He also highlights the historical context and the legal and societal implications of this important step.

KEYWORDS: *Roman Catholic Church, Communist Party, agrarian reform, nationalization, denationalization, (Arch)diocese of Maribor*

Uvod¹

Odnosi med Cerkvijo in državo so bili v zgodovini vedno dinamični in pravzaprav Cerkev nikoli ni imela idealnih odnosov z državo.² Tako je bilo tudi v času od izvedene agrarne reforme pred drugo svetovno vojno. V obdobju od sprejema prvega Zakona o agrarni reformi v letih 1919 in 1920 do sprejetja zadnjega Zakona o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih julija 1931 je bilo potrjenih še kar nekaj zakonskih določil, ki pa niso bistveno vplivala na odvzem cerkvenega premoženja. Tako je

1 Študija temelji na delu doktorske disertacije z naslovom *Odvzem cerkvenega premoženja na slovenskem po letu 1945*. Doktorska naloga je bila napisana pod mentorstvom red. prof. dr. Lovra Šturma in je bila javno zagovarjana dne 26. 10. 2011 na Fakulteti za državne in evropske študije (Nova univerza).

2 Katoliška cerkev je v času Avstro-Ogrske imela popolnoma drugačno težo kot po razpadu habsburške monarhije, posebej pa po okupaciji in prevzemu oblasti s strani Komunistične partije.

Cerkev »dočakala« začetek druge svetovne vojne kot ekonomsko dobro stoječa inštitucija, ki je s svojim imetjem ravnala kot dober gospodar, kar ji je omogočalo izvajanje svojega poslanstva. Cerkev je do razpada Jugoslavije³ leta 1941 na območju Dravske banovine, torej v Sloveniji brez Primorske, obsegala dve škofiji, ljubljansko in mariborsko, s 531 župnjami ter 152 samostani, od tega 41 moških in 111 ženskih.⁴ Dejstvo je, da je škofija v okviru Katoliške cerkve le ena izmed številnih pravnih oseb. Poleg nje obstajajo avtonomne pravne osebe, kot so župnije, podružnične cerkve, samostani in druge ustanove, ki skupaj predstavljajo več takih subjektov. Te enote so zaradi svoje samostojnosti v upravljanju premoženja (npr. cerkvenih zgradb, zemljišč) formalno registrirane v zemljiški knjigi. Ključno je razumeti, da pravna osebnost v cerkvenem kontekstu pomeni sposobnost institucije, da samostojno nastopa v pravnem prometu – pridobiva lastnino, sklepa pogodbe in nosi pravne obveznosti. Ta status temelji na kanonskem pravu (cerkveni zakonodaji) ter se usklajuje z nacionalnimi zakoni, ki zahtevajo vpis v uradne registre za preglednost in legitimnost. Škofija kot teritorialna enota predstavlja višji hierarhični nivo, medtem ko župnije in samostani delujejo decentralizirano, a v skladu s cerkvenimi predpisi. S stališča civilnega prava je pravo Cerkev, ki ga predstavlja *Zakonik cerkvenega prava* (v nadaljevanju: ZCP), povsem samostojno in ga ni mogoče uvrstiti niti pod javno niti pod zasebno pravo. Obsega norme, s katerimi ureja razmerje Cerkev in njenih članov

3 Jugoslavija je bila okupirana, toda je mednarodnopravno je še obstajala. Priznali so jo vsi zavezniki, vključno s Sovjetsko zvezo. Jugoslovanska vlada je delovala v Londonu. Glejte: Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946)* (Celovec: Mohorjeva, 2005).

4 V članku uporabljam termin mariborska škofija, ki je sodoben naziv s kompleksnim zgodovinskim razvojem. Lavantinska škofija (latinsko: *Dioecesis Lavantina*) je bila ustanovljena leta 1228 in je zgodovinsko pokrivala širše območje današnje vzhodne Slovenije (vključno z Mariborom). Leta 1962 je Sveti sedež Lavantinsko škofijo preimenoval v Mariborsko-lavantinsko škofijo, (latinsko: *Dioecesis Mariborensis-Lavantina*) s sedežem v Mariboru. Leta 2006 pa je bila z odlokom Sveta za javne zadeve Svete stolice ustanovljena Nadškofija Maribor, ki je prevzela status metropolije. Glejte: Jakob Richter, »Ustanovitev lavantinske škofije,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 41, št. 6 (1970): 11–13; Miloš Rybař, »Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije,« v: *Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije: 1228–1978*, ur. Anton Ožinger (Maribor: Mariborski škofijski ordinariat, 1978), 44–102; France Martin Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina* (Ljubljana: Teološka fakulteta, 1989), 29–31; Tamara Griesser Pečar, »Lavantinska škofija v novi Jugoslaviji,« *Studia Historica Slovenica* 10, št. 2/3 (2010): 429–62.

in razmerje članov med seboj.⁵ Zato je cerkveno pravo (*ius canonicum*) avtonomno pravo. ZCP (v prvi knjigi *De normis generalibus*) v 6. poglavju natančno opredeljuje cerkvenopravni položaj fizičnih oseb in posebej področje pravnih oseb. Po normah cerkvenega prava označujemo pod pojmom Cerkev katero koli javnopravno osebo v Cerkvi (*persona iuridica publica*), ki deluje v skladu z nameni in poslanstvom Cerkve (ZCP 1999, kan. 1258).⁶

Odnos Komunistične partije (KP) do Cerkve med drugo svetovno vojno se je s časom vse bolj in bolj zaostroval. KP sprva o odnosu do Cerkve ni odkrito govorila, a vendar so o tem jasno govorila njena programska stališča. Komunistična partija Slovenije (KPS) se je vse močnejše postavljala proti Cerkvi, ki je na čelu s škofom Gregorijem Rožmanom obsodila narodno nasilje. Obsodbe komunistične oblasti s strani škofa so se stopnjevale z umori, ki jih je zagrešila komunistična VOS. Škof je sprevidel, da OF vodijo komunisti, ki bodo po koncu vojne skušali prevzeti oblast. Zato je izrecno svaril pred »brezbožnim komunizmom« na osnovi okrožnice »Divini redemptoris«. Politična moč KP se je v času vojne krepila, istočasno pa se je večala nenaklonjenost Cerkvi.⁷

Nacionalizacija je gospodarsko-politični ukrep, s katerim se izvrši prisilni prenos dela ali celotne zasebne lastnine v državno ali družbeno lastnino z odškodnino ali brez. Nanaša se praviloma na nedoločene osebe oziroma na velika ali vsa podjetja določene gospodarske panoge (npr. rudniki premoga, banke, zavarovalnice, industrijski obrati) ali na celotne gospodarske dejavnosti. Je eden od originalnih načinov prehoda zasebne lastnine v državno, saj država lastništva ne izvaja iz pravic predhodnika, temveč neposredno na podlagi zakona. Ima skupne točke s konfiskacijo in ekspropriacijo, ki sta prav tako prisilna prenosa zasebne lastnine v državno oziroma družbeno lastnino.⁸

5 Andrej Naglič, »Verska dejavnost med državnim pravom in avtonomno ureditvijo Cerkev in drugih verskih skupnosti,« *Bogoslovni vestnik* 73, št. 1 (2013): 85–95.

6 Martín Julio García, *Codex Iuris Canonici* (Rim: Ediurcla, 2006), 387–436; Juraj Brkan, *Opće odredbe Zakonika kanonskog prava* (Makarska: Franjevačka teologija u Makarskoj, 1997), 196–218.

7 Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod, Slovenija 1945–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004), 183.

8 Janez Breznik, Marko Prijatelj in Jože Sedonja, *Zakon o denacionalizaciji s komentarjem* (Ljubljana: Založba Gospodarski vestnik, 1992).

Izvedena nacionalizacija je poleg zaplemb premoženja⁹ in agrarne reforme¹⁰ po drugi svetovni vojni predstavljala eno najhujših oblik nasilne razlastitve premoženja, ki jo je izvajal tedanji komunistični aparat v Sloveniji.¹¹ V obdobju od leta 1945 do 1963 sta bili izvedeni dve nacionalizaciji, in sicer prva nacionalizacija¹² (1946–1948) in druga nacionalizacija¹³ (1958–1963).¹⁴

Skupne značilnosti agrarne reforme, nacionalizacije, zaplembe in razlastitve so, da so vsi ti ukrepi prisilni ukrepi, s katerimi se odvzame zasebna lastnina ali njen del in preide v državno ali družbeno lastnino. Agrarna reforma in nacionalizacija zajemata nedoločen krog oseb. Od zaplembe se razlikujeta v tem, da sta gospodarska in politična ukrepa, zaplemba pa kaznen za kaznivo dejanje.¹⁵

S sprejetjem zakonodaje o izvedbi nacionalizacije po drugi svetovni vojni je bilo komunistični oblasti omogočeno, da je lahko uničila zasebno lastnino in s tem istočasno obračunala s t.i. opozicijo, v katero je v prvi vrsti spadala tudi Cerkev. Z izvedbo nacionalizacije je država pridobila tudi pre-

9 Glejte: Alojz Brus in Bogomil Bergant, »Vračanje cerkvenega premoženja,« *Sodobno kmetijstvo* 26, št. 5 (1993): 194–195; Mateja Čoh, »Pogoji nastanka rednih sodišč v Sloveniji leta 1945 s poudarkom na razvoju v Mariboru,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 74, št. 1/2 (2003): 109–29.

10 Glejte npr.: Albin Prepeluh, *Naš veliki socialni problem: agrarna reforma*, (Ljubljana: Zveza slovenskih agrarnih interesentov, 1933); Zdenko Čepič, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948)* (Maribor: Založba Obzorja, 1995); Milivoj Erič, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958); Tamara Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960* (Ljubljana: Družina, 2005).

11 Pravzaprav govorimo o treh valovih nacionalizacije: 1946, 1948 in 1958, s tem da je izvajanje zakona 1958 trajalo do 1962/63. Glejte: Jože Prinčič, »Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1963,« *Zgodovinski časopis* 49, št. 1 (1995): 152–53.

12 Prva nacionalizacija je bila izvedena na osnovi Zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij iz leta 1946, (*Uradni list FLRJ*, št. 98/46) in na osnovi Zakona o spremembah in dopolnitvah Zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij iz leta 1948, (*Uradni list FLRJ*, št. 35/48).

13 Druga nacionalizacija je bila izvedena na osnovi Zakona o nacionalizaciji najemnih zgradb in gradbenih zemljišč, (*Uradni list FLRJ*, št. 52/58).

14 V posamezni strokovni literaturi se za drugo nacionalizacijo uporablja obdobje od 1948 do 1950. Glejte: Jože Prinčič, »Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije, 152–53; Hrvoje Kačer, »Nacionalizacija i denacionalizacija« (doktorska disertacija, Split: Pravna fakulteta, 1997), 115.

15 Milko Mikola, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943–1952* (Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1999), 85.

potreben gospodarski kapital za ustroj načrtnega gospodarstva v državi.¹⁶

Prva nacionalizacija se je začela s sprejetjem Zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij 5. decembra 1946.¹⁷ Sprejela ga je zvezna skupščina po hitrem postopku, predvsem zaradi »občutljive« vsebine, ki je omogočala poddržavljanje vseh velikih in pomembnih gospodarskih subjektov v tedanji Jugoslaviji.¹⁸

Zakon je vseboval samo 24 členov, ki so obsegali vse oblike zasebnih gospodarstev, tako na državni kot republiški ravni. Zakon je predvideval tudi izplačilo za nacionalizirano premoženje, vendar ne v gotovini, temveč v državnih obveznicah, razen v posebnih primerih, o katerih je odločala Vlada FLRJ. Tako so bila nacionalizirana vsa najpomembnejša industrijska, gradbena, trgovska, prometna in prevozniška, gozdarska, bančniška ter zavarovalniška podjetja na področju celotne Jugoslavije.¹⁹

Komunistična oblast je po dvoletni uporabi Zakona o nacionalizaciji iz leta 1946 ugotovila, da z omenjenim Zakonom ni bilo mogoče izvesti nacionalizacije na vseh preostalih zasebnih podjetjih in je s tem negativno delovala na aktualno oblast v smislu dokazovanja njene moči tako na notranjem kot tudi na mednarodnem političnem prizorišču. Zato je tedanji režim leta 1948 sprejel Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij.²⁰

Cerkev v Sloveniji vsaj po dostopni dokumentaciji ni bila lastnica podjetij, ki so bila zapisana v sprejetem Zakonu o nacionalizaciji iz leta 1946. Prav tako nam niso znani primeri poddržavljanja cerkvenega premoženja po tem Zakonu. S sprejetjem Zakona o spremembah in dopolnitvah Zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij iz leta 1948 pa je bilo tudi cerkveno premoženje podvrženo nacionalizaciji. Omenjeni zakon je omogočil, da so bila nacionalizirana podjetja, ki so imela splošen pomen za zvezno ali republiško gospodarstvo, za varstvo ljudskega zdravja ali za kulturni razvoj ljudskih množic (npr. kreditna podjetja in zavarovalnice, rudniki, elektrarne, radio, industrije, plovila, bolnišnice, sanatoriji, kopali

16 Prinčič, »Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije«: 152–53. Glejte tudi: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zvezek 1, Agrarno gospodarstvo, ur. Pavle Blaznik (Ljubljana; Državna založba Slovenije, 1970).

17 *Uradni list FLRJ*, št. 98/46.

18 Prinčič, »Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije«, 153.

19 Jože Prinčič, »Nacionalizacija industrijskih in rudarskih podjetij v Sloveniji v letu 1946«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 31, št. 2 (1991): 167–80.

20 *Uradni list FLRJ*, št. 35/48.

šča, toplice, zdravilišča, tiskarne, kino, gledališča, trgovska skladišča), nepremičnine, ki so bile last tujih državljanov, tujih ustanov ali tujih zasebnih ali javnopravnih oseb.²¹

Tako je bilo po zakonu iz leta 1948 nacionalizirano več objektov Družbe hčera krščanske ljubezni, Šolskih sester²² in Magdalenk.²³

Po izvedbi agrarne reforme, prve nacionalizacije, raznih zaplemb (konfiskacije) in razlastitev (eksproporciacije) so zasebno lastnino predstavljala samo še stanovanja, poslovni prostori in gradbena zemljišča. V veliki meri so bila že mnoga stanovanja, zgradbe in poslovni prostori zasedeni, zato je bilo samo še vprašanje časa, kdaj bo zasedba zakonsko urejena tako, da bo lastnik omenjenih nepremičnin postala izključno država. Z Zakonom o nacionalizaciji najemnih zgradb in gradbenih zemljišč, ki je bil sprejet 28. decembra 1958,²⁴ so bile nacionalizirane tri lastniško-premoženjske kategorije, in sicer:

1. stanovanjske hiše in njeni posamezni deli,
2. poslovne stavbe, ki so bile namenjene za gospodarske, kulturne, upravne, izobraževalne, zdravstvene in druge dejavnosti,
3. vsa pozidana in nepozidana gradbena zemljišča.²⁵

V Sloveniji je bila za izvedbo nacionalizacije odgovorna Republiška komisija za nacionalizacijo, ki jo je imenoval Izvršni svet 8. januarja 1959. Komisija za nacionalizacijo je delo razdelila med dva strokovna sveta znotraj komisije. Prvi svet se je imenoval Svet za zadeve nacionalizacije verskih skupnosti, drugi pa je bil Svet za odločanje o opozorilih državljanov ter za presojo zakonitosti in pravilnosti odločb komisij za nacionalizacijo pri občinskih ljudskih odborih. Po podatkih Komisije za nacionalizacijo LRS je bilo v Sloveniji do leta 1960 skupno v nacionalizacijskem postopku 675 objektov verskih skupnosti. V celoti je bilo nacionaliziranih 198 objektov,

21 Breznik et al., *Zakon o denacionalizaciji s komentarjem*, 245.

22 Sodišče je izreklo zaplembo celotnega premoženja (premičnega in nepremičnega) Kongregacije šolskih sester reda sv. Frančiška Asiškega na področju FLRJ (Zac, K 16/49-18, sodba). Tukaj ne gre za nacionalizacijo, temveč za zaplembo zaradi obsodbe s. Romane Toplak, s. Augustine Pavel in s. Davorine Kozoderc. Podobno je bilo tudi pri magdalenkah.

23 Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond OLO Dolnja Lendava 1945-1960, Odločba o pritožbi Lavantinskega škofijskega ordinariata v Mariboru, 27. 12. 1945.

24 *Uradni list FLRJ*, št. 52/58.

25 Prinčič, »Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije,« 152–53.

delno 43 objektov, 317 objektov je bilo izvzetih iz nacionalizacijskega postopka, 117 objektov pa do takrat še ni bilo rešenih.²⁶

Nacionalizacija na področju mariborske škofije

V mariborski škofiji je bilo do leta 1960 v nacionalizacijskem postopku 337 objektov verskih skupnosti, kar je pomenilo slabih 50 % vseh verskih objektov²⁷ v Sloveniji. Od tega je bilo v mariborski škofiji v celoti nacionaliziranih 78 objektov oz. 25 % vseh verskih objektov v Sloveniji, delno nacionaliziranih je bilo 20 objektov oz. 7 % vseh verskih objektov v Sloveniji, izvzetih iz postopka je bilo 154 objektov oz. 47 % vseh verskih objektov v Sloveniji, v postopku pa je bilo še 70 objektov oz. 21 % vseh verskih objektov v Sloveniji. Glede nacionalizacije cerkvenih objektov v Sloveniji lahko trdimo, da je bilo približno 50 % vseh verskih objektov v Sloveniji do leta 1960 nacionaliziranih v tedanji mariborski škofiji. Ta delež je vsekakor predstavljal hud udarec omenjeni škofiji na pastoralnem, izobraževalnem in nenazadnje tudi na ekonomskem področju.

Tabela 1: Stanje nacionalizacije objektov verskih skupnosti v mariborski škofiji do leta 1960:²⁸

Zap. št.	Občina	Število objektov verskih skupnosti v nacionalizacijskem postopku	Število nacionaliziranih objektov			
			v celoti	delno	izvzetih iz postopka	v postopku
1.	Beltinci	8	-	-	8	-
2.	Dravograd	6	1	-	5	-
3.	Šentjur pri Celju	8	6	-	2	-

²⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1116, Ministrstvo za finance Republike Slovenije, Seznam objektov verskih skupnosti v nacionalizacijskem postopku, 10. 6. 1960.

²⁷ Verski objekti so vse nepremičnine, ki so v lasti in uporabi Cerkve.

²⁸ ARS, SI AS 1116, Ministrstvo za finance Republike Slovenije, Seznam objektov verskih skupnosti v nacionalizacijskem postopku, 10. 6. 1960.

Zap. št.	Občina	Število objektov verskih skupnosti v nacionalizacijskem postopku	Število nacionaliziranih objektov			
			v celoti	delno	izvzetih iz postopka	v postopku
4.	Videm-Krško	15	-	-	14	1
5.	Gornja Radgona	2	-	-	2	-
6.	Mozirje	15	1	-	12	2
7.	Petrovci-Šalovci	4	3	-	1	-
8.	Šmarje pri Jelšah	6	4	-	2	-
9.	Laško	22	1	-	15	6
10.	Slovenske Konjice	13	10	-	2	1
11.	Ljutomer	3	1	-	2	-
12.	Radlje ob Dravi	4	1	-	3	-
13.	Maribor-Tabor	6	3	1	2	-
14.	Žalec	45	2	1	2	40
15.	Lendava	2	1	-	1	-
16.	Lenart	10	2	-	3	5
17.	Maribor-Center	24	8	2	6	8
18.	Celje	19	7	-	8	4
19.	Slovenj Gradec	19	2	1	12	4
20.	Slovenska Bistrica	17	7	2	8	-

Zap. št.	Občina	Število objektov verskih skupnosti v nacionalizacijskem postopku	Število nacionaliziranih objektov			
			v celoti	delno	izvzetih iz postopka	v postopku
21.	Murska Sobota	16	1	3	12	-
22.	Ormož	4	4	-	-	-
23.	Ptuj	40	14	8	18	-
24.	Maribor- -Tezno	14	-	-	14	-
SKUPAJ		337	78	20	154	70

Na področju mariborske škofije so bili od 1945 do 1960 nacionalizirani naslednji objekti:²⁹

- leta 1945: Maribor – Betnavski grad;
- leta 1947: Brestanica – samostan trapistov;
- leta 1948: Brežice – kapela Družbe hčera krščanske ljubezni (HKL), Vojnik – kapela HKL, Črna na Koroškem – kapela HKL, Maribor – kapela HKL, Ptuj – javna bolnica – kapela HKL, Slovenj Gradec – kapela HKL, Celje – kapela HKL, Celje – samostan HKL, Topolšica – kapela Šolskih sester (ŠS);
- leta 1949: Dobrna – samostan ŠS, Studenice – samostan magdalenk (MGD);
- leta 1950: Maribor – bogoslovje pod Kalvarijo, Vrbanska 30;³⁰
- leta 1958: Maribor – samostan Marijinih sester (MS);
- leta 1960: Maribor – Brežice – frančiškanska³¹ (OFM), kapela Brežice – samostan OFM,³² Celje – kapucinska (OFMCap) kapela, Celje

²⁹ *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000* (Ljubljana: Nadškofija Ljubljana, 2000), 1183–1195; *Letopis Mariborske škofije ob 25-letnici škofovanja mariborskega škofa dr. Franca Krambergerja v letu 2005* (Ljubljana: Slomškova založba, 2005), 142–44.

³⁰ Pod objektom Vrbanska 30 so mišljena vsa cerkvena zemljišča in objekti, ki jih je tedanja oblast podržavila.

³¹ Marija Čipić Rehar, »Frančiškani v kolesju političnih sistemov 20. stoletja,« *Kronika* 67, št. 1 (2019): 121–40.

³² Red manjših bratov – *Ordo Fratrum Minorum* (OFM).

– samostan OFMCap,³³ Celje – samostan lazaristov (CM), Celje – Salezijanski zavod (SDB),³⁴ Hrastovec – kapela HKL, Kapela – dom bolnih bratov SDB, Kapela – kapela SDB, Maribor – cerkev sv. Alojzija, Maribor – samostan OFMCap, Maribor – kapela OFMCap, Maribor – samostanska cerkev ŠS, Maribor – samostan ŠS, Maribor – kapela ŠS, Maribor – samostan jezuitov (DJ), Maribor – benediktinski (OSB) samostan, Maribor – kapela OSB, Muretinci – hiša s kapelo Križniki (OT), Murska Sobota – Salezijanski (SDB) Zavod, Murska Sobota – kapela SDB, Ormož – bolnišnica s kapelo OT, Radna (Sevnica) – Zavod SDB, Radna (Sevnica) – kapela SDB, Središče ob Dravi – cerkev OT, Veržej – Zavod SDB, Veržej – kapela SDB, Vrbje pri Žalcu – samostan usmiljenih bratov (UB).³⁵

Izvedba nacionalizacije posameznih cerkvenih objektov je potekala v tesni povezavi z montiranimi sodnimi procesi proti duhovnikom in redovnikom. Sistem je bil zelo enostaven, in sicer je bilo najprej potrebno skozi sodne postopke obtožiti pripadnike Cerkve³⁶ na dolge zaporne kazni, nato pa s pomočjo nacionalizacije odvzeti vse nepremičnine. Primer takšnega načina odvzema cerkvenega premoženja je predstavljal proces proti magdalenkam.³⁷ Izvedbo nacionalizacije magdalenskega samostana v Studenicah³⁸ je slikovito predstavila gospa Stanka Maučec. Povedala je, da je v času razpustitve leta 1947 v Konventu živelo 32 magdalenk, ki jih je vodila sestra Jožefa Murkovič. Po izpovedi sestre Stanke so takratni

33 *Ordo Fraturum Minorum Capuccinorum* – Red manjših bratov kapucinov (OFM Cap).

34 Salezijanska družba sv. Janeza Boska (SDB).

35 *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*.

36 Glejte: Tamara Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*; Ive Alojz Stanič, *Kočevski proces 1943: največja medvojna drama Slovencev* (Kočevska Reka: Samozaložba I. A. Stanič, 2008); Anton Kržišnik, »Kočevski proces,« v: *Spomini na partizanska leta*, ur. Ferdo Godina (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1963), 66–96; Marija Vodušek, »Procesi proti duhovnikom v mariborski škofiji, 1945–1955« (diplomsko delo, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, 1994).

37 Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM), Magdalenke, Kronika magdalenskega samostana Studenice 1945–1949.

38 Na okrajnem sodišču v Slovenski Bistrici 14.6.1949 je bila priorica Jožefa Murkovič obsojena, kot je navedeno v opombi 41, na 12 mesecev odvzema prostosti s prisilnim delom zaradi kaznivega dejanja zoper ljudsko oblast in zoper javni red in mir. Izrečena je bila tudi zaplemba imovine konventa Magdalenk v Studenicah. Tukaj torej ne gre za nacionalizacijo, temveč za zaplembo po sodnem postopku. Glejte: Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 613–14.

predstavniki oblasti oz. Udbe dne 7. maja 1947 v dopoldanskem času »vdrli« v samostan in najprej aretirali priorico sestro Jožefo Murkovič³⁹ ter jo odpeljali na zaslišanje.⁴⁰ Vse ostale sestre pa so zaprli v skupen prostor in izvedli skupinsko zaslišanje, ki je trajalo vse do enajste ure zvečer. Sestra Stanka se je v razgovoru spomnila besed enega izmed takratnih sodelavcev Udbe,⁴¹ ki naj bi dejal, »kako lepo vam bo sedaj, ko ste svobodne«. Sestre naj bi po zaslišanju imele dve uri časa, da za vedno zapustijo samostan.⁴²

39 NŠAM, Magdalenke, Kronika magdalenskega samostana Studenice 1945–1949.

40 Sestra Jožefa Murkovič je bila obsojena 14. 6. 1949 na eno leto prisilnega dela in zaplembo vsega samostanskega premoženja. Odpuščena je bila 7. 5. 1950. Nato naj bi se po pričevanju sestre Stanke Maučec preselila v redovniško hišo v Nemčiji, kjer naj bi živela do svoje smrti.

41 UDB – Uprava državne bezbednosti oziroma po slovensko Uprava državne varnosti, ki je nastala marca 1946 (iz Ozne), je bila v sklopu ministrstva za notranje zadeve. Leta 1966 se je preimenovala v SDB – Službo državne bezbednosti, slovensko: Služba državne varnosti (SDV). A med ljudmi se je že utrdil izraz Udba in ostal do danes. Ta tajna policija komunističnega režima je obračunavala s t. i. notranjim sovražnikom. Udba je bila vplivna, saj je neredko celo dajala direktive sodnikom in tožilcem, po potrebi tudi odvetnikom, nadzorovala pa je tudi zapore. Lahko si je dovolila, da je osvobajala kriminalce, ki so bili pripravljeni sodelovati z njo. Tudi sama se je ukvarjala s kriminalom tako, da je za agenturne naloge in likvidacije nezaželenih plačevala kriminalcem, da opravijo umazano delo. Udba je delovala tudi v tujini, kjer takšnih pristojnosti ni imela, zato je delovala po mafijsko. Opravila je niz podtalnih akcij, umorov, izsiljevanj in ugrabitev. Pri tem je uporabljala svoje morilce, jugoslovanske kriminalce in celo tuje mafijce. Glejte: Jože Pučnik, *Iz arhivov slovenske politične policije* (Ljubljana: Veda, 2002); Ljuba Dornik Šubelj, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999); Zdenko Zavadlav, »OZNA udarna pest partije,« *Tribuna* 39, št. 9 (1990): 4–6; Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942* (Ljubljana: Samozaložba, 2002); Jerca Vodušek Starič, *Prevzem oblasti* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992).

42 Razgovoru z gospo Stanko Maučec, ki je potekal v Duhovniškem domu Maribor dne 2. oktobra 2009, je prisostvoval vodja službe za splošno pravne in kadrovske zadeve Nadškofije Maribor, gospod Miroslav Adam. Sestra Stanka je še edina živeča sestra magdalenska, ki se je priključila Konventu magdalenk Marije Magdalene de Poenitentia v Mariboru leta 1946. Kljub možganski kapi, ki jo je sestra Stanka doživela pred desetimi leti, je bilo njeno pričevanje zelo natančno. Pričevanje hrani avtor.

Mariborska škofija je tako ostala brez več kot 23 % vseh objektov v celoti in 6 % delno, ki so jih predstavniki Cerkve uporabljali v pastoralne, izobraževalne in bivalne namene.⁴³ Vendar pa se je Cerkev kljub neznatni možnosti za povrnitev nacionaliziranega premoženja vseskozi borila s tedanjo oblastjo. Tako so posamezni predstavniki Cerkve vedno znova in znova vlagali pritožbe na izdane odločbe, s katerimi je cerkvena lastnina postala last tedanje oblasti. Z veliko večino vloženih pritožb Cerkev ni imela posebnega uspeha. Tedanja oblast jih je skoraj vselej zavrnila. Tako je bilo tudi v primeru pritožbe lavantinskega škofijskega ordinariata, ki se je pritožil v zvezi z nacionalizacijo veleposestva Betnava. Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta je pritožbo zavrnilo 27. decembra 1945. V obrazložitvi je bilo zapisano, da je bila izpodbijana odločba samo »začasnega preventivnega značaja«⁴⁴ z namenom zašite lastnine oz. da lastnina ostane nedotaknjena do izdaje dokončne odločbe o razlastitvi veleposestva Lavantinske škofije.⁴⁵

Z izvajanjem vseh oblik poddržavljanja cerkvenega premoženja se pritisk na Cerkev v Sloveniji tudi v 50 letih 20. stoletja ni zmanjšal. Tedanja oblast si je zadala nalogo, da nadaljuje z ekonomskim pritiskom na Cerkev. Udba je v zvezi s to nalogo leta 1954 izdala strogo zaupna navodila za pravilno obdavčevanje verskih skupnosti, zlasti Katoliške cerkve. V obrazložitvi navodila je bilo zapisno: »*Pravilno obdavčevanje duhovščine je važno zaradi tega, ker je to eden izmed osnovnih instrumentov za izvajanje ekonomskega pritiska na duhovščino.*«⁴⁶

V zvezi z izvajanjem navodila o pravilnem izvajanju davčne politike do Cerkve je Udba 8. septembra 1954 izdala dodatna navodila oz. praktične primere izvajanja davčne politike, da bo obdavčevanje Cerkve še bolj restriktivno in dosledno. Razlog izdaje dodatnih navodil je po mnenju Udbe izhajal iz »*neenergične izterjave*« plačila davka s strani Cerkve, neizterjani davki pa naj bi bili »*ovira za celotno našo politiko do cerkve*«. ⁴⁷

43 Darko Ščavničar, *Razlaščanje cerkvenega premoženja na Štajerskem in Prekmurju po letu 1945* (Ljubljana: Defensor, 2017), 158–63.

44 PAM, OLO Dolnja Lendava 1945–1960, Odločba o pritožbi Lavantinskega škofijskega ordinariata v Mariboru, 27. 12. 1945.

45 Ibid.

46 ARS, KOVS, AŠ 111, Obdavčenje duhovnikov, cerkva, samostanov in škofijskih ordinariatov, 19. 3. 1954.

47 ARS, KOVS, AŠ 111, Obdavčenje duhovnikov, cerkva, samostanov in škofijskih ordinariatov, 8. 9. 1954.

Predstavnika obeh slovenskih škofij sta v zvezi z izvajanjem državne politike do Cerkve večkrat posredovala pri takratnih oblasteh. Vodja ljubljanske škofije, Apostolski administrator ljubljanske škofije Anton Vovk, je na enem od sprejemov pri predsedniku Izvršnega sveta Ljudske republike Slovenije (IS LRS) Borisu Kraigherju dne 25. februarja 1955 predstavil probleme zaprtih duhovnikov, obdavčevanja Cerkve, razlastitve cerkvenega premoženja in verskega tiska.⁴⁸ Iste probleme je predsedniku IS LRS Borisu Kraigherju dne 1. aprila 1955 predstavil takratni mariborski škof dr. Maksimiljan Držečnik.⁴⁹

*Odnos med Cerkvijo in slovensko državo
od leta 1945 do leta 1990*

Kljub posredovanjem najvišjih slovenskih cerkvenih predstavnikov pri tedanji oblasti ni prišlo do bistvenega napredka v odnosih med Cerkvijo in slovensko državo vse do prvih svobodnih volitev leta 1990. Izvolitev novega večstrankarskega slovenskega parlamenta je med drugim predstavljala osnovo za postopno sprejemanje zakonodaje s področja poprave krivic.⁵⁰

Eden ključnih zakonov za popravo krivic na lastninskem področju je Zakon o denacionalizaciji (ZDen), ki je začel veljati 7. decembra 1991 in je v 64. členu določil rok za vložitev zahteve, in sicer najkasneje 24 mesecev po njegovi uveljavitvi. Zakon je določil, da se premoženje (premične in nepremične stvari, podjetja oz. kapitalski deleži osebnih in kapitalskih družb), ki je bilo v preteklosti podržavljeno s predpisi o agrarni reformi, nacionalizaciji in zaplembah ter z drugimi predpisi in načini, ki jih navaja sam Zakon, praviloma vrne v naravi, če to ni mogoče, pa kot odškodnina. Zakon med upravičenci do vrnitve izrecno navaja tudi cerkve in verske

48 ARS, KOVS, AŠ 108, Uradni zaznamek- sestanek škofa Vovka s predsednikom IS LRS, 18. 4. 1955.

49 ARS, KOVS, AŠ 111, Uradni zaznamek- sestanek škofa Držečnika s predsednikom IS LRS, 7. 4. 1955.

50 Lovro Šturm, »O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945–1990,« v: *Temna stran meseca*, ur. Drago Jančar (Ljubljana, Nova revija, 1998), 95; Alojz Brus in Bogomil Bergant, »Vračanje cerkvenega premoženja,« *Sodobno kmetijstvo* 26, št. 5 (1993): 194–95. Igor Kaučič, »Načela ustavne ureditve razmerja med državo in cerkvijo v Sloveniji,« v *Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001*, ur. Alenka Šelih (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002), 77–87.

skupnosti, njihove ustanove oz. redove, ki ob uveljavitvi tega Zakona delujejo na območju Republike Slovenije, katerih pravno nasledstvo se presoja po njihovem avtonomnem pravu.⁵¹

Identična načela glede vračanja premoženja, ki ga je država protipravno ali krivično odvzela, predstavlja v svoji 10. točki tudi Resolucija 1096 o ukrepih za razgradnjo dediščine nekdanjih komunističnih totalitarnih sistemov, ki je bila sprejeta na 23. zasedanju parlamentarne skupščine Sveta Evrope dne 27. junija 1996.⁵²

Ker proces denacionalizacije ni potekal brez zapletov, je Ustavno sodišče Republike Slovenije večkrat odločalo o ustavnosti določb v zvezi z denacionalizacijo, od katerih dve odločbi deloma posegata tudi na področje verskih skupnosti. V skladu z zahtevami ustavnega sodišča v teh dveh odločbah je bil leta 1998 sprejet Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o denacionalizaciji, ki je izrecno določil, da je tudi premoženje fevdalnega izvora predmet denacionalizacije, če so denacionalizacijski upravičenci Cerkve in druge verske skupnosti, njihove ustanove ali redovi.⁵³

Denacionalizacijski proces poleg ZDen urejajo tudi drugi zakonski in podzakonski zakoni, kar pa vsekakor predstavlja določene težave v procesu njegove realizacije.

Denacionalizacijski proces v mariborski škofiji se je uradno začel z

51 Uradni list RS, št. 27/91, 56/92, 13/93, 31/93, 24/95, 29/95, 74/95, 1/97, 20/97, 23/97, 49/97, 87/97, 13/98, 65/98, 67/98, 76/98, 83/98, 60/99, 66/00, 11/01, 54/02, 54/04, 18/05.

52 Točka 10 se glasi: »Nadalje Skupščina svetuje, da se premoženje, vključno s premoženjem Cerkva, ki ga je država protipravno ali krivično odvzela, ga nacionalizirala, zaplenila ali kako drugače razlastila v času vladavine komunističnih totalitarnih sistemov, v načelu vrne prvotnim lastnikom v naravi in v celoti (in integrum), če je to možno, brez kršitve pravic sedanjih lastnikov, ki so pridobili premoženje v dobri veri ali brez kršitve pravic najemnikov, ki so v dobri veri premoženje najeli, in brez škodovanja razvoju demokratičnih reform. V primerih, kjer to ni možno, naj se dodeli pravična gmotna odškodnina. O zahtevkih in sporih v zvezi s posamičnimi primeri vračanja premoženja naj odločajo sodišča.«

53 Odločba Ustavnega sodišča (OdIUS) V, 174, Uradni list RS, št. 1/97, (U-I-107/96) – Rimskokatoliška škofija Maribor in dr. (moratorijska odločba), 522. Ustavno sodišče ugotavlja, da cerkva in verskih skupnosti, kadar se pojavijo kot denacionalizacijski upravičenci, glede na njihovo vlogo obče koristne ustanove in glede na njihov položaj v našem pravnem redu, ne bi bilo dopustno enačiti z veleposestvi fevdalnega izvora oziroma z lastninskimi odnosi, ki izvirajo iz historično izkazanih fevdalnih odnosov. Glejte: OdIUS VI, 69, Ur. l. RS, št. 34/97, (U-I-121/97) – Državni zbor RS (referendumska odločba), v kateri Ustavno sodišče potrdi in konkretizira v prejšnji odločbi izraženo mnenje glede položaja verskih skupnosti, 338–339.

ustanovitvijo škofijske komisije za denacionalizacijo 7. januarja 1992 na pobudo škofa dr. Franca Krambergerja. Komisija je imela nalogo zbiranja podatkov in informacij ter spodbujanja župnij pri pripravi denacionalizacijskih zahtevkov.⁵⁴

V nadaljevanju je prikazan kronološki pregled zaključenih denacionalizacij posameznih nepremičnin na področju mariborske škofije od 1994 do 2007:⁵⁵

- leta 1994: vračilo kapiteljske hiše na Gledališki 4 v Mariboru, vračilo zapuščenih vinogradniških površin na Krčevini in Hrenci;
- leta 1997: vračilo dveh hiš Ob bregu v Mariboru;
- leta 2000: delno vračilo dvorca Betnava;
- leta 2001: vračilo stavb in kmetijskih zemljišč v Vrbju;
- leta 2002: odločba o odškodnini za kmetijska zemljišča in gozdne površine v Vrbju in izplačilo obveznic, odločba o odškodnini zaradi bistveno zmanjšane vrednosti samostana v Studenicah in izplačilo obveznic;
- leta 2003: pravnomočnost odločbe o odškodnini (iz leta 2002) za gospodarske objekte na Betnavi in izplačilo obveznic, odločba o odškodnini za objekt v Dobrni in izplačilo obveznic;
- leta 2004: odločba o odškodnini za grad v Brestanici in izplačilo obveznic, odločba o odškodnini za kmetijska zemljišča in gozdne površine v Studenicah in izplačilo obveznic;
- leta 2005: vračilo Vrbanske 30, odločba glede odškodnine za Mladinsko 12 in izplačilo obveznic, odločba o odškodnini za kmetijska zemljišča in gozdne površine v Gornji Radgoni in izplačilo obveznic, odločba o odškodnini za Karlinovo dvorano, odločba o odškodnini za porušene objekte, kmetijska zemljišča in gozdne površine v Brestanici in izplačilo obveznic, vračilo Kapiteljske hiše – stanovanja Slomškov trg 18, vračilo dvorca Betnava (vzhodni, zahodni in severni trakt), vračilo upravne zgradbe, gospodarskega poslopja in sušilnice v Vrbju, vračilo gospodarskega poslopja in mizarske delavnice v Brestanici, vračilo samostana Studenice in gospodarskega poslopja, kozolca in garaže v Sremiču;
- leta 2006: vračilo zgradbe na Smetanovi 50.

⁵⁴ *Letopis 2005*, 137–38.

⁵⁵ *Letopis 2005*, 142–43.

Na podlagi informacij Službe za splošnopravne in kadrovske zadeve Nadškofije Maribor iz novembra 2024 je škofija vztrajala pri vračilu v naravi dvorca Betnava in Vrbanske 30. Postopek denacionalizacije dvorca Betnava in Vrbanske 30 je v celoti rešen oz. zaključen skladno z delno odločbo UE Maribor 31. maja 2005. Objekt pa je bil predan škofiji 26. avgusta 2005.⁵⁶

Proces odvzema cerkvenih objektov od nacionalizacije pa vse do izvedbe in končanja postopka denacionalizacije bomo predstavili na primeru nekdanjega bogoslovja pod Kalvarijo na Vrbanski 30 v Mariboru (dalje Vrbanska 30).

Poslopje Vrbanska 30

Gradnja bogoslovnega semenišča na Vrbanski 30 se je začela leta 1937, septembra 1938 je bil objekt pod streho, do leta 1941 pa je bil velik del objekta v glavnem dokončan.⁵⁷ Še pred dokončanjem novega semenišča je Ministrstvo za prosveto leta 1940 izdalo uredbo o Visoki bogoslovni šoli v Mariboru.⁵⁸ S sprejeto uredbo je bogoslovna šola tudi formalno dobila status visoke šole. Dokončanje gradnje bogoslovja je ustavil prihod nemškega okupatorja.⁵⁹ Nemci so takoj po zavzetju Maribora 17. aprila 1941 razpustili bogoslovje in pregnali profesorje. Tedanji pomočnik ravnatelja dr. Maks Držečnik je dobil ukaz, da do 23. aprila 1941 bogoslovje popolnoma izprazni.⁶⁰ Bogoslovci so študij nadaljevali na Teološki fakulteti v Ljubljani in tudi v drugih mestih po Evropi.⁶¹

Poslopje na Vrbanski je bilo formalno odvzeto na podlagi odločbe št. E 94/41 z dne 15. oktobra 1941. Sprememba lastništva, ki je bila zaznamovana

56 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Odločba, št. 321-596/93-8004, z dne 31. 5. 2005.

57 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo UE v zadevi denacionalizacije premoženja škofije Maribor, 31. 8. 2004 (Nadškofija Maribor, Poročilo o denacionalizaciji).

58 *Službeni list*, št. 83, 16. 10. 1931.

59 Nadškofija Maribor. Obsežna dokumentacija o izgradnji objekta Vrbanska 30 je sestavni del denacionalizacijske vloge škofije Maribor vložene 31. 5. 1993.

60 Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM), Zapuščine škofov, Tomažič, Ivan Jožef, šk. 13/2, dnevnik 1941–1945, zapis za 17. april 1941; NŠAM, Škofijska pisarna, F 113, šk. 5, poročila o dogodkih v lavantinski škofiji med nemško okupacijo v letih 1941–1945.

61 Fanika Krajnc-Vrečko, »Teološka knjižnica Maribor - duhovna vez med preteklostjo in prihodnostjo, 140 let Škofijske teološke knjižnice Maribor,« *Studia Historica Slovenica* 1, št. 2 (2001): 443–45; Fanika Krajnc-Vrečko, »160 let visokošolskega študija v Mariboru,« *Zvon* 5, št. 1 (2019): 53–54.

v zemljiški knjigi, je bila vložena 29. oktobra 1941. Kljub temu, da je bil med okupacijo k poslopju delno dograjen t. i. objekt VI., je bil objekt že pred omenjeno dograditvijo funkcionalno uporaben. V maju 1942 se je v objekt vselil Zavod za izobraževanje učiteljev.⁶²

Po koncu vojne je bila na zgradbi na Vrbanski 30 na podlagi Zakona o ravnanju z imovino⁶³ brez sodnega postopka ponovno knjižena lastninska pravica na tedanjo mariborsko škofijo.⁶⁴ To potrjuje tudi izdano potrdilo Mestne uprave narodne imovine z dne 23. oktobra 1945, s čimer so bile nepremičnine dodeljene tedanji mariborski škofiji v upravo. Vendar pa do pravnoformalne in tudi dejanske izročitve premoženja ni prišlo zaradi nepravilno izvedenega postopka. Vzrok, da ni bila izvedena izročitev premoženja tedanji mariborski škofiji, izhaja iz 2. odstavka 4. člena Zakona o ravnanju z imovino, ki predvideva izročitev premoženja lastniku, ko ta predloži sodni sklep, česar v tem primeru očitno ni bilo.⁶⁵

Po vojni je bilo potrebno na traktu št. VI opraviti le nekaj notranjih zaključnih del. V zvezi s tem je Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo Ljudske republike Slovenije 13. avgusta 1946 izdalo nalog, da se za potrebe kmetijske šole v Mariboru obnovi in dokonča poslopje na Vrbanski 30. Vendar pa je bilo iz večine listin razvidno, da je šlo predvsem za obnovitvena dela, kar pa ni predstavljalo investicijskih vlaganj s strani države.⁶⁶

Oblast se je najverjetneje leta 1948 odločila, da objekt na Vrbanski 30 podržavi. Podržavljenje je temeljilo na Zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji v Sloveniji.⁶⁷ V ta namen je 19. septembra 1948 Okrajna komisija za agrarno reformo Maribor izdala odločbo, s katero je bilo razlaščno vse premoženje današnje Nadškofije Maribor, razen izrecno navedenih zemljišč v odločbi.⁶⁸ Tedanja oblast je 2. junija 1950 izdala novo odločbo, s katero je razveljavila odločbo z dne 19. septembra 1948, ker je bil po tej razlastitvi dosežen sporazum zamenjave zemljišč med tedanjo oblastjo in Tovarno avtomobilov Maribor (TAM).⁶⁹

62 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 9.

63 *Uradni list DFJ*, št. 36/45.

64 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 6.

65 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 8.

66 Mirjana Čokl, »130 let Srednje kmetijske šole v Mariboru 1872–2002,« *Šolska kronika* 13, št. 1 (2004): 57–70; Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 4.

67 *Uradni list SNOS in NVS*, št. 62/45, *Uradni list LRS*, št. 30/46, 10/48.

68 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 4.

69 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 8.

Zgradba na Vrbanski 30 je bila podržavljena z odločbo 7. maja 1952, s katero se je vknjižila lastninska pravica na Splošno ljudsko premoženje in zaznamoval upravni organ Kmetijska šola Maribor.⁷⁰

Rimokatoliška škofija Maribor je zahtevo za vrnitev bogoslovnega semenišča v naravi na Vrbanski 30 vložila 31. maja 1993. Zahteva za denacionalizacijo je bila vložena v zakonitem roku po 64. členu ZDen. Vlagateljica je bila glede na določbo 14. člena ZDen upravičenka v postopku denacionalizacije. Ob podržavljenju je bilo premoženje vpisano v zemljiški knjigi kot last Lavantinskega knezoškofijstva v Mariboru. Vlagateljica je zato predložila listino o preimenovanju Lavantinske škofije v Mariborsko. Vrbanska 30 je v fazi denacionalizacije predstavljala objekt v naravi, v katerem so se nahajali prostori Srednje kmetijske šole Maribor in Fakultete za kmetijstvo Univerze v Mariboru.⁷¹

Vračanje omenjenih objektov na Vrbanski 30 je potekalo zelo počasi predvsem zaradi naslednjih dejavnikov:

- pomanjkanja politične volje,⁷²
- cenitve vrednosti nepremičnin v denacionalizacijskem postopku,
- uveljavljanja ovire za vrnitev nepremičnin po 19. členu Zden⁷³ s strani

70 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Dodelitvena odločba Komisije za agrarno reformo OLO Maribor-okolica z dne 7. 5. 1952.

71 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 1.

72 Cerkev je skušala s predstavniki države doseči dogovor, da bi mariborska škofija dobila nazaj katerega od šolskih objektov, ki so jim bili po koncu vojne odvzeti. Vendar pa kljub številnim dopisom in volji do realizacije ni prišlo. Tako je bilo v letu 1999 mariborski škofiji vrnjenega le 12,5 % kmetijskih površin in le 2,7 % zahtevanih stavbnih površin. Zaradi pomanjkanja politične volje za uresničitev denacionalizacije je bila Cerkev primorana o tem obveščati zastopnike EU in posamezne tuje ambasadorje v Sloveniji. Za več o tem glejte: *Letopis 2005*, 139–40.

73 19. člen ZDen: "Nepremičnine ni mogoče vrniti: 1. če služi za opravljanje dejavnosti državnih organov ali za dejavnosti s področja zdravstva, vzgoje in izobraževanja, kulture oziroma drugih javnih služb, pa bi bila s tem bistveno okrnjena možnost za opravljanje teh dejavnosti, ker je ni mogoče nadomestiti z drugo nepremičnino ali bi bila nadomestitev povezana z nesorazmernimi stroški; 2. če je neločljiv sestavni del omrežja, objektov, naprav ali drugih sredstev javnih podjetij s področja energetike, komunale, prometa in zvez, ki so po zakonu izvezeta iz privatizacije; 3. če je izvezeta iz pravnega prometa oziroma na njej ni mogoče pridobiti lastninske pravice; 4. če bi se bistveno okrnila prostorska kompleksnost oziroma namen izrabe prostora in nepremičnin; 5. v drugih primerih, ki jih določa ta zakon. Določba 4. točke prejšnjega odstavka in 20. člen tega zakona se ne uporabljata za gozdove, za vračanje kmetijskih zemljišč iz funkcionalnih kompleksov pa se uporabljajo določbe 27. člena tega zakona. Šteje se, da bi bili stroški iz 1. točke prvega odstavka tega člena nesorazmerno veliki, če bi bili

Republike Slovenije z namenom, da na Vrbanski 30 obdrži šolo in internat ter trajne nasade na kmetijskih površinah v upravljanju Srednje kmetijske šole Maribor,

- ugotavljanja dejanskega datuma podržavljenja nepremičnin na Vrbanski 30.⁷⁴

Prvo izvedeniško in cenitveno poročilo o vrednosti nepremičnin na Vrbanski 30 je bilo izdelano 5. januarja 1999 in dopolnjeno 21. marca 1999. V cenitvenem poročilu je bila ocenjena vrednost objekta Vrbanska 30 s funkcionalnim zemljiščem iz leta 1941 bistveno nižja kot v letu 1952. V času izdelave poročila v letu 1999 pa je bila vrednost objekta še nekoliko višja. Isti izvedenec je bil v soglasju z obema strankama v postopku leta 2000 določen za izvedenca z nalogo, da izdela dopolnitev poročila glede na spremembe podzakonskih predpisov ter ugotovi morebitne ovire za vrnitev nepremičnine v smislu 1. in 3. odstavka 19. člena ZDen. Izvedenec je v poročilu 20. novembra 2000 ocenil vrednost objekta Vrbanska 30 v letih 1941, 1945, 1952 ter vrednost v času izdelave poročila. Glede ovire za vrnitev objekta po 19. členu ZDen je izvedenec ugotovil, da bi za Cerkev znašal strošek nadomestitve objekta po stanju iz leta 1952 skoraj enkrat manj od vrednosti investicije v nadomestne objekte za Vrbansko 30 z nadomestitvijo na isti lokaciji.⁷⁵

Glede na obsežno pridobljeno dokumentacijo o izgradnji objekta je na podlagi sklepa upravnega organa z dne 29. novembra 2001 izvedenec izdelal III. dopolnitev izvedeniškega in cenitvenega poročila z dne 20. junija 2002, ki pa ni bistveno odstopala od poročila iz leta 2000. Zaključek izvedenca je bil, da bi po vseh treh (stanje leta 1941, 1945, 1952) variantah stroški izgradnje nadomestnega objekta, ki bi jih imel zavezanec, bistveno presegali zakonsko mejo 150 % stroškov za upravičenca. Cerkev se je v vlogi z dne 10. julija 2002 strinjala s cenitvijo objekta po stanju leta 1952. Poročilo o oceni vrednosti objekta Vrbanska 30 je za potrebe postopka v letu 2004 izdelal drugi izvedenec, ki je ocenil sedanjo vrednost objekta po stanju iz leta 1952. Vrednost objekta je bila skoraj enaka ocenitvi prvega izvedenca iz leta 1999.⁷⁶

stroški za nadomestilo nepremičnine za zavezanca za več kot 50% večji od stroškov, ki bi nastali za upravičenca, če bi ta želel podržavljeno nepremičnino nadomestiti z nadomestno in jo usposobiti za namen, za katerega je služila pred podržavljenjem.”

74 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 9.

75 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 5.

76 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 5.

Glede uveljavljanja ovire za vrnitev nepremičnin po 19. členu Zden s strani Republike Slovenije z namenom, da na Vrbski 30 obdrži šolo in internat ter trajne nasade na kmetijskih površinah v upravljanju Srednje kmetijske šole Maribor, je Inštitut za gospodarsko pravo v Ljubljani podal 14. oktobra 2003 strokovno mnenje o presojanju ovir po 19. členu Zden. Inštitut v njem navaja, da določila navedenega člena določajo izjeme od temeljnega načela, da je država dolžna vrniti nepremičnine Mariborski škofiji.⁷⁷

Zgradba na Vrbski 30 je bila leta 1945 vrnjena Lavantinskemu knezoškofijstvu v Mariboru na podlagi 1. člena Zakona o ravnanju z imovino. V naslednjem letu je bila na podlagi Akta o razlastitvi Vlade LRS 28. novembra 1951 v zemljiški knjigi zaznamovana uvedba razlastitvenega postopanja v korist države in za potrebe Kmetijskega tehnikuma v Mariboru. Na podlagi razlastitvene odločbe Komisije za agrarno reformo OLO Maribor - okolica z dne 2. junija 1950 in v zvezi z dodelitveno odločbo OLO Maribor - okolica z dne 7. maja 1952 se je vknjižila lastninska pravica na ime Splošno ljudsko premoženje in zaznamoval upravni organ Kmetijski tehnikum Maribor. Iz navedenega torej sledi, da je bila zgradba na Vrbski 30 leta 1945 vrnjena v last Lavantinskemu knezoškofijstvu v Mariboru in podržavljena 7. maja 1952, ko je bila izdana dodelitvena odločba.⁷⁸

Iz vseh predloženih listinskih dokazov in izvedenskih poročil, tako s strani države kot škofije Maribor, je bilo s strani UE Maribor leta 2004 izdano poročilo o ugotovljenem dejanskem in pravnem stanju, v katerem je bilo ugotovljeno, da ni ovir za vrnitev objekta na Vrbski 30.⁷⁹

Na podlagi izdelanega poročila UE Maribor v zvezi z vračanjem premoženja škofiji Maribor iz leta 2004 so se hoteli odpraviti nesprejemljivo dolgotrajni postopki denacionalizacije, ki so ogrožali celo ustavno pravico do sodnega varstva. Istočasno pa je obstajala potreba po zagotovitvi uspešnosti postopkov vračanja in s tem tudi po vpisu lastninske pravice na vrnjenem premoženju v zemljiški knjigi. Po mnenju takratnega ministra za pravosodje dr. Šturma *»neizvedba denacionalizacije ne ogroža le načel pravne države, temveč povzroča že tudi veliko gmotno škodo«*.⁸⁰

77 Ibid.

78 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 8.

79 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Poročilo o denacionalizaciji, 15–17.

80 Bogomir Štefanič ml., »Stvari politične volje,« *Družina*, 7. 4. 2007, 18–19.

Tako je prišlo 10. maja 2005 do podpisa sporazuma o vračilu objekta na Vrbanški 30 Škofiji Maribor v naravi med mariborsko škofijo ter Republiko Slovenijo, Ministrstvom za šolstvo in šport in Ministrstvom za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo. Podpisani sporazum je bil nato kot poravnava v smislu 69. člena ZDen v celoti povzet na zapisnik na naroku z dne 13. maja 2005, ki sta ga kot zakonita zastopnika zavezanih strank Republike Slovenije, Ministrstva za šolstvo in šport, Ministrstva za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo in Sklada kmetijskih zemljišč in gozdov RS sopodpisala tudi državna pravobranilca. S sporazumom se je seznanila tudi Vlada Republike Slovenije 13. maja 2005 in potrdila, da se z vsebino sporazuma strinja. Sporazum je dobil svojo izvršilno moč z izdano delno odločbo UE Maribor 31. maja 2005. Objekt pa je bil predan škofiji 26. avgusta 2005.⁸¹

Namesto zaključka

Osnovni cilj in namen članka je bil pokazati, kolikšen vpliv je imelo odvzemanje cerkvenega nepremičnega premoženja na celotni razvoj odnosov med Cerkvijo in državo oziroma kako so drugi problemi v cerkveno-državnih odnosih vplivali na odločitve države, da začne postopek odvzemanja cerkvenega premoženja. Postopek odvzema cerkvenega premoženja pa je prikazan na primeru denacionalizacijskih postopkov v zvezi z vrnitvijo cerkvenega premoženja, konkretnije na primeru bogoslovnega objekta na Vrbanški 30 v Mariboru. Ugotovljeno je bilo, da je bila zgradba na Vrbanški 30 podržavljena z odločbo 7. maja 1952, s katero se je vknjižila lastninska pravica na Splošno ljudsko premoženje in zaznamoval upravni organ Kmetijska šola Maribor. Ob podržavljenju je bilo premoženje vpisano v zemljiški knjigi kot last Lavantinskega knezoškofijstva v Mariboru. Vlagateljica je zato predložila listino o preimenovanju Lavantinske škofije v Mariborsko. Vrbanška 30 je v fazi denacionalizacije predstavljala objekt v naravi, v katerem so se nahajali prostori Srednje kmetijske šole Maribor in Fakultete za kmetijstvo Univerze v Mariboru. Iz vseh predloženih listinskih dokazov in izvedenskih poročil, tako s strani države kot škofije Maribor, je bilo s strani UE Maribor leta 2004 izdano poročilo o ugotovljenem dejanskem in pravnem stanju, v katerem je bilo ugotovljeno, da ni ovir za

81 Nadškofija Maribor, Pravna služba, Odločba, št. 321-596/93-8004, z dne 31. 5. 2005.

vrnitev objekta na Vrbanski 30. Omenjeni objekt je bil predan škofiji 26. avgusta 2005.

Odnos med Cerkvijo in KPS je bil vseskozi dvoličen. Tako je KP po eni strani Cerkev ostro kritizirala in napadala ter dajala številne usmeritve o tem, da je potrebno z nasprotniki revolucije kar najhitreje obračunati in to še v času vojne, na drugi strani pa si je zelo prizadevala Cerkev pridobiti na svojo stran, ker je bila Cerkev globoko zakoreninjena v slovenskem narodu. Takoj po koncu druge svetovne vojne se je nova oblast v Sloveniji/Jugoslaviji lotila razrednega sovražnika z različnimi metodami. Za novo oblast je bila Cerkev »hrbtenica opozicije«, ker je ostala edina organizirana sila izven komunistične partije. Oblast je onemogočala pastoralno delo duhovnikov, jih zapirala v samostane, podpihovala negativni odnos Cerkve do ljudstva. Oblast je bila takrat mnenja, da je treba Cerkev ekonomsko in moralno uničiti do te mere, da bi postala povsem odvisna od takratne oblasti. To »uničenje« Cerkve naj bi realizirala z izvedbo agrarne reforme, nacionalizacije in s sodnim procesi proti predstavnikom Cerkve.

Nova komunistična oblast je po drugi svetovni vojni videla v izvedbi agrarne reforme v prvi vrsti politično sredstvo za utrjevanje svoje oblasti. Z Zakonom o agrarni reformi in kolonizaciji leta 1945 je Cerkev smela obdržati le 10 ha zemljišč, samo zelo pomembne ustanove in samostane do 30 ha. Vse, kar je presegalo to površino, je bilo podržavljeno, ne glede na to, kakšne vrste je bila zemljiška posest, kako je nastala in za kakšen namen je bila podarjena. Prav premoženje redov je v tem smislu brez odškodnine pripadlo državi. Z agrarno reformo je bilo tako mnogim cerkvam odvzeto materialno zaledje za njihovo vzdrževanje. Agrarna reforma je bila v Sloveniji v celoti izvedena v štirih mesecih leta 1946, razen na območjih, ki še niso bila priključena k Jugoslaviji. Cerkev je bila med razlaščenimi zemljiškimi lastniki prva, tako po površini zemlje kot tudi po številu posestev. Država je kot posest za razlastitev štela posest posamezne župnije, posest ene škofije ter posest posameznih cerkvenih redov. Na montiranih procesih je bilo na Slovenskem do leta 1951 obsojenih 185 pripadnikov Cerkve. V mariborski škofiji je bilo od tega izrečenih 62 obsodb, od katerih je bila v 14 primerih izrečena tudi kazen zaplembe premoženja. Večina procesov proti duhovnikom v mariborski škofiji in seveda drugod po Sloveniji je potekala pred okrožnimi sodišči, ki so bila pristojna za sojenje po ZKLD, nekaj pa jih je bilo obsojenih tudi pred okrajnimi sodišči. V omenjenih montiranih sodnih postopkih so bila kršena temeljna načela neodvisnosti sodstva, ki veljajo v demo-

kratičnih družbah, kjer je zagotovljeno načelo stroge ločitve oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno vejo. Ne glede na vse materialne izgube Cerkev v povojnem času, ki so nastale z različnimi načini odvzema cerkvenega premoženja, Cerkev na Slovenskem ni samo obstala, ampak se je njen ugled celo povečeval, kar se je odrazilo v večanju števila vernikov in njihovi materialni pomoči Cerkvi. Cerkev si je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja tudi materialno opomogla s pomočjo vernikov tako doma kot v tujini, kar je v tedanji oblasti izzvalo zaskrbljenost. Ko je tedanja politična elita spoznala, da z vsemi izvedenimi nasilnimi načini odvzemanja cerkvenega premoženja niso uspeli zlomiti Cerkev, so se z njo poskušali sporazumeti. Tako je prišlo v obdobju od 1962 do 1965 do dialoga med Cerkvijo in Jugoslavijo.⁸² Po večletnih pogajanjih sta sprti strani 25. junija 1966 sprejeli sporazum, ki je natančno določal odnose med Cerkvijo in državo.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

AS 1116, Ministrstvo za finance Republike Slovenije, 1890–2001.

AS 1211, Komisija Republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, 1953–1991.

Pokrajinski arhiv Maribor (PAM):

PAM, Okrajni ljudski odbor (OLO) Dolnja Lendava 1945–1960.

Nadškofija Maribor, Pravna služba:

Dodelitvena odločba Komisije za agrarno reformo OLO Maribor-okolica z dne 7. 5. 1952 (Pravna služba Nadškofije Maribor, 2005).

Poročilo UE Maribor v zadevi denacionalizacije premoženja škofije Maribor, 31. 8. 2004 (Pravna služba Nadškofije Maribor, 2004).

Sporazum o vračilu objekta na Vrbanski 30 Škofiji Maribor, Odločba, št. 321-596/93-8004 (Upravna enota Maribor, 31. 5. 2005).

⁸² Gašper Mithans, *Jugoslovanski konkordat: pacem in discordia ali jugoslovanski »kulturkampf«* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017), 383.

Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM):

NŠAM, Magdalenke, Kronika magdalenskega samostana Studenice
1945–1949.

NŠAM, Škofijska pisarna.

NŠAM, Zapuščine škofov, Tomažič, Ivan Jožef.

Časopisni viri

Družina (Ljubljana), 2007.

Tiskani viri

Letopis Cerkve na Slovenskem 2000. Nadškofija Ljubljana, 2000.

*Letopis Mariborske škofije ob 25-letnici škofovanja mariborskega škofa dr.
Franca Krambergerja v letu 2005*. Slomškova založba Maribor, 2005.

Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 1931.

Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije, 1945.

*Uradni list Slovenskega narodno osvobodilnega sveta in Narodne
vlade Slovenije*, 1945.

Uradni list Republike Slovenije 1991, 1993, 1997, 1998, 2000.

Literatura

Blaznik, Pavle, ur. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*. Zvezek 1, Agrarno gospodarstvo. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.

Brus, Alojz in Bogomil Bergant. »Vračanje cerkvenega premoženja.« *Sodobno kmetijstvo* 26, št. 5 (1993): 194–195.

Breznik, Janez, Marko Prijatelj in Jože Sedonja. *Zakon o denacionalizaciji s komentarjem*. Ljubljana: Založba Gospodarski vestnik, 1992.

Brkan, Juraj. *Opće odredbe Zakonika kanonskog prava*. Makarska: Franjevačka teologija u Makarskoj, 1997.

Čipić Rehar, Marija. »Frančiškani v kolesju političnih sistemov 20. stoletja.« *Kronika* 67, št. 1 (2019): 121–140.

Čokl, Mirjana. »130 let Srednje kmetijske šole v Mariboru 1872–2002.« *Šolska kronika* 13, št. 1 (2004): 57–70.

Krajnc-Vrečko, Fanika. »160 let visokošolskega študija v Mariboru.« *Zvon* 5, št. 1 (2019): 50–55.

Krajnc-Vrečko, Fanika. »Teološka knjižnica Maribor - duhovna vez med preteklostjo in prihodnostjo, 140 let Škofijske teološke knjižnice Maribor.« *Studia Historica Slovenica* 1, št. 2 (2001): 443–445.

García, Martín Julio. *Codex Iuris Canonici*. Rim: Ediurcla, 2006.

Griesser Pečar, Tamara. *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.

Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Prinčič, Jože. »Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1963.« *Zgodovinski časopis* 49, št. 1 (1995): 152–153.

Kačer, Hrvoje. »Nacionalizacija i denacionalizacija.« Doktorska disertacija, Pravna fakulteta, Filozofska fakulteta Univerze v Splitu, 1997.

Kaučič, Igor. »Načela ustavne ureditve razmerja med državo in cerkvijo v Sloveniji.« *V Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001*, ur. Alenka Šelih, 77–87. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002.

Čoh, Mateja. »Pogoji nastanka rednih sodišč v Sloveniji leta 1945 s poudarkom na razvoju v Mariboru.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1/2 (2003): 109–129.

Mikola, Milko. *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943–1952*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1999.

Mithans, Gašper. *Jugoslovanski konkordat: pacem in discordia ali jugoslovanski »kulturkampf«*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.

Naglič, Andrej. »Verska dejavnost med državnim pravom in avtonomno ureditvijo Cerkev in drugih verskih skupnosti.« *Bogoslovni vestnik* 73, št. 1 (2013): 85–95.

Prinčič, Jože. »Nacionalizacija industrijskih in rudarskih podjetij v Sloveniji v letu 1946.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 31, št. 2 (1991): 167–180.

Richter, Jakob. »Ustanovitev lavantinske škofije.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 41, št. 6 (1970): 11–13.

Rybař, Miloř. »Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije.« *V Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije: 1228–1978*, ur. Anton Ožinger, 44–102. Maribor: Mariborski škofijski ordinariat, 1978.

Ščavničar, Darko. *Razlaščanje cerkvenega premoženja na Štajerskem in Prekmurju po letu 1945*. Ljubljana: Defensor, 2017.

Šturm, Lovro. »O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945–1990.« V *Temna stran meseca*, ur. Drago Jančar, 65–112. Ljubljana: Nova revija, 1998.

Spletni viri

GOV.SI. »Register cerkva in drugih verskih skupnosti.« Pridobljeno 19. 3. 2025. <https://www.gov.si teme/verske-skupnosti/register-cerkva-in-drugih-verskih-skupnosti/katoliska-cerkev/>.

The Diocese of Maribor and (De)nationalization of Church Property

Summary

Relations between the state and the Roman Catholic Church (hereinafter “Church”) after the Second World War represent a significant turning point in the relationship between the Church and the authorities in Slovenia. The then Communist Party wanted to subject the Church to its rule solely for its own interests and political survival. In sum, the Party wanted to destroy the Church. The “struggle” for power or communism was present already at the beginning of the Second World War. Prior and during the Second World War, the Church leadership undeniably rebuffed and condemned communism, mostly because of atheism. However, there were Catholics also in the Liberation Front (OF). Both fought for a free Slovenia, although with different concepts. During the Second World War, the stand of the Church’s representatives was exceptionally anti-communist, and this orientation pushed the Church on the side of the opposition, with which the communist authority wanted to settle a score as soon as possible. The Communist Party considered the Church to be the most dangerous internal enemy and therefore tried to destroy it economically by means of confiscation of property and assets, as well as by applying a destructive policy. At the end of the war, Tito’s authorities conducted a painful and violent confiscation of Church property based on irregular and unfair legal foundations. By implementing a land reform, the new communist authority saw this primarily as political means to consolidate its power. It took Slovenia four months in 1946 to fully implement the land reform, except for areas which were not yet joined to Yugoslavia. In the implemented land reform, the Church was hit hardest among all the landowners. With the confiscation, Church institutions lost large amounts of property that ensured their subsistence and hence the carrying out of their pastoral activities. Thus, 431 church holdings measuring 48,657 ha were expropriated in Slovenia. This represented 80% of all parishes in the territory of Slovenia, without the Primorska region. The proportion of expropriated church land holdings thus represented approximately 18% of the land fund. Thus, the Church was second as regards the surface area of the expropriated land, immediately behind the

large landholders. In the county of Maribor, which included the districts of Maribor with its surroundings, Slovenska Bistrica, Ptuj, Radgona, Ljutomer, Murska Sobota, and Lendava, there were 163 Church estates measuring 3,610 hectares. In addition to land confiscation and the land reform after the Second World War, the implemented nationalization represented one of the worst forms of expropriation that was carried out by the then communist regime in Slovenia. The property of monasteries, religious houses, and student institutions in the Diocese of Maribor was confiscated in the name of nationalization, i.e. church buildings and institutions were transferred into state, social ownership. With the adoption of the nationalization legislation after the Second World War, the communist authorities were enabled to destroy even the churches' private properties which the authorities at the time failed to take away through the agrarian reform or through legal processes against priests and religion. Through the implementation of nationalization, the state also acquired much-needed economic capital for the organization of a planned economy in the country. Thus, by 1960, in the Diocese of Maribor, there were 337 buildings of religious communities in the nationalization process, of which 78 buildings were fully nationalized, 20 buildings were partially nationalized, 154 buildings were exempted from the process, and there were still more than 70 buildings in the process of nationalization. Thus, approximately 50% of all religious buildings in Slovenia were nationalized in the then Diocese of Maribor. This percentage of nationalized religious institutions was definitely a severe blow to the aforementioned diocese in pastoral, educational, and, last but not least, economic terms.

David Hazemali* in Ana Šela**

*Tržaški Separatist in münchenski
Delovodja: podobnosti in razhajanja
v pogledih Franca Jeze in njegovega
sodobnika Branka Pistivška o ideji
samostojne in neodvisne slovenske države*

Izvleček

Avtorja v prispevku analizirata idejne in politične razlike ter podobnosti med Francem Jezo in Brankom Pistivškom, dvema predstavnikoma slovenske politične emigracije v času hladne vojne. Oba – Jeza kot preudaren strateg in Pistivšek kot strasten kulturni aktivist – sta zagovarjala neodvisnost Slovenije, a sta pri tem uporabljala različne metode. Razprava osvetljuje tudi vlogo Službe državne varnosti (SDV), ki je oba sistematično spremljala, analizirala njune publikacije ter ju dojemala kot grožnjo jugoslovanskemu režimu. Prispevek tako razkriva tudi metodologijo nadzora tajne politične policije nad emigrantskimi intelektualci, razkriva ozadje delovanja Akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo (AONS) ter identificira ključne parametre, ki jih je SDV uporabljala za označevanje sovražne dejavnosti. Raziskava s tem ponuja vpogled v širši represivni aparat jugoslovanske oblasti in hkrati preučuje,

* Dr. David Hazemali, znanstveni sodelavec, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor, david.hazemali@um.si, ORCID ID: 0000-0001-9776-8224.

** Dr. Ana Šela, docentka, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor, ana.sela@um.si, ORCID ID: 0000-0002-1481-9055.

kako je politična emigracija oblikovala diskurz o neodvisnosti Slovenije ter se soočala z notranjimi razhajanjem in zunanjimi pritiski.

KLJUČNE BESEDE: Slovenska politična emigracija, Služba državne varnosti/SDV, Franc Jeza, Branko Pistivšek, neodvisnost Slovenije

Abstract

The authors analyse the ideological and political differences and similarities between Franc Jeza and Branko Pistivšek, two representatives of the Slovenian political emigration during the Cold War. Both Jeza, a shrewd strategist, and Pistivšek, a passionate cultural activist, advocated for Slovenian independence, but they used different methods in doing so. The discussion also sheds light on the role of the State Security Service (SDV), which systematically monitored both men and analysed their publications, perceiving them as a threat to the Yugoslav regime. The article thus simultaneously sheds light on the methodology of the secret political police's surveillance of émigré intellectuals, explores the background of the Action Committee for an Independent Slovenia (AONS), and identifies the key parameters used by the SDV to label hostile activity. In doing so, it provides insight into the broader repressive apparatus of the Yugoslav authorities, while examining how the political emigration shaped the discourse on Slovenian independence and dealt with internal divisions and external pressures.

KEYWORDS: Slovenian political emigration, State Security Service, Franc Jeza, Branko Pistivšek, Slovenian independence

Uvod¹

V senci hladne vojne, ko je jugoslovanski enopartijski režim s trdo roko zatiral vsakršne znake separatizma in neodvisniškega razmišljanja, se je v slovenski emigraciji oblikovala mreža intelektualcev, publicistov in ak-

1 Avtorja se zahvaljujeva študijskemu centru za narodno spravo in Društvu slovenskih izobražencev za povabilo na znanstveni posvet »Franc Jeza (1916–1984): pisatelj, publicist in borec za samostojno in demokratično Slovenijo, ob 40-letnici smrti«, ki je potekal 20. septembra 2024 v Trstu, na katerem sva predstavila premiso in nekaj izsledkov, ki so bili ključni za nastanek tega prispevka.

tivistov, ki so s svojim delovanjem pomembno prispevali k zorenju ideje o slovenski samostojnosti in neodvisnosti. Med njimi sta bila tudi tržaški Franc Jeza, intelektualni strateg in neomajni zagovornik neodvisne Slovenije, slovenski varnostno-obveščevalni službi najbolj znan kot »Separatist«, ter münchenški Branko Pistivšek, čustveno angažirani kulturni aktivist in pri Službi državne varnosti (SDV) zapisan kot »Delovodja«. Oba sta na nasprotnih geografskih in idejnih polih slovenske emigracije predstavljala dva različna pristopa k prizadevanju za samostojno slovensko državo. Medtem ko je Jezin prispevek neodvisniškem gibanju znotraj slovenske politične emigracije (SPE) – to je njegova aktivistična, publicistična in literarna dejavnost – dobro dokumentiran in priznan, ostaja Pistivškov doprinos k temu cilju razmeroma slabo raziskan, tako kot tudi morebitno sodelovanje med njima.²

V tej razpravi predstavlja podobnosti in razlike med njunimi pogledi na idejo samostojne in neodvisne slovenske države ter njunima *modi operandi*, s čimer osvetljujeva kompleksnost različnih pristopov k zavzemanju za slovensko samostojnost v času, ko je bila ta ideja še podvržena političnim in varnostnim pritiskom. Njuni življenji in delo sva postavila v politično-zgodovinski okvir SPE ter SDV kot organa nadzora, pri čemer z novimi izsledki odpirava vprašanja o ozadju delovanja tržaškega in morebitnega münchenškega Akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo (AONS). Ključni del prispevka predstavlja primerjalna analiza Jezinih in Pistivškovih idej in prizadevanj za slovensko neodvisnost, pri čemer v ospredje postavlja tri ključne vsebinske sklope. Prvi se osredotoča na politične strategije obeh akterjev za neodvisno Slovenijo. Drugi sklop obravnava tako aspekte slovenskega intelektualnega kot strateškega nacionalizma³ Franca Jeze kot kul-

2 Predvsem gre izpostaviti *Zbornik simpozija o Francu Jezi* pod uredništvom Marika Tavčarja (1995) ter posamezne prispevke o Jezinem disidentskem delovanju v emigraciji, npr. Boris Pahor, »Franc Jeza skoraj zamolčani disident,« v *Kultura in politika*, ur. Mateja Jančar (Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2007), 117–20. Specifično z njegovim nadzorom s strani SDV sta se ukvarjala Jure Ramšak in Igor Omerza. Glejte: Jure Ramšak, »Politična emigracija v Trstu in vprašanje samostojne Slovenije – Primer Franc Jeza,« *Acta Histriae* 18, št. 4 (2010): 961–86; Igor Omerza, *Franc Jeza – Separatist. Velikani slovenske osamosvojitve in Udba* (Trst: Mladika, 2024).

3 Strateški nacionalizem v tem kontekstu je razumljen kot oblika nacionalizma, pri kateri posamezniki delujejo racionalno, torej na podlagi kalkulacij stroškov in koristi, vendar znotraj mentalnih okvirov, ki jih sooblikujejo njihove osebne izkušnje, družbeni razred, spol, ideološke preference, osebnostne značilnosti in čustveno stanje. Glejte: Hartmut Esser in Clemens Kroneberg, »An Integrative Theory of

turnega in emocionalnega nacionalizma Branka Pistivška. Tretji, sklepni sklop primerjalne analize pa je posvečen njunima pogledoma na politični pluralizem v morebitni novi, samostojni slovenski državi.

Razprava ob spominskem gradivu ter posameznih člankih emigracijskega tiska temelji na analizi arhivske dokumentacije SDV, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije v fondu SI AS 1931 Republiškega sekretariata za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (RSNZ SRS). Pri tem sva uporabila analitične recenzije emigrantskega tiska, v katerem sta Jeza in Pistivšek objavljala ali ga urejala, ter poročila, informacije in indikativne biltene, ki jih je pripravila SDV. Ti dokumenti osvetljujejo načine spremljanja in nadzora nad slovensko politično emigracijo ter metodologijo, ki so jo uporabljali varnostni organi za identifikacijo in označevanje domnevno sovražnih dejavnosti. V zadnjih desetletjih je opaziti porast znanstvenih in publicističnih obravnav spremljanja politične emigracije, emigrantske duhovščine in tiska, ki jih je jugoslovanska oblast uvrščala med »sovražne« družbene skupine.⁴ Kljub temu številni arhivski dokumenti o tej tematiki ostajajo neraziskani, del gradiva pa je bil verjetno izgubljen ali uničen. Na podlagi teh virov ter podkrepjeno z že izdano izbrano znanstveno literaturo raziskava prispeva k boljšemu razumevanju tako idejnih in političnih dejavnosti obeh obravnavanih akterjev kot delovanja SDV, pri čemer avtorja na podlagi novih ugotovitev analizirava načine, kako je ta obveščevalna in represivna struktura jugoslovanske oblasti sistematično spremljala, analizirala in nadzirala delovanje obeh akterjev. S tem v prispevku ne le

Action: The Model of Frame Selection,« v *Order on the Edge of Chaos: Social Psychology and the Problem of Social Order*, ur. Edward J. Lawler, Shane R. Thye in Jeongkoo Yoon (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 63–85.

- 4 Npr. Ana Šela in Mateja Matjašič Friš, »Nadzor Službe državne varnosti nad revijo Zaliv,« *Annales. Series historia et sociologia* 29, št. 4 (2019): 675–88, pridobljeno 28. 6. 2024, DOI: <https://doi.org/10.19233/ASHS.2019.45>; Ana Šela in David Hazemali, »Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske Službe državne varnosti,« *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020): 879–919, pridobljeno 28. 6. 2024, DOI: <https://doi.org/10.32874/SHS.2020-25>; Darko Friš in David Hazemali, »Slovenski glas in Branko Pistivšek pod nadzorom Službe državne varnosti,« *Annales. Series historia et sociologia* 27, št. 4 (2017): 807–22, pridobljeno 28. 6. 2024, DOI: <https://doi.org/10.19233/ASHS.2017.57>; Tomaž Kladnik, »Mirko Javornik, kot interes Službe državne varnosti Socialistične Republike Slovenije,« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 305–24, pridobljeno 28. 6. 2024, DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2018.13>; Darko Friš, Gregor Jenuš in Ana Šela, »Slovenska politična emigracija skozi oči Službe državne varnosti v šestdesetih letih,« *Acta Histriae* 29, št. 4 (2021): 1073–114, pridobljeno 20. 10. 2024, DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2021.42>.

rekonstruirava specifičnih primerov nadzora nad Jezo in Pistivškom, temveč tudi osvetljujeva širši represivni aparat, ki ga je jugoslovanski režim uporabljal za omejevanje in diskreditacijo emigrantskih političnih pobud. Hkrati izpostavlja, katere dejavnosti, stališča in oblike delovanja so bile v percepciji oblasti označene kot sovražne ter v kolikšni meri je SDV s svojim delovanjem poskušala oblikovati strategije obvladovanja in diskreditacije politične emigracije.

Biografski zabeležki

Življenje, delo in prizadevanja političnega emigranta iz Trsta, Franca Jeze (1916–1984), ki je bil pomemben slovenski domoljub, publicist in pisatelj, so v slovenski znanstveni literaturi danes temeljito obravnavani, čeprav temu pred desetletjem še ni bilo tako. Kljub skromnim začetkom in težkim življenjskim razmeram je Jeza svojo publicistično dejavnost posvetil ideji neodvisne Slovenije. Njegovo delo je zajemalo sodelovanje z emigrantskimi časopisi, kot so *Stvarnost*, *Mladika* in *Slovenska država*, ter publicistične projekte (cela vrsta literarnih del, pamfletov in razprav),⁵ ki so naslavljali asimilacijske pritiske in zagovarjali slovensko suverenost.⁶ Njegove ideje so bile pogosto označene za utopične, vendar je bil vztrajen v prepričanju, da Slovenci lahko obstanejo le v neodvisni državi.⁷ Ta prizadevanja je poskušal izraziti tudi v leta 1961 ustanovljenem Akcijskem odboru za neodvisno Slovenijo (AONS), ki je bil predmet strogega nadzora slovenske SDV. Slednja je Jezo nasploh zaradi protitotalitarnih stališč kot »nevarnega jugoslovanskemu sistemu« in »osrednjega akterja politične emigracije« sistematično spremljala ter mu nadela povedno kodno ime: »Separatist«.⁸ Trudili so se, da bi zmanjšali njegov vpliv, na primer z odpustitvijo z Radia Trst A, prav tako so se poskušali infiltrirati v njegove kroge, da bi pridobili informacije o Jezinih načrtih in stališčih.

5 Sandi Volk, »Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954,« *Zgodovinski časopis* 52, št. 1 (1998): 96.

6 Martin Jevnikar, »Jeza, Franc (1916–1984),« v *Slovenska biografija* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013).

7 Ramšak, »Politična emigracija v Trstu,« 969.

8 Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1931, t. e. 1176, AONS, Informacija: Gibanje za samostojno slovensko državo – obdelava 'Separatist'; anonimke 'Akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo' iz Trsta, 23. 2. 1963.

SDV je prav tako skrbno izvajala analizo njegovih publikacij in poskušala preprečiti njihovo širjenje v Sloveniji, saj so se zavedali, da bi njegove ideje lahko imele odmev med Slovenci, zlasti v obdobjih politične in gospodarske nestabilnosti. Jeza je kljub represivnim ukrepom nadaljeval s svojim delovanjem, ki je vključevalo širjenje idej o neodvisni Sloveniji skozi publikacije, npr. zbornik *Alternativa*, revije *Stvarnost* ter *Stvarnost in svoboda*,⁹ ki jih je izdajal v samozaložbi, z izdajanjem plakatov leta 1962 in 1963, v katerih je obsojal gospodarsko izkoriščanje vladajočega režima, ter s številnimi članki v listih *Slovenska svoboda* (München; Trst) in *Slovenska država* (Kanada), s čimer je spodbujal neodvisniško misel, kar je SDV obravnavala kot neposredno grožnjo. Umrli je v Trstu leta 1984, sedem let pred uresničitvijo svojega dolgoletnega cilja – osamosvojitvijo Slovenije.¹⁰

Medtem Branko Pistivšek, z nekaj manjšimi izjemami, v zgodovino-pisju ostaja misteriozna osebnost SPE. Njegova vloga znotraj in vpliv na SPE sta manj znana. Pistivšek je bil v Münchnu živeči domnevni pravnik in urednik, ki je svoje življenje posvetil zavzemanju za samostojno in neodvisno slovensko državo. Rodil se je 11. novembra 1920 v Sv. Štefanu nad Štorami in preživel burno mladost, ki so jo zaznamovale druga svetovna vojna, mobilizacija v nemško vojsko in poznejša emigracija v Nemčijo. Po vojni se je naselil v Münchnu, kjer se je zaposlil pri bavarskem velikanu Siemens in se skozi kolumne, liriko in drugo pisno dejavnostjo vključil v kroge SPE. Okrog njegovega domnevnega študija prava ostaja veliko nejasnosti.¹¹ Kot odločen zagovornik slovenske neodvisnosti in neodvisniške struje Slovenskega državnega gibanja (SDG) je ustanovil in urejal mesečnik *Slovenski glas*, ki je služil kot platforma za njegova brezkompromisna stališča.¹² O svojem glasilu, ki ga je izdajal med letoma 1978 in 1986, je v svojih spominih zapisal, da »*Slovenski glas ni delo nobenega kolektiva, temveč delo enega samega človeka; to je namreč moje osebno*

9 Branko Pistivšek, *Dokumentacija o nastanku mesečnika »Slovenski glas«* (München: samozaložba, 1990), 2.

10 Ivo Jevnikar, »Franc Jeza v Trstu«, *Dileme* 8, št. 2 (2024): 179–203, DOI: <https://doi.org/10.55692/D.18564.24.12>.

11 Pri enem svojih podpisovanj s psevdonimom »dr. Marijan Drevenšek« je k nazivu dodal še *iuris utriusque* (slov. doktor obeh prav). Glejte: Marijan Drevenšek, »Ultimat 'Vestniku'«, *Vestnik – Noticiero*, 1980, letnik 31, št. 8/12, 199. Kot pravnik ali vsaj študenta prava (leta 1963) so ga označili tudi pri SDV; ARS, AS 1931, t. e. 1153, MA 3200-1, Slovenska politična emigracija v zapadnih državah, Ljubljana, oktober 1963, 46.

12 Friš in Hazemali, »Slovenski glas in Branko Pistivšek«, 808.

delo v najpopolnejšem pomenu besede. Vse sem moral napraviti in opravi sam«. ¹³ V svojih člankih je pogosto kritiziral takratno jugoslovansko enopartijsko oblast in slovenske politične frakcije v zamejstvu in tujini, ki so po njegovem mnenju skupaj z velikim delom slovenske duhovščine ogrožale »prave« interese slovenske neodvisnosti. Njegovi radikalni pogledi in brezkompromisna drža so ga odtujili od mnogih v slovenski diaspori. Zaradi svojih stališč je, podobno kot Jeza, postal tarča nadzora slovenske SDV, ki je o njem vodila dosje s kodnim imenom »Delovodja«, ki pa je bil skoraj v celoti uničen. ¹⁴ Opisali so ga kot »slovenskega političnega emigranta v Münchnu, zaposlenega v tovarni »Simmens« [sic.], ki sodeluje pri urejanju sovražne publikacije 'Slovenski glas', ter deluje s protikomunističnih, separatističnih in nacionalističnih pozicij«. ¹⁵ Friš in Hazemali sta na podlagi pregleda nekaterih ohranjenih dokumentov SDV ugotovila, da sta bila prelomna točka zanj urednikovanje *Slovenskega glasu* ¹⁶ ter Pistivškov nastop na frankfurtskem knjižnem sejmu leta 1982. ¹⁷ Tako iz gradiva SDV kot tudi Pistivškovih spominov lahko ugotovimo, da je postal ne le tarča opazovanj in sledenja, celo s strani najbližjih, temveč tudi zasliševanj agentov SDV, njegovo glasilo *Slovenski glas* pa jezikovnega, semantičnega in drugih pretresov – t. i. informativnih pregledov. V krogih SDV so glede Pistivškovega idejnega in publicističnega boja za neodvisno slovensko državo obstajala deljena mnenja. Analitiki SDV *Slovenskemu glasu* niso pripisovali večje teže. V enem izmed »informativnih pregledov« so celo zapisali, da »vsebinsko ksromna [sic.] publikacija ne more imeti nobenega posebnega odmeva, kar dokazuje, da je nastala le kot izživljanje in samozadovaljevanje osamljenih posameznikov, ki se

13 Pistivšek, *Dokumentacija*, 4.

14 ARS, AS 1931, t. e. 2314, UA, RETT, Informacija o kaznivih dejanjih in prekrških s političnim obeležjem, prekinitvah dela, anonimnih pisanjih, pomembnejših akcijah in operativnih ukrepih Službe državne varnosti v mesecu maju 1982, 3.

15 ARS, AS 1931, t. e. 2314, UA, RETT, Informacija o kaznivih dejanjih in prekrških s političnim obeležjem, prekinitvah dela, anonimnih pisanjih, pomembnejših akcijah in operativnih ukrepih Službe državne varnosti v mesecu maju 1982, 3.

16 Friš in Hazemali, »Slovenski glas in Branko Pistivšek«, 817.

17 V zvezi s tem so v uredništvu goriškega *Katoliškega glasa* zapisali, da so v Frankfurtu nastopili med drugim tudi »svobodni Slovenci«. To besedno zvezo je uporabilo mesec dni zatem tudi uredništvo *Ameriške domovine*, osrednjega glasila slovensko-ameriške skupnosti v Clevelandu in širši okolici. Glejte: Uredništvo, »Slovenska prisotnost na knjižnem sejmu v Frankfurtu«, *Katoliški glas*, 2. 12. 1982, 2; Uredništvo, »Slovenska prisotnost na knjižnem sejmu v Frankfurtu«, *Ameriška domovina*, 4. 1. 1983, 1.

izgubljajo v mladostnih idealih in zagnanosti«. ¹⁸ Po drugi strani pa je eden izmed agentov SDV na terenu s kodnim imenom »Hanzi« Pistivškovo glasilo označil za »najboljši časopis slovenskih emigrantov«. ¹⁹ Umrli je 23. decembra 1993 v Münchnu, dve leti po osamosvojitvi slovenske države, za katero si je tako prizadeval. ²⁰

Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo in SDV

V začetku šestdesetih let 20. stoletja je vprašanje, ali naj postane Slovenija neodvisna in samostojna država ali pa ostane sestavni del demokratizirane južnoslovanske državne tvorbe, povzročilo idejnopolitično shizmo znotraj večinsko protikomunistično usmerjene SPE. Na svoji majski seji leta 1960 so predstavniki SDG, naslednika Akcijskega odbora za zedinjeno in suvereno slovensko državo (AO), zavrnil t. i. *Slovensko formulo* predsednika Narodnega odbora za Slovenijo (NOS) dr. Mihe Kreka, ki je predvidela demokratizacijo slovenskega etničnega ozemlja, a ob predpogoju nadaljnjega obstoja skupnega jugoslovanskega državnega okvirja. ²¹ V SDG so Kreku v odgovor sprejeli svojo izjavo, v kateri so zapisali, naj slovenski narod »v danem trenutku razglasi svojo državo in si postavi vlado, ki bo z lastnimi oboroženimi silami skrbela za red in varnost slovenskega ozemlja«. ²² Skladno s to neodvisniško strujo SPE se je leto kasneje v Trstu pojavil že omenjeni AONS, ki ga je SDG »prepoznalo kot svoje evropske predstavnike«. ²³ Za gonilno silo tržaškega AONS je bil že v šestdesetih letih prepoznan Franc Jeza. ²⁴

Slovenska politična policija SDV, pred letom 1966 in splošno bolj znana kot UDBA (*Uprava državne bezbednosti*) ali UDV (*Uprava državne varnosti*), je intenzivno spremljala in nadzor izvajala nad pravzaprav vso

18 ARS, SI AS RSNZ SRS 1931, t. e. 2314, UA, RETT, Značilnosti emigrantskega glasila Slovenski glas (10. številka), januar, 1984.

19 ARS, AS 1931, MA 3280–83, Slovenski glas, 16.

20 Andreja Klasinc Škofljanec, *Vodnik po arhivskem gradivu Studia slovenica: druga, dopolnjena izdaja* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2006), 145; Friš in Hazemali, »Slovenski glas in Branko Pistivšek«, 808; Uredništvo, »Grobovi«, *Slovenska država*, februar 1994, 2, 4.

21 Ramšak, »Politična emigracija v Trstu«, 965.

22 Janez Nared, »Slovenska povojna politična emigracija in razvoj ideje o neodvisnosti Slovenije«, *Dve domovini* 13 (2001): 150–51.

23 Nared, »Slovenska povojna politična emigracija«, 151.

24 ARS, AS 1931, t. e. 1153, MA 3200-1, Slovenska politična emigracija v zapadnih državah, Ljubljana, oktober 1963, 41–45.

slovensko politično emigracijo,²⁵ saj je v njej videla grožnjo enotnosti in stabilnosti Jugoslavije ter hkrati »stalni varnostni problem«.²⁶ Delili so jo na zmerno, lojalno in ekstremno²⁷ – zlasti so bili pozorni na poskuse emigrantov, ki so za podporo svojih idej in delovanja poskušali pridobivati ostale izseljence in delavce na začasnem bivanju in delu v tujini.²⁸ V SDV so ocenjevali, da so bili politični emigranti razdeljeni na več heterogenih skupin z različnimi ideološkimi platformami, ki naj bi si med seboj močno nasprotovale, hkrati pa vsem pripisovali skupne lastnosti, kot so ekstremni nacionalizem, separatizem, antikomunizem in splošno sovraštvo proti SFRJ. V Arhivu Republike Slovenije je v fondu SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije, ohranjenih okoli 80.000 emigrantskih dosjejev.²⁹

V šestdesetih letih, ko sta z delovanjem konkretnije začejala Jeza in Pistivšek, je SDV glede na svoje cilje razdelila SPE v dve skupini: tisto, ki je SFRJ videla v smislu bolj demokratične, enotne in svobodne Jugoslavije, in tisto, ki je slovensko situacijo videla v smislu samostojne slovenske države oziroma konfederativnega statusa Slovenije v jugoslovanski skupnosti. Predstavne organizacije slednje skupine, ki je zagovarjala samostojno Slovenijo, so v tem času po ocenah SDV bile:³⁰ Žebotovo Gibanje za samostojno slovensko državo, ustanovljeno leta 1958 s sedežem v Torontu, in njihovo glasilo *Slovenska država*; SDG v Buenos Airesu s časopisom *Smer v slovensko državo*; ter AONS, s centrom v Trstu (po nekaterih podatkih tudi s »podružnicami« Münchnu in v Celovcu), ki ga je vodil Jeza, ki je leta 1964 urejal tudi glasilo *Slovenska svoboda*.³¹

Zlasti so bili pri SDV pozorni torej na emigrantski tisk omenjenih skupin. Približno v času, ko so se v emigrantskem časopisju pojavile prve kolumne, podpisane z imenom AONS, so bili v letih 1962 in 1963 razpečevani letaki,

25 Ana Šela, »Operations 'Venček' and 'Prstan': Monitoring of Mixed Marriages with Eastern European Citizens in Socialist Republic of Slovenia by the State Security Service in the 1980s,« *Studia Historica Slovenica* 24, št. 1 (2024): 209, DOI: <https://doi.org/10.32874/SHS.2024-06>.

26 ARS, AS 1931, t. e. 2313, MA-701, Delovni program za izdelavo ocene vojaško-političnih, ekonomskih in drugih razmer v primeru agresije, Ljubljana 1987, 3–4.

27 Friš, Jenuš in Šela, »Slovenska politična emigracija,« 1075, 1086–091.

28 Šela in Hazemali, »Spremljanje slovenskih delavcev,« 879–919.

29 Jenuš, »Digitalizacija in anonimizacija arhivskega gradiva,« 69.

30 ARS, AS 1931, t. e. 1154, MA 3200-1, Slovenska politična emigracija in njeno politično delovanje proti Jugoslaviji, Ljubljana 10. 3. 1966, 7.

31 Glasilo je začelo izhajati avgusta leta 1964. M. G., »Razmah naše misli in akcije,« *Slovenska država*, 1. 11. 1964, 4.

ki so preplavili Trst z okolico ter pozivali k uporabi, ta organizacija pa je s tem začela vzbujati pozornost. Prav leta 1963, ki ga je SDV označila za »*prelomno leto aktivnosti slovenske politične emigracije*«, so AONS povezali s Francem Jezo in nekaterimi drugimi predstavniki slovenske politične emigracije. Omenjeni letaki oz. t. i. *Poslanice slovenskemu narodu za novo leto* naj bi bili tiskani v več sto izvodih, omenjali pa so izkoriščanje Slovenije s strani drugih republik v gospodarskem smislu, se postavili proti »srbski kolonizaciji« ter Slovence pozivali k prizadevanju za samoodločbo, proteste proti Titu in na splošno proti tedanjemu jugoslovanskemu sistemu.³² Hkrati so pozivali tudi k zbiranju orožja ter ustanavljanju tajnih osvobodilnih odborov ter odpor- niških skupin.³³ Jeza je v intervjuju za *Slovensko državo* na vprašanje o tem, s kakšnimi sredstvi bi morebitno »osvobodilno« gibanje ustvarilo neodvisno državo odgovoril: »Z demokratičnimi, ker je naše gibanje demokratično. Zgodovina pa uči, da je za zrušenje nasilniških režimov vedno potrebno uporabiti tudi orožje. Tudi demokracije imajo pravico do orožja v boju proti nasilju.«³⁴ Tak način prizadevanj za neodvisno Slovenijo je bil z več strani obsojan. V zamejski reviji *Most* je Dušan Božič npr. zapisal:

Brez sleherne zaslombe svetovnih političnih tokov, brez vsakih material- nih sredstev in brez zadostne organizacijske predpriprave je 'Aksijski od- bor za neodvisno Slovenijo' pozival Slovence v domovini na odpor in to celo oborožen odpor. S tem je pokazal ne samo veliko politično naivnost, temveč naravnost neverjetno neodgovornost, saj bi se tak svetovnopoli- tično osamljen upor nujno moral zadušiti sam v sebi.³⁵

Tudi *Klic Triglava* je bil do takšnega načina skeptičen:

Že pred leti smo pisali: ideja slovenske države in državnosti je dobra in jo je treba gojiti in krepiti, ker vzbuja politično samozavest, če nič drugega. Drugo vprašanje pa je, kako to idejo izpeljati, in ob kakem času. Žal ka- žejo naši Samoslovenci prav za to najmanj političnega realizma. Morda jih utegne Katanga kaj naučiti, če sploh kaj?!³⁶

32 ARS, AS 1931, t. e. 1154, MA 3200-1, Emigracija na zahodu splošno 1964–1968–1970, Ljubljana 24. 1. 1964.

33 ARS, AS 1931, t. e. 1153, MA 3200-1, Slovenska politična emigracija v zapadnih državah, Ljubljana, oktober 1963, 41–45.

34 »Razmah naše misli in akcije,« 4.

35 Dušan Božič, »Smeri sodobnega političnega ozadja,« *Most*, 1966, 177.

36 Uredništvo, »Slovenska država,« *Klic Triglava*, 19. 1. 1963, 1.

Prav tako *Ameriška svoboda* ter *Katoliški glas*:

Kdor ščuva k upor in ga skuša sprožiti v času, ko izgledov na uspeh po človeški pameti ni, kaže le svojo neodgovornost in preziranje do narodnega dobra, pa naj navaja za upor še tako visoke ideale.³⁷

Zato je prav, če zaključim ta dopis, da se z »akcijskim odborom za neodvisno Slovenijo« ne strinjamo vsi katoliško in demokratsko usmerjeni zamejski Slovenci. Večina izmed nas odklanja zamisel »neodvisne Slovenije« in še bolj osvobodilni boj, kot si ga želi omenjeni akcijski odbor.³⁸

Odločno in jasno je svoje mnenje o teh letakih povedal tudi dr. Miha Krek v *Zborniku Svobodne Slovenije* za leto 1964. Mnenje, ki ga »odobravajo vsi razumni Slovenci v izseljenstvu«, je izrazil takole:

Nastopi naši naj bodo skrbno pripravljeni. Mislimo vedno na učinek, ki ga napravimo na neposredno okolico in na ljudi v domovini. Diskreditirana emigracija ne velja nič, ne doma, ne pred tujci. Emigracija, ki je razcefrana v medsebojnih prepirih, sproti podira, kar bi rada gradila. Hud primer nespametnega početja v emigraciji, zlasti politično nespametnega početja, so bili letaki, ki so nosili tiskan podpis akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo in so prihajali v zadnjem letu na naslove znanih demokratično mislečih ljudi v domovini. Vsebina je bila hujskanje k upor in proti državi. Ljudje doma itak neprestano žive v strahu pred novimi preganjanji. Splošen je strah pred novimi revolucijami in državljanskimi vojnami. Razširjevalci hujskarije nimajo najmanjših sredstev, da bi zaščitili tiste, ki bi se pozivu odzvali. V nekih ozirih je taka hujskarija bolj grda kot sama komunistična medvojna propaganda. Komunisti so lagali, denuncirali, gonili ljudi v smrt in nesrečo. Vse to dela tak letak. Razlika je pa v tem, da so komunisti tudi sebe izpostavljali, svoje ljudi gnali na barikade, novi letakarji pa sede v varnem zavetju svobodne dežele. Dobro je, da v domovini vsakdo ve, da je slovenska emigracija nezmožna take neumnosti, pripiše hujskarijo poedincem in jo zavrže. Vendar ostane gotova škoda. Doma itak javna in zasebna služba režima neprestano bije po emigraciji. Trdna mora biti vera tistih, ki nas pravično cenijo. Taka

37 Vodstvo MZ, »O osvobodilnem boju 'za neodvisno Slovenijo',« *Ameriška domovina*, 2. 8. 1963, 2.

38 P. Š. – najbrž Peter Šorli, »O osvobodilnem boju 'za neodvisno Slovenijo',« *Katoliški glas*, 25. 7. 1963, 3.

neumnost pa vendar uničuje naše dobro ime, vzbudi vsaj dvome in strah, da je iz emigracije pričakovati tudi škodo, ne le pomoč, ki si jo žele. Taka neumnost povzroča novo preplašenost bolj med tistimi, ki letake dobe, kot pa med nasilnimi oblastniki. Ljudje doma pričakujejo od emigracije solidne opore in pomoči v njihovem mučnem prizadevanju za znosno življenje, ne hujskarij, ki jih komunistična oblast vsak čas lahko zlorabi za povod, da huje pritiska in preganja.³⁹

Za »*politično nespametno dejanje*« so letake AONS-a označili tudi pri *Slovenski svobodi*, kjer so zapisali, da avtorji letakov niso povzročili nič drugega kot strah in negotovost ter dali oblasti dodaten povod za represijo. Namesto pričakovane podpore v težkih razmerah naj bi prispevali k »*poglobitvi preplašenosti in dvomov*«. ⁴⁰ Ob tem velja omeniti, da je bil Jeza na začetku svojega aktivnega delovanja veliko bolj radikalen v svojem pristopu. Njegove pobude v okviru AONS so sprva vključevale tudi ostre pozive k uporabi proti jugoslovanskemu režimu, kar je odražalo njegovo prepričanje, da je odločnejše delovanje nujno za preboj ideje o neodvisni Sloveniji. V tistem času je bil Jeza prepričan, da je mobilizacija javnosti preko takšnih neposrednih pozivov bistvena za dvig narodove zavesti in odpor proti totalitarni oblasti. Kasneje pa je, ob zavedanju posledic in odziva oblasti na tovrstna dejanja, svoj pristop omilil ter se osredotočil na širjenje osamosvojitvene misli skozi intelektualno utemeljene razprave in publicistično dejavnost.

V ohranjenih poročilih SDV se AONS vselej pojavlja kot ena entiteta, ki pa naj bi imela tudi svoje »pункte« na Koroškem v Celovcu in v Zahodni Nemčiji v Münchnu. V zvezi s tem so analitiki SDV zapisali naslednje:

Osnovna dejavnost je sovražna propaganda preko tiskanega materiala (pošiljanje lista 'Slovenska svoboda' in letakov v Slovenijo in po inozemstvu), v zadnjem obdobju pa tudi čisto ekstremna s pozivi k oboroženemu odporu, sabotажam, diverzijam itd. V skupini delujejo emigranti in pripadniki mlajše generacije manjšine v Italiji in na Koroškem. Glavne pozicije so v Trstu, Celovcu, Münchnu, Fribourgu in v Švedski. Neke identificirane zveze obstajajo tudi v Angliji. Skupina je močen organizator propagandnih akcij. Najaktivnejši člani: JEZA Franc, MLJAČ Franc, BANDELJ Sergej, MAVER Mario, RUDOLF Ivan – vsi v Trstu, PISTIV-

39 »Dr. Miha Krek,« v: *Svobodna Slovenija: zbornik: 1964*, ur. Miloš Stare et al. (Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1963), 118–19.

40 Ibid., 119.

ŠEK Branko – München, VRTAČIČ Ludvik – Fribourg, LIPUŽ Florijan, NAHTIGAL Maks – Celovec, TOMAŽIČ Vinko – Švedska. Skupina se informativno obdeluje.⁴¹

Specifično za München velja na tem mestu izpostaviti ugotovitev, da SDV v bavarski prestolnici – izvzemši Organizacijo slovenskih študentov v Münchnu (katere član naj bi bil Pistivšek)⁴² – v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih ni zasledila obstoja nobene podobne slovenske zanje ekstremno-sovražne ali teroristične organizacije. SDV je celo zapisala, da v nekaterih dokumentih AONS za svoj center navajajo München pač zaradi »razlogov zakritosti«.⁴³

Edina evidentna korelacija med AONS, ki je dokazano deloval v Trstu, in domnevnem AONS v Münchnu sta bila štirimesečni obstoj glasila *Slovenska svoboda*, za katerega je Pistivšek v svojih spominih zapisal, da je bil projekt Franca Jeze,⁴⁴ ter Pistivškovo domnevno sodelovanje z Jezo in tržaškim AONS. Obstoj Jezine *Slovenske svobode* je bil kratkotrajen, ker naj bi po Pistivškovih besedah njegovo delovanje z ostrim neodobravanjem pomagala zrušiti tamkajšnja slovenska duhovščina.⁴⁵ V uvodniku prve številke, ki ga je povzela *Slovenska država*, je »zastopnik Akcijskega odbora za neodvisno slovensko državo v Evropi«, pri katerem gre verjetno za Franca Jezo, zapisal, da je poslanstvo AONS »[o]rganizirati in razviti čini širšo in čim močnejšo akcijo med Slovenci samimi in v tuji javnosti za osvoboditev slovenskega naroda izpod sedanje totalitarne titovske vladavine in za ustanovitev demokratične neodvisne Slovenije.«⁴⁶ V zvezi z organizacijsko strukturo pa je zapisal naslednje: »Lahko le rečem, da gibanje nima togih organizacijskih oblik, ampak da skuša prodreti v širino in predvsem s pogumnim, inteligentnim in

41 ARS, AS 1931, t. e. 1154, MA 3200-1, Emigracija (zahod) splošno, Slovenska politična emigracija in njeno sovražno delovanje proti Jugoslaviji, Ljubljana, 10. 3. 1966, 5.

42 SDV leta 1963 poroča o Zvezi slovenskih študentov v emigraciji, ki naj bi bila ustanovljena leta 1958 v Fribourgu v Švici. Glavni organizator te zveze naj bi sicer bil Ludvik Vrtačič, njen politični koncept pa je sovpadal z AONS-ovim – torej samostojna slovenska država. Pistivšek naj bi se v okviru omenjene zveze trudil "opularizirati" idejo o samostojni slovenski državi, pri čemer se je povezal s študenti, vključeni v AONS v Trstu; ARS, AS 1931, t. e. 1153, MA 3200-1, Slovenska politična emigracija v zapadnih državah, Ljubljana, oktober 1963, 46–47.

43 ARS, AS 1931, t. e. 1154, MA 3200-1, Emigracija (zahod) splošno, Slovenska politična emigracija in njeno sovražno delovanje proti Jugoslaviji, Ljubljana, 10. 3. 1966, 7.

44 Pistivšek, *Dokumentacija*, 2.

45 Pistivšek, *Dokumentacija*, 2–4.

46 M. G., »Razmah naše misli in akcije,« *Slovenska država*, 1. 11. 1964, 4.

*poštenim nastopom prežeti slovensko javnost z idejo neodvisne Slovenije.*⁴⁷ Iz zapisanega se da strniti, da je pri AONS najbrž torej šlo za osebni Jezin projekt, h kateremu je privabil somišljenike, vendar se na temeljih neodvisniške misli, razširjevanja letakov in publicistične dejavnosti ni formirala dolgoživa organizacijska tvorba. V poročilu SDV iz leta 1969 naj bi ostala politična emigracija AONS ocenila tako: »Jeza [je] že velik entuziast, toda brez sposobnosti oceniti realnost življenja in zato usmiljenja vreden.«⁴⁸ SDV je zapisala, da naj bi to bila ocena manjšincev, ki ga najbolje poznajo. O domnevnem Münchenskem AONS iz ugotovljenega in pregledanega gradiva ni moč potegniti podobno jasnih ugotovitev. Pistivšek, ki je bil v danih letih že aktiven v SPE, v svojih spominih AONS ne omeni niti z besedo. V kolikor je takšna tvorba, morda neke vrste podružnica tržaškega AONS, v bavarski prestolnici takrat obstajala, zanjo nimamo dokazov, saj ni konkretnije omenjena niti v poročilih SDV niti v Pistivškovih memorialih; slednji bi v spominih takšno sodelovanje z vodilnimi akterji bržkone omenil, saj vemo, da se je rad znal pohvaliti.⁴⁹ Zanimivo, Pistivšek tudi ni omenil sodelovanja z Jezo ali tržaškim AONS. Je pa Pistivšek podrobno »opazoval« Jezino urednikovanje *Slovenske svobode*, kar odpira številna nova vprašanja, povezana z odnosom med obema slovenskima borcema za neodvisno in samostojno slovensko državo.

Separatist in Delovodja: primerjalna analiza

Podstat primerjalne analize delovanja obeh obravnavanih pomembnih članov SPE daje njuno verjetno edino bolj razvidno stičišče: že opisano neomajno zavzemanje za slovensko neodvisnost in kritika jugoslovanskega režima. Čeprav sta za širjenje obojega ubrala takrat najbolj razširjen medij, tisk, pa je bila narava njunega dela in aktivizma – lahko govorimo o politični strategiji – izrazito različna.

Politična strategija Franca Jeze prizadevanja za neodvisno Slovenijo je bila preudarno zasnovana in je temeljila na več ključnih vidikih, ki so odražali njegov premišljen, a odločen pristop k osamosvojitvi. Njegova strategija je temeljila na oblikovanju ideološkega okvira, ki bi združeval Slovence v prizadevanju za neodvisnost, ne glede na njihove politične in ideološke razlike. V svojih publikacijah je Jeza razvijal kritiko jugoslovanskega unitarizma in

47 Ibid.

48 ARS, AS 1931, t.e. 1154, MA 3200-1, Emigracija na Zahodu (1969–1970), Informacija o slovenski politični emigraciji, datum neznan 1969, 10.

49 Glejte: Friš in Hazemali, »Slovenski glas in Branko Pistivšek«.

socializma, poudarjajoč, da je jugoslovanski režim ključna ovira za uresničitev slovenske suverenosti. Zavzemal se je za etnično in kulturno utemeljeno državo, kjer bi slovenska identiteta, jezik in kultura predstavljali osrednji del državotvorne misli. Jeza je verjel, da je slovenski narod upravičen do svoje lastne države, v kateri bi bili politična svoboda, demokracija in pluralizem zagotovljeni kot temeljne vrednote. Kot vodilna osebnost AONS je v Trstu oblikoval strateško platformo za koordinirano delovanje slovenske politične emigracije. S tem je vzpostavil organizacijsko in intelektualno osnovo za delovanje v smeri samostojne Slovenije. Ključno orodje Jezine politične strategije je predstavljalo publicistično delo, saj je bil prepričan, da je ozaveščanje slovenskega naroda o nujnosti neodvisnosti ključnega pomena za uspeh osamosvojitvenega prizadevanja. S svojimi objavami je poskušal vzbuditi narodno zavest in okrepiti željo po politični samostojnosti. Poleg intelektualnega in publicističnega delovanja pa je Jeza zagovarjal tudi diplomatski pristop. Verjel je, da je za uspeh neodvisniških prizadevanj ključno vzpostaviti slovensko identiteto v mednarodni skupnosti in pridobiti podporo drugih držav za slovensko osamosvojitve. Jeza je zagovarjal strateško in postopno uveljavljanje ideje o neodvisnosti, pri čemer je želel izkoristiti politične razmere v Evropi in mednarodne politične trende za pridobitev podpore slovenski osamosvojitvi.

Na drugi strani je za razumevanje Pistivškovega idejnopolitičnega nazora in njegovih pogledov na idejo o neodvisni in samostojni slovenski državi potrebno vzeti v obzir nekatere specifičnosti: prvič, Pistivškovo razumevanje političnih polov in ideologije kot take je bilo črno-belo, tako kot je bil tudi njegov odnos do maloštevilnih oseb, ki so bili tako ali drugače del njegovega osebnega življenja. V njegovih očeh je veljalo pravilo, ali si bil za popolno neodvisnost Slovenije, temelječo na krščanskih vrednotah in etnični homogenosti slovenskega naroda, ali pa si bil nasprotnik te ideje in posledično tarča njegovih kritik. Zdi se, da je metal v isti koš takratno jugoslovansko vlado, tej vladi zveste slovenske politike, Srbe – do katerih je Pistivšek razvijal skrajno ksenofobno stališče, predstavnike SPE, ki so zavzeli Krekovo t. i. jugoslovansko stališče pri reševanju slovenskega vprašanja – te je označil za »jugoslovenarje«, velik del slovenske duhovščine in vse osebe iz svojega življenja, s katerimi je prišel v konflikt oziroma z idejami, s katerimi se ni strinjal. Na jesen življenja je v ta svoj »koš neodobravanja« vrgel tudi ZDA in druge države Zahoda, ki leta 1990 še niso želele priznati neodvisnosti Republike Slovenije.⁵⁰ Drugič, tako v svojem glasilu kot tudi v drugih časnikih SPE,

50 Branko Pistivšek, »Tretja pot...«, *Slovenska država*, januar–februar 1992, 8, 10.

v katerih je objavljaj, se je Pistivšek najpogosteje pojavljaj pod svojimi številnimi psevdonimi, med katerimi je prednjačil psevdonim dr. Marijan Drevenšek. Tako analitiki SDV kot Pistivšek sam so potrdili istovetnost teh namišljenih oseb s Pistivškom, vendar pa to ne zadostuje, da bi z gotovostjo trdili, da je za prav vsemi kolumnami, mnjenji, obrekovanji itn., pod katerimi so se podpisale te ugotovljene namišljene osebe in ki predstavljajo poleg njegovih spominov poglavitni vir za Pistivškovo življenje in delo, resnično stal Pistivšek. Tretjič, analiza njegove pisne produkcije je pokazala neskladja pri nekaterih pomembnih stališčih, ki jih je zavzemal, ter tudi sicer v številnih njegovih primerjavah, ki so bile nepogrešljiv repertoar pri obračunavanju z drugače mislečimi. Tako je na primer v eni svojih razprav, objavljenih v *Slovenskem glasu*, zapisal, da bi bilo bolje, če bi se Republika Slovenija osamosvojila v tedanjih republiških mejah »pa čeprav pod slovenskimi komunisti«, ⁵¹ kot pa da bi ostala še naprej v jugoslovanskem državnem okvirju, kar je bilo seveda v popolnem nasprotju z njegovo deklarirano in verbalno večkrat izraženo ničelno toleranco do Zveze komunistov Slovenije. Na to je leta 1980 opozoril Rudolf Smersu, zaradi česar ga je Pistivšek neutrudno napadal praktično do svoje smrti. Sebi je kontriral tudi pri vprašanju upravne ureditve samostojne slovenske države. V eni svojih številnih razprav v *Slovenskem glasu* je republikanski model zamenjal za »*ново Slovenijo*« brez predsednika države, ki bi kot »*neodvisna Valukova kneževina*« postavila na čelo vladarja z dosmrtnim stažem. ⁵² Podobno zanimive kontradikcije je zapustil tudi v svojih spominih: »*ultrakonservativne SLSarje*« je označil za levičarje, »*jugoSLSarje*« ter kot predstavnike »*jugoslovenarjev vseh odtenkov*«, ob zlivanju srda na slovensko duhovščino pa je Franceta Dolinarja označil za »*karizmatičnega in vzornega slovenskega duhovnika*«. ⁵³

Zdi se, da je Pistivšek posnemal Jezino strategijo, s katero je slednji želel doseči svoje idejnopolične neodvisniške cilje. Tako kot Jeza je namreč tudi sam izbral besedo kot poglavitno orodje za širjenje svojih prizadevanj za neodvisno in samostojno slovensko državo na slovensko etnično ozemlje in med slovensko diasporo. Ugotovimo lahko še, da je Pistivšek gradil svoje argumente na podobnih, če ne enakih ideoloških premisah kot Jeza: Slovenijo je videl kot jetnico komunistov iz Beograda, Slovence kot narod, ki so ga preplavili Srbi in ki mu grozi »srbizacija«, katoliško vero kot enega ste-

51 Rudolf Smersu, »Ne-slovenski glas,« *Vestnik – Noticiero*, 1980, 5/6/7, 109.

52 Branko Pistivšek, »Privid naše svobode: Slovensko vladarstvo,« *Slovenski glas*, januar 1983, 1, 4.

53 Pistivšek, *Dokumentacija*, 3.

brov Slovenstva in slovenske kulture, samostojno in neodvisno slovensko državo pa kot edini »pravi cilj«, za katerega se je vredno boriti.⁵⁴ Tako kot Jeza je tudi Pistivšek začel z urednikovanjem svojega glasila *Slovenski glas*, za katerega je v svojih spominih zatrdil, da ni dopustil, da bi podlegel enaki usodi kot Jezina *Slovenska svoboda*.⁵⁵ Jezo je posnemal tudi pri *pro forma* ustanovitvi lastne narodnobuditeljske emigrantske organizacije v Švici leta 1971 – Slovenskega narodnega predstavništva, ki ga je deklariral za edinega, ki nosi težo, njegovo predstavniško telo pa za edino, ki ima to pristojnost, da naslavlja vsa slovenska vprašanja. SDV je že leta 1963 ugotavljala, da se je Pistivšek v okviru že omenjene Zveze slovenskih študentov v tujini trudil formirati začasno slovensko predstavništvo povsem po Jezinem vzoru, ki bi lahko pred zahodno javnostjo zastopalo interese Slovenije ter »povezovalo in koordiniralo vso aktivnost na liniji samostojne Slovenije«.⁵⁶ Prav tako so predvidevali, da bo Pistivšek v tej smeri postal veliko aktivnejši in imeli so prav.

V zvezi s švicarskim SNP velja izpostaviti ugotovitev Friša in Hazemalija, da se to ni nikoli manifestiralo v čem drugem kot v programu, ki ga je Pistivšek objavil v svojem glasilu in v katerem je moč opaziti elemente Jezinih *Poslanic slovenskemu narodu* iz let 1962 in 1963,⁵⁷ ki sta pozivali k političnemu boju za samostojno Slovenijo⁵⁸ in so jih razdeljevali po Trstu na avte z jugoslovansko registrsko tablico.

Pistivšek je velik del svojega življenja še posebej cenil hrvaško politično emigracijo in hrvaška emigrantska telesa po svetu. Cilj velikega dela hrvaške politične emigracije je bila samostojna hrvaška država, pri čemer so se v veliki meri opirali na ustaštvo. Hrvaška (pa tudi slovenska in zvezna) SDV je hrvaško politično emigracijo, ki se je posluževala tudi terorističnih in diverzantskih akcij, še posebej skrbno spremljala, predvsem v Zvezni republiki Nemčiji, kjer je bila ta najbolj aktivna. V Münchnu, kjer je de-

54 Dr. Marijan Drevenšek, »Zakaj novi list?«, *Slovenski glas*, julij 1978, 1.

55 Pistivšek, *Dokumentacija*, 2–3.

56 ARS, AS 1931, t. e. 1153, MA 3200-1, Slovenska politična emigracija v zapadnih državah, Ljubljana, 1963, 47.

57 Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo, »Poslanica slovenskemu narodu za novo leto 1962«, *Slovenska država*, 1. 3. 1962, 1; Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo, »Poslanica slovenskemu narodu za novo leto 1963«, *Slovenska država*, 1. 7. 1963, 1–2.

58 ARS, AS 1931, t. e. 1176, AONS, Informacija: Pokret za samostojno slovensko državo Toronto – Obdelava "Separatist", vključevanje tržaške mladine v Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo, 17. 6. 1963; ARS, AS 1931, t. e. 1176, AONS, Informacija: Propagandna dejavnost Jeze Franca, vodje "Akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo" v Trstu (obdelava "Separatist"). Sestavil: Dušan Perme, 28. 3. 1964.

loval tudi Pistivšek, je hrvaška emigracija že v petdesetih letih vzpostavila organizacijo Ujedinjeni Hrvati Njemačke (UHNj), člani katere so bili v glavnem nekdanji oficirji iz Neodvisne države Hrvatske. V šestdesetih je njen predsednik postal Ante Vukić, ki se je imel za edinega pravega naslednika Anteja Pavelića, UHNj pa kot edino pravo naslednico ustaškega gibanja – kar je povzročilo nestrinjanje in razkol znotraj organizacije, Vukić pa je želel preprosto izključiti vse svoje nasprotnike, sedež organizacije je prestavil v Dortmund, mnogi so tako organizacijo zapustili, kot pa je zapisala takrat še UDBA,⁵⁹ je s tem organizacija postala manj vplivna.⁶⁰ Vukićeve karakteristike je bilo očitno videti tudi v samem Pistivšku. Tako je že omenjeni SDV informator Hanzi v enem izmed poročil celo dodal, da je Pistivšek po mnenju dr. Ljuba Sirca »za slovensko emigracijo tisto, kar je Vukić Ante za Hrvaško«.⁶¹

Vidimo lahko, da je mogoče med razmišljanjem in delovanjem obeh potegniti nekatere pomembne vzporednice, vendar pa avtorja hkrati ugotavlja, da je bila narava Pistivškovega dela in aktivizma precej različna od Jezine. Medtem ko je prvi izražal svoje misli neomajno, a preudarno ter se je ogibal sovražnemu tonu, je bil Pistivšek temperamenten, neizprosno direkten in žaljiv do vseh tistih, ki jih je preziral. Pri svojem izražanju je uporabljal številne *ad hoc* tvorjene arhaične, včasih tudi srbohrvaške skovanke. Vse življenje se je trudil prodreti v sam vrh slovenske politične emigracije in doseči spoštovanje, ki so ga uživali nekateri njegovi sodobniki, še posebej Jeza, vendar mu to za razliko od Jeze ni uspelo.⁶²

Kar zadeva drugi vsebinski sklop analize, tj. razumevanje in izvajanje nacionalizma, ga je Jeza zagovarjal zlasti kot odgovor na jugoslovanski unitarizem in kulturno zatiranje, ki ju je videl kot glavni oviri za slovensko suverenost. V svojih publikacijah je kritiziral vključitev Slovenije v socialistično Jugoslavijo brez plebiscita, označujoč to kot »vojaško zasedbo« in »politično ideologijo, ki se ni ozirala na zgodovino in narodno zavest«.⁶³ Jugoslovanski komunizem je opisal kot »več kot fašističen« zaradi njegove

59 UDBA (slov. UDV – Uprava državne varnosti ali srb. UDB – Uprava državne bezbednosti) se šele po letu 1966 preimenuje v SDV.

60 ARS, AS 1931, t. e. 2325, Ujedinjeni Hrvati Njemačke: separat iz projekta »Sastav i osnovne karakteristike organizacija neprijateljske emigracije poreklom iz Jugoslavije«.

61 ARS, AS 1931, MA 3280–83, Slovenski glas, 13; Friš in Hazemali, »Slovenski glas in Branko Pistivšek«, 819.

62 Friš in Hazemali, »Slovenski glas in Branko Pistivšek«, 820.

63 Franc Jeza, »Demokracija«, v *Demokracija: Zbornik za družbena vprašanja*, ur. Franc Jeza (Trst: samozaložba, 1980), 5.

»policijske narave in osebne diktature«, ki je bila v njegovih očeh krinka za velikosrbstvo. V slednjem lahko opazimo jasno korelacijo s Pistivškom. Jeza je v svojih člankih, kot je »Slovenija se mora izluščiti iz Azije«, ⁶⁴ poudarjal kulturne razlike med Slovenci in »bizantinskim Balkanom«, s čimer je zagovarjal pravico do neodvisne slovenske države na podlagi kulturne in zgodovinske identitete. V svojem nacionalizmu je bil odločen zagovornik ideje, da »noben narod ne more uživati resnične demokracije brez lastne države«. ⁶⁵ Poudarjal je zgodovinsko pravico Slovencev do samostojne države in se postavil proti vsakršni obliki jugoslovanske federacije, ki je po njegovem mnenju nasprotovala načelom resnične demokracije. Zavzemal se je za idejo, da bi se vsi, ki se ne strinjajo z neodvisno Slovenijo, »izločili iz slovenske narodne skupnosti«. Jeza je izpostavljал pomen oblikovanja slovenske države na podlagi zgodovinskih in kulturnih temeljev, s čimer je izrazil prepričanje v nujnost ohranjanja slovenske narodne identitete in suverenosti kot pogoja za resnično demokratično življenje. ⁶⁶

Pistivšek je, podobno kot Jeza, izpostavljал zatiranost slovenskega naroda s strani enopartijske komunistične oblasti na eni ter Srbov na drugi strani. Iz ohranjenega pisnega gradiva lahko ugotovimo, da je bil vseskozi kritičen in mestoma celo sovražen do Srbov, ki jih je krivil za »srbizacijo Slovenije«, do obstoja Jugoslavije kot take ter še zlasti do jugoslovanstva. V zvezi s tem je pod psevdonimom dr. Marijan Drevenšek zapisal naslednje:

Takoj po dejanski zasedbi jugookupacijskih čet se je namreč v Sloveniji, kateri so licemersko 'priznali' značaj 'samostojne republike', začelo izvajati politično jugoslovanstvo v vseh panogah javnega življenja, kar je prineslo s seboj: a) načrtno biološko uničevanje slovenskega naroda, b) hoteno gospodarsko upropaščanje Slovenije, c) nezaslišano kulturno nazadovanje in č) popolno ohromitev in razkroj verskega življenja. ⁶⁷

Kot predpogoj za obstoj slovenskega naroda je Pistivšek videl rimskokatoliško cerkev. ⁶⁸

Kar se tiče vprašanja političnega pluralizma v novi državi, je Jeza v svojih esejih in kritikah poudarjal pomen demokratičnega pluralizma, ki

64 Franc Jeza, »Slovenija se mora izluščiti iz Azije,« *Smer v slovensko državo* 18, št. 95 (1982): 4.

65 Jeza, »Demokracija«, 5.

66 Ramšak, »Politična emigracija v Trstu,« 973.

67 Uredništvo, Brez naslova, *Vestnik – Noticiero*, 1979, 7/8/9, 179.

68 Ibid.

bi omogočil sodelovanje različnih političnih skupin pri oblikovanju neodvisne države, kot nujni sestavni del prihodnje slovenske države. Zagovarjal je večstrankarski sistem, a s preprečevanjem partitokracije in prepovedjo totalitarnih ali protidržavnih strank.⁶⁹ V svojem delu je poudarjal, da je resnična demokracija možna le v suvereni in neodvisni državi, kjer je politični pluralizem zagotovljen.⁷⁰ Jeza je tako demokratični pluralizem videl kot ključno komponento slovenske državnosti, vendar v okviru nacionalno definirane demokracije, ki bi ohranjala avtonomijo slovenskega naroda in njegovih političnih institucij pred zunanjimi vplivi in notranjimi grožnjami.

Pistivškovo dojemanje vprašanja političnega pluralizma v novi slovenski državi pa je bilo izrazito antagonistično. Kot je razvidno iz njegovih zapisov, ni dopuščal nobene vrste političnega pluralizma, ki bi vključeval kakršno koli obliko socializma ali komunizma. Leta 1979 je pod psevdonimom dr. Marijan Drevenšek v zvezi s tem zapisal naslednje:

Marksizem ali če hočete 'socializem', komunizem, krščanski socializem, trockizem, leninizem, evrokomunizem, tercermundizem itd. je mogoče ali sprejeti v celoti, kot so ga sprejeli komunisti ali pa zavreči v celoti kot ga zametujemo mi. Srednje poti, t. j. poskus nadeti socializmu »človeško obličje«, sploh ni in ne more biti, kajti čim dodamo socializmu nekaj človeškega, smo si morali tisto prvino izposoditi iz krščanstva.⁷¹

Njegovo stališče do tega vprašanja je torej izključevalo možnost kompromisa ali sodelovanja z njemu »nezaželenimi« političnimi silami, kar ga je ločilo od Jeze.

Zaključek

Franca Jeza in Branka Pistivška je združevala njuna globoka predanost prizadevanjem za neodvisno in samostojno slovensko državo in strategija, ki je velevala uporabo pisane in tiskane besede za doseg tega cilja. Svoje argumente sta gradila na podobnih ideoloških temeljih, dasiravno je pristop prvega bil bolj umirjen, diplomatski in je dopuščal dialog z

69 Franc Jeza, »Kakšna naj bo neodvisna slovenska država?,« *Smer v slovensko državo* 12, št. 60 (1976): 3–4.

70 Ramšak, »Politična emigracija v Trstu,« 979.

71 Uredništvo, Brez naslova, *Vestnik – Noticiero*, 1979, 7/8/9, 179.

drugače mislečimi, medtem ko je drugi stavil na neposreden, čustveno voden in pogosto konfrontacijski slog pisanja in vodenja medosebnih odnosov. Kljub različnim pristopom – Jeza kot politični strateg in Pistivšek kot konfrontacijski kulturni aktivist – sta se zavzemala za ohranitev slovenske narodne identitete in avtonomijo. Ugotovitve iz pisne zapuščine obeh neodvisniško mislečih slovenskih političnih emigrantov, njunih sodobnikov znotraj SPE ter ohranjenega gradiva tajne slovenske politične policije kažejo na to, da sta v šestdesetih letih zelo verjetno sodelovala v tržaškem AONS, vendar pa intenziteta tega sodelovanja ostaja neznanka. Medtem ko lahko za tržaški AONS ugotovimo, da je bila to maloštevilna in kratkotrajna organizacijska tvorba z Jezo na čelu glavnine (če ne vseh) njenih operacij, sta obstoj in vloga Münchenske izpostave ter Pistivška v njej sploh močno vprašljiva. Ob tem se odpira vprašanje, koliko je Jeza vplival na Pistivškov idejnopolitični nazor in ali je to počel namenoma, še zlasti če upoštevamo Pistivškovo posnemanje Jezinih korakov. Čeprav je Pistivšek Jezina glasila večkrat etiketiral za »levičarska«, ga je vseskozi cenil. V svojih spominih je zanj zapisal, da je »[t]reba /.../ pošteno priznati, da se Jeza ni dal zlomiti in je do svoje smrti ostal zvest svojemu velikemu idealu«, ⁷² to pa je bila samostojna in neodvisna slovenska država. Na koncu je Pistivška njegova konfrontalnost najverjetneje stala ugleda znotraj SPE. Dasiravno si je vse življenje prizadeval doseči prepoznavnost, primerljivo z bolj izpostavljenimi predstavniki slovenske politične emigracije – kar je bilo, ironično, v nasprotju z njegovim nenehnim strahom pred agenti SDV in obsesivno uporabo psevdonimov –, mu nikoli ni uspelo stopiti iz sence anonimnosti. In vendar, kot poudarja Saša Martelanc, je bil med vsemi vidnejšimi zagovorniki samostojne in neodvisne slovenske države iz vrst SPE prav Franc Jeza tisti, ki je najbolj izstopal. »Že ob sami izgovarjavi njegovega imena je vsakdo takoj pomislil na slovensko državo, pa naj je že bil pristaš ali nasprotnik.« ⁷³ Morda pa je bila prav ta razlika – med Pistivškovo neuspešno težnjo po prepoznavnosti in Jezino skoraj simbolično povezanostjo z idejo slovenske državnosti – najgloblji prepad med njima.

72 Pistivšek, *Dokumentacija*, 2.

73 Saša Martelanc, »Ko bi bil zdaj med nami Franc Jeza...«, *Mladika* 34, št. 10 (1990): 183–84.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):
SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične
republike Slovenije, 1918–2006.

Spominsko gradivo

Pistivšek, Branko. *Dokumentacija o nastanku mesečnika »Slovenski glas«*. München: samozaložba, 1990.

Časopisni viri

Ameriška domovina, 1983.
Katoliški glas, 1982.
Klic Triglava, 1969.
Most, 1966.
Slovenska država, 1962, 1963, 1964.
Vestnik – Noticiero, 1979, 1980.
Smer v slovensko državo, 1982, 1976.

Literatura

Esser, Hartmut in Clemens Kroneberg. »An Integrative Theory of Action: The Model of Frame Selection.« V: *Order on the Edge of Chaos: Social Psychology and the Problem of Social Order*, ur. Edward J. Lawler, Shane R. Thye in Jeongkoo Yoon, 63–85. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Friš, Darko in David Hazemali. »Slovenski glas in Branko Pistivšek pod nadzorom Službe državne varnosti.« *Annales. Series historia et sociologia* 27, št. 4 (2017): 807–822. DOI: <https://doi.org/10.19233/ASHS.2017.57>.

Friš, Darko, Gregor Jenuš in Ana Šela. »Slovenska politična emigracija skozi oči Službe državne varnosti v šestdesetih letih.« *Acta Histriae* 29, št. 4 (2021): 1073–1114. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2021.42>.

Jenuš, Gregor. »Digitalizacija in anonimizacija arhivskega gradiva, ki vsebuje z arhivskim zakonom varovane kategorije podatkov.« *Doksis 2016 by Media.doc. Posvetovanje Sodobno upravljanje e-dokumentov*, št. 25 (2016): 66–74.

Jevnikar, Ivo. »Franc Jeza v Trstu.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 8, št. 2 (2024): 179–203. DOI: <https://doi.org/10.55692/D.18564.24.12>.

Jevnikar, Martin. »Jeza, Franc (1916–1984).« V *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013.

Jeza, Franc. »Demokracija.« V *Demokracija. Zbornik za družbena vprašanja*, ur. Franc Jeza, 1–12. Trst: samozaložba, 1980.

Kladnik, Tomaž. »Mirko Javornik, kot interes Službe državne varnosti Socialistične Republike Slovenije.« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 305–324. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2018.13>.

Klasinc Škofljanec, Andreja. *Vodnik po arhivskem gradivu Studia slovenica: druga, dopolnjena izdaja*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2006.

Martelanc, Saša. »Ko bi bil zdaj med nami Franc Jeza...« *Mladika* 34, št. 10 (1990): 183–184.

Nared, Janez. »Slovenska povojna politična emigracija in razvoj ideje o neodvisnosti Slovenije.« *Dve domovini* 13 (2001): 133–163.

Omerza, Igor. *Franc Jeza – Separatist. Velikani slovenske osamosvojitve in Udba*. Trst: Mladika, 2024.

Pahor, Boris. »Franc Jeza skoraj zamolčani disident.« V *Kultura in politika*, ur. Mateja Jančar, 117–120. Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2007.

Ramšak, Jure. »Politična emigracija v Trstu in vprašanje samostojne Slovenije – Primer Franc Jeza.« *Acta Histriae* 18, št. 4 (2010): 961–986.

Stare, Miha, ur. »Dr. Miha Krek.« V *Svobodna Slovenija: zbornik 1964, letnik 16*, ur. Miloš Stare et al., 118–119. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1963.

Šela, Ana in David Hazemali. »Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske Službe državne varnosti.« *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020): 879–919. DOI: <https://doi.org/10.32874/SHS.2020-25>.

Šela, Ana in Mateja Matjašič Friš. »Nadzor Službe državne varnosti nad revijo Zaliv.« *Annales. Series historia et sociologia* 29, št. 4 (2019): 675–688. DOI: <https://doi.org/10.19233/ASHS.2019.45>.

Šela, Ana. »Operations 'Venček' and 'Prstan': Monitoring of Mixed Marriages with Eastern European Citizens in Socialist Republic of Slovenia by the State Security Service in the 1980s.« *Studia Historica Slovenica* 24, št. 1 (2024): 207–242. DOI: <https://doi.org/10.32874/SHS.2024-06>.

Tavčar, Marko, ur. *Zbornik simpozija o Francu Jezi*. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995.

Volk, Sandi. »Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954.« *Zgodovinski časopis* 52, št. 1 (1998): 87–109.

*The Trieste Separatist and the Munich
Delovodja: Similarities and Differences
in the Views of Franc Jeza and His
Contemporary, Branko Pistivšek, on the
Idea of an Independent and Sovereign
Slovenian State*

Summary

In the shadow of the Cold War, when the Yugoslav regime repressed all separatist- and independence-related thinking, several personalities stood out among Slovenian emigrants whose work significantly contributed to the development of the idea of an independent Slovenia. Among them were the Trieste-based intellectual strategist Franc Jeza, known in the circles of the secret Slovenian political police (SDV) as the “Separatist,” and the Munich-based cultural activist Branko Pistivšek, who bore the label “Delovodja” (‘Foreman’). The article delves into a comparative analysis of their views on the idea of an independent and autonomous Slovenian state, highlighting their shared commitment to the goal while also pointing out the significant differences in their approaches, methods, and ideological

premises. Franc Jeza, the Trieste-based founding father of the initially aggressive Action Committee for an Independent Slovenia (AONS) – the background of whose activities the authors also reveal – attempted to create a comprehensive ideological framework that would unite Slovenians in the struggle against Yugoslav unitarism through prudent and diplomatically oriented journalism. In his publications, he stressed the necessity of preserving Slovenian cultural, linguistic, and ethnic identity, as he believed that only a sovereign state could guarantee genuine democratic pluralism. His strategy was based on a deep intellectual approach and a detailed analysis of international political currents, which he used to gain support both at home and abroad. By contrast, Branko Pistivšek, who carried out his activities mainly in Munich, had a more explicit and confrontational style. His rhetoric, often enriched with harshly expressed ideological judgements and archaic abbreviations, reflected his unrestrained criticism of the Yugoslav regime and selected Slovenian political structures and figures in emigration. Pistivšek placed his understanding of nationalism in the context of the struggle against “Serbianisation” and communism, reflecting his deep concern about the loss of Slovenian identity. By drawing clear lines in his journalistic works between those who, in his opinion, were faithful to the essence of the national revival and those who deviated, he tried to mobilise the support of Slovenians willing to take more radical measures in the struggle for their own country. Both Jeza and Pistivšek were subject to intense surveillance by the SDV, which sought to prevent the spread of ideas that could threaten the stability of the Yugoslav system by systematically monitoring their journalistic activities. While Jeza’s publications raised concerns among SDV operatives due to the potential for mobilising the Slovenian nation, Pistivšek’s appearances, which included direct accusations and harsh language, were interpreted differently. Although some saw him as very dangerous, others considered him harmless. Despite their shared commitment to the goal of Slovenian independence, there is a clear division between the prudent, diplomatically oriented strategy of Jeza, and the direct, often contradictory rhetoric of Pistivšek. Jeza tried to build a consensus among Slovenians by means of well-thought-out tactics and believing that mutual cooperation and pluralism were necessary for the creation of a democratic state. By contrast, Pistivšek, whose energy and polarising style often provoked conflict, limited the possibilities for dialogue with his opponents, thus exacerbating internal divisions within emigrant circles. In conclusion, both Franc Jeza and Branko Pistivšek made important contributions to the propagation of the idea of Slovenian independ-

ence, although they achieved different degrees of visibility and influence by using different methods. Their work, recorded in archival and journalistic legacies, remains an important resource for understanding the dynamics and challenges facing the Slovenian political emigration during the Cold War and provides insight into the diversity of approaches in the struggle for national independence and the work of the SDV.

Sliki 1 in 2: Leta 1963 je uprava za analitiko, natančneje Anton Kovič, sestavila obsežno (80 strani dolgo) poročilo celotne aktivnosti slovenske politične emigracije na Zahodu za namene splošne ocene jugoslovanske emigracije v zahodnih državah. Poročilo je mdr. obsegalo opis stanja slovenske politične emigracije, njeno »*propagandno in obveščevalno dejavnost*« ter opise in analize organizacij in skupin tedaj aktivne politične emigracije ter posameznih »*emigrantskih akterjev*«. Tako se je v poročilu znašel tudi opis Franca Jeze in »njegovega« Akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo (vir: ARS, SI AS RSNZ 1931, t. e. 1153).

545

- 41 -

"AKCIJSKI ODBOR ZA NEODVISNO SLOVENIJO"(aktivnost JEZA France-ta)

Separatisti zbrani okrog "Akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo" v Trstu, katerega glavni pobornik je bivši sodelavec ameriške OS Franc Jeza, menijo, da imajo že toliko pristašev, da lahko pričnejo s pripravami za javne politične nastope s ciljem formiranja samostojne politične skupine.

JEZA Franc je vezal na sebe in svojo dejavnost še nekatere mlajše Tržačane kot MIJAC Franca, BANDELJ Sergeja, BAJEC Marjana, ŠTOKA Draga, MARTELANO Saša, ki se trudijo v organizacijskem in propagandnem utrjevanju "Akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo".

Dejavnost in program tega odbora se održa v tem,

- da vidi v Sloveniji okupirano deželo, ki je bila brez plebiscita ali kako drugače svobodno izražene volje slovenskega naroda leta 1945 ponovno podvržena Beogradu;
- da zahteva za slovenski narod pravico do samoodločbe in do neodvisne slovenske države;
- da vse organe oblasti smatra za instrumente zasedbene sile, to je srbskega nacionalističnega hegemonizma, ki se poslužuje marksistične ideologije, da bi prikril svoje cilje;
- da se bo z vsemi demokratičnimi sredstvi boril za neodvisno slovensko državo, ker je mnenja, da smo Slovenci dovolj zrel narod, da si lahko priborimo neodvisnost z demokratičnim izražanjem lastne volje;
- želi, da bo neodvisna Slovenija demokratična država, v kateri bo slovenski narod popolnoma svobodno odločal o svoji notranji ureditvi in svoji zunanji politiki;
- da dopušča možnost svobodnega delovanja vseh strank v neodvisni Sloveniji, tudi ZKS, samo onim ne, ki bi očitno delovale proti neodvisni Sloveniji;
- natočna je trditev, da mora Slovenija pomagati ostalim republikam. Glavna krivda za neuspehe jugoslovanskega gospodarstva je v centralizmu, ki ne dopušča posameznim na-

549

- 45 -

JEZA Franc poudarja, da je osnovni cilj njegovih političnih stremeljenj samostojna Slovenija, pri čemer ni bistveno ali je popolnoma nevezana ali je v neki obliki vezana z Jugoslavijo ali naslonjena na neko drugo državno grupacijo. S svojim delovanjem ne namerava prenehati, ker ga smatra za pravilno in za svojo "slovensko dolžnost". Svoje delo ocenjuje kot nujno potrebno in kot moralno pomoč zavednim slovenskim silam v borbi proti komunizmu. Pravi, da mnogi, celo vodilni komunisti v Sloveniji gledajo podobno kot on na "slovensko tlako Beogradu". Po njegovih zanesljivih informacijah iz Ljubljane, je moral tudi tov. KRAIGHER v Beograd zato, da bi paralizirali njegove težnje po čim večjem osamosvojanju v gospodarstvu in kulturi.

Po njegovi oceni je "Akcijski odbor" s svojimi akcijami uspel zainteresirati vodilne funkcionarje v Sloveniji, kar se odraža v nekaterih konkretnih pojavih (n.pr. polemika GOSIČ - PIRJEVEC, aktivnost slovenskih poslancev v Zvezni ljudski skupščini lani itd.). Trdi, da ima točne informacije o zelo intenzivnem proučevanju njegove knjige "Nova tlaka slovenskega naroda" v OK ZKS. To zanimanje in dejstvo, da je problem zainteresiral tuji tisk in javnost, po njegovi oceni potrjuje korist in nujnost delovanja "Akcijskega odbora". Pravi, da se taka akcijska potreba kaže spridlo dejstva, da je hrvatska emigracija že dokaj uspešno utrdila idejo o možnosti samostojne hrvatske države v zapadnih političnih krogih, medtem, ko Slovenci še niso ničesar praktičnega storili. Zaradi nepripravljenosti Slovencev bi se v odločilnem momentu lahko dogodilo, da Slovenijo enostavno razdele med sosednje države, ki si še vedno žele ozezemlje Slovenije.

Vzroke pojašane aktivnosti "Akcijskega odbora" za neodvisno Slovenijo" je iskati tudi v konceptu, ki se je utrdil v jugoslovanskih separatističnih emigrantskih krogih v Evropi, da je glede na razporeženje prebivalstva in drugih objektivnih političnih pogojev realno pričakovati, da se bosta Slovenija in Hrvatska v slučaju nove svetovne vojne opredelili za Zahod, ostale republike pa za Vahod.

Petra Kleindienst^{*} in Matevž Tomšič^{**}

*Pomen tranzicijske pravičnosti
za spoštovanje človekovega dostojanstva
v povojnih razmerah*

Izvleček

Članek se osredotoča na pomen tranzicijske pravičnosti in narodne sprave za stabilizacijo demokracije v postavtoritarnih in postkonfliktnih družbah, pri čemer ima ključno vlogo uresničevanje človekovega dostojanstva. Članek poudarja, da stabilizacija demokracije zahteva odgovoren odnos do preteklosti, predvsem skozi prepoznavanje in popravilo zlorab nedemokratskih režimov. Tranzicijska pravičnost se pojavlja kot ključni mehanizem, ki ne zagotavlja zgolj pravnih sredstev za uveljavljanje odgovornosti, temveč tudi prispeva k popravi in obnovi družbenega tkiva, kar krepi realizirano dostojanstvo posameznikov, zlasti žrtev. Avtorja ugotavljata, da je uspeh tranzicijske pravičnosti pogosto omejen zaradi ideološke polarizacije, hegemonije elit in politizacije procesa, kar lahko ovira doseganje prave narodne sprave in stabilne demokracije.

^{*} Dr. Petra Kleindienst, izredna profesorica, Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici, Gregorčičeva ulica 19, SI – 5000 Nova Gorica, petra.kleindienst@fuds.si, ORCID: 0000-0002-7485-3677.

^{**} Dr. Matevž Tomšič, redni profesor, Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici, Gregorčičeva ulica 19, SI – 5000 Nova Gorica; Fakulteta za informacijske študije v Novem mestu, Ljubljanska cesta 31a, SI – 8000 Novo mesto; Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, matevz.tomsic@fuds.si, ORCID: 0000-0002-8405-8239.

KLJUČNE BESEDE: *tranzicijska pravičnost, narodna sprava, demokracija, človekovo dostojanstvo, politične elite*

Abstract

The article examines the significance of transitional justice and national reconciliation in stabilizing democracy in post-authoritarian and post-conflict societies, with a particular emphasis on the crucial role of realizing human dignity. It argues that stabilizing democracy necessitates a responsible engagement with the past, especially through the recognition and redress of abuses perpetrated by non-democratic regimes. Transitional justice is identified as a pivotal mechanism that not only facilitates legal accountability but also aids in the repair and restoration of the social fabric, thereby enhancing the realized dignity of individuals, particularly victims. The authors note that the effectiveness of transitional justice is frequently constrained by ideological polarization, elite dominance, and the politicization of the process, which can impede the attainment of genuine national reconciliation and stable democracy.

KEYWORDS: *transitional justice, national reconciliation, democracy, human dignity, political elites*

Uvod

Stabilizacija demokracije zahteva odgovoren odnos do preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. Da bi preprečili ponovitev bolečih dogodkov iz preteklosti, je nujno ohraniti spomin na zlorabe, ki so jih povzročili nedemokratski režimi. Temno stran zgodovinskih izkušenj moramo uporabiti za krepitev vrednot, na katerih temelji evropska družba. V tem kontekstu ključno vlogo igrajo mehanizmi tranzicijske pravičnosti, ki vključujejo pravna (npr. obsodba nosilcev režimske represije), politična (npr. lustracija) in druga sredstva, usmerjena v narodno spravo. Tranzicijsko pravičnost lahko razumemo kot proces, skozi katerega se država (ali skupina držav) spopada s preteklimi kolektivnimi travmami vojne in/ali grozodejstev, ki jih je zakrivila država/režim. Kot taka ima tranzicijska pravičnost ključen vpliv na demokratične procese in njihove rezultate.

Države, kjer je potreba po tranzicijski pravičnosti izrazita, imajo pogosto šibko demokratično tradicijo. Za dolgoročno stabilnost demokracije je treba postaviti trdne temelje. Institucionalna ureditev, ki zagotavlja ustrezne postopke, delitev oblasti in definira sestavine političnega sistema, sama po sebi ni zadostna. Potrebna je vrednotna osnova, ki krepi zaupanje ljudi v pravičnost obstoječega sistema kot tistega, ki v največji možni meri varuje njihovo dostojanstvo.

Članek obravnava pomen tranzicijske pravičnosti za dvig ravni spoštovanja človekovega dostojanstva v družbi, še posebej na strani žrtev različnih vrst zlorab. Avtorja argumentirata stališče, da je uveljavljanje tranzicijske pravičnosti v družbah, ki so bile globoko travmatizirane zaradi dogodkov v novejši zgodovini, neizogibno za vzpostavitev pogojev za zaščito človekovega dostojanstva. To velja tudi za nove demokracije, kot so tiste v srednji in vzhodni Evropi. Človekovo dostojanstvo je še posebej ogroženo v državah, opustošenih z vojno, kot je Ukrajina, ki jo je prizadela ruska agresija. Zato je v članku poseben poudarek namenjen razmeram v postavtoritarnih in vojno opustošenih državah po koncu sovražnosti, s poudarkom na Ukrajini kot najbolj perečim, tragičnim in zaskrbljujočim primerom.

Članek se začne z obravnavo dediščine vojne in avtoritarnosti in predstavi značilnosti avtoritarnih režimov s poudarkom na kršenju človekovih pravic, značilnosti vojne kot nasilnega reševanja konfliktov, medsebojno povezanost vojne in avtoritarnosti ter pomen spoštovanja človekovega dostojanstva. Pri tem posebno pozornost posveti dimenziji realiziranega človekovega dostojanstva. Narodno spravo, kot rezultat procesov tranzicijske pravičnosti, avtorja opredeljujeta kot ključen dejavnik stabilizacije demokracije. Glavni cilj sprave je vzpostavitev medsebojnega razumevanja in spoštovanja med različnimi družbenimi skupinami skozi priznavanje preteklih krivic (iskanje resnice, tj. iskanje podatkov o dogodkih, njihovih vzrokih in posledicah). Inkluzivnost je nujna sestavina v procesu doseganja tranzicijske pravičnosti. Proces mora biti vključujoč, da doseže svoje cilje, pri čemer imajo politične elite ključno vlogo. Njihova dejanja v veliki meri določajo uspeh ali neuspeh uveljavljanja tranzicijske pravičnosti in doseganja narodne sprave. Zaključek članka prinaša analizo pogojev za uspešno uveljavitev tranzicijske pravičnosti.

Dediščina vojne in avtoritarizma

Kršitve človekovega dostojanstva so prisotne že toliko časa kot samo človeštvo. Vedno so obstajali tisti, ki so omejevali svobodo drugih, jih zlorabljali, zaslužnjevali in pogosto tudi ubijali. Te kršitve niso le posledica dejanj posameznikov ali skupin proti drugim posameznikom ali skupinam, temveč so praviloma sistemske narave. To pomeni, da jih izvajajo institucije sistema oziroma njihovi nosilci, tisti, ki imajo oblast v svojih rokah. Te kršitve se lahko zgodijo znotraj posameznih političnih entitet, kot so države ali imperiji, ali kot posledica konfliktov med njimi.

Politično zgodovino človeštva, od zgodnjih civilizacij naprej, so v veliki meri zaznamovale avtoritarne oblike politične vladavine, ki so imele le malo ali nič skupnega z demokratičnimi načeli. Sem sodijo absolutne monarhije, despotski imperiji, teokratski režimi, aristokratski oligarhični režimi ipd., kjer je bila oblast skoncentrirana v rokah ene osebe ali zelo ozkega kroga posameznikov, medtem ko je bila večina ljudi popolnoma izključena iz političnega odločanja. Legitimiteta oblasti je temeljila bodisi na prirojenih lastnostih bodisi na pojmu »izbranosti«¹ glede na različne ideološke ali verske kriterije. Poleg takšne tradicionalne legitimacije so se ti režimi na oblasti obdržali tudi z uporabo represije, ki je pomenila večje ali manjše kršenje temeljnih človekovih pravic in svoboščin.¹ Takšne nedemokratične politične ureditve še danes obstajajo v številnih delih sveta.

Vprašanje tranzicijske pravičnosti je še posebej aktualno v nekdanjih komunističnih državah.² Vse vojne v Evropi po letu 1990, bodisi kot agresije ene države na drugo ali kot državljanski konflikti znotraj držav, so se odvijale v teh državah. Glavna značilnost takšnih sistemov je bila prevlada politično-ideološkega kompleksa nad vsemi drugimi družbenimi področji. Posledica tega je bila monolitna družbena struktura, na vrhu katere je bil vladajoči sloj, ki ga je tvoril vrh komunistične partije. Vladajoča strankarska elita ni imela le popolnega političnega monopola, temveč je obvladovala tudi druga družbena področja. Oblastno strukturo v komunističnih sistemih se pogosto označuje z izrazom nomenklatura, ki se nanaša na »seznam ključnih položajev in imenovanj s strani najvišjih partijskih organov ter seznam oseb, ki so na te položaje imenovane oz. namenjene za ta

1 Ihsan Yilmaz in Omer F. Erturk, »Populism, Violence and Authoritarian Stability: Necropolitics in Turkey,« *Third World Quarterly* 42, št. 7 (2021): 1524–543.

2 Arthur Paige, »How Transitions Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice,« *Human Rights Quarterly* 31, št. 2 (2009): 321–67.

imenovanja».³ Merila za kadrovanje na elitne položaje so temeljila na politično-ideološkem ekskluzivizmu, torej na politični ali ideološki ortodoksiji v smislu pripadnosti ali vsaj zvestobe interesom in normam stranke.

Vojna je nasilno sredstvo reševanja konfliktov med državami ali drugimi političnimi entitetami. Do nje pride, ko se voditelji na ravni države, teritorialne enote, politične frakcije ali družbene skupine odločijo zasledovati svoje cilje z uporabo vojaške sile. Posledica teh operacij je večja ali manjša stopnja uničenja, ki se kaže v izgubi človeških življenj, okrnjenem zdravstvenem stanju ljudi in uničenih materialnih dobrinah (zgradbe, polja, logistična in energetska infrastruktura). Popravljanje škode, ki jo povzročijo vojaški spopadi, običajno traja desetletja. To vključuje ne le zdravljenje telesnih poškodb, temveč tudi obnovo uničenega premoženja, ter, kar je še težje, celjenje duševnih ran in poškodb družbenega tkiva v prizadetih skupnostih.

Vojne so manifestacije ekspanzionizma, militarizma ali (političnega, ideološkega, etničnega, verskega) ekstremizma (pogosto so kombinacije teh). Vojaški spopadi prinašajo uničenje in opustošenje, ne samo neposrednim udeležencem oziroma vojaškim enotam, temveč tudi civilnemu prebivalstvu.⁴ Značilno za sodobne vojne je, da je med žrtvami več civilistov kot vojakov. Nasilje, ki je sestavni del vojskovanja, spremljajo vojni zločini.⁵ Ti vključujejo ubijanje, mučenje in druge (spolne, psihične) zlorabe vojnih ujetnikov in civilnega prebivalstva na zasedenih ozemljih ter namerno uničevanje premoženja. Tovrstna nasilna dejanja so lahko posamezni incidenti, pogosto pa so sistematična in predstavljajo sestavni del daljših vojaških konfliktov. Še posebej brutalno nasilje se pojavlja v kontekstu državljskih vojn, ki so pogosto zelo krute. Skoraj vsaka državljanska vojna v Evropi v zadnjih dveh stoletjih je povzročila številna grozodejstva in se končala z neusmiljenim obračunom zmagovalcev s poraženci, kar je pogosto vključevalo poboje vojnih ujetnikov ter preganjanje domnevno nelojalnih posameznikov. To je bilo še posebej izrazito v teku dogajanja na Slovenskem med in po drugi svetovni vojni, ki je imelo mnoge značilnosti

3 Hellmut Wollman, »Change and Continuity of Political and Administrative Elites in Post Communist Russia,« *Governance* 6, št. 3 (1993): 325.

4 Laia Balcels in Jessica A. Stanton, »Violence Against Civilians During Armed Conflict: Moving Beyond the Macro- and Micro-Level Divide,« *Annual Review of Political Science* 24, št. 1 (2021): 45–69.

5 Peter Romijn, »History War Crimes in the Past and Present—A Historian's Perspective,« v: *War Crimes Trials and Investigations*, ur. Jonathan Waterlow in Jacques Schuhmacher (Berlin: Springer International Publishing, 2018), 157–91.

državljske vojne. To je povzročilo ostre delitve v slovenskem narodnem telesu,⁶ kar je močno otežilo udejanjenje narodne sprave.⁷

Skupna točka vojnih obdobj in obdobj vladavine avtoritarnih režimov je obsežna in intenzivna uporaba nasilja, ki neizogibno vodi v resne kršitve človekovih pravic in spodkopavanje človekovega dostojanstva.⁸ Med vojaškimi spopadi so mnoge človekove pravice in svoboščine vsaj delno suspendirane (npr. svoboda gibanja, politično delovanje določenih skupin, uvedba cenzure), nadzor nad uporabo prisilnih sredstev pa je zmanjšan, kar omogoča njihovo zlorabo. Avtoritarni režimi zaradi svoje notranje logike delovanja sistematično kršijo človekove pravice in svoboščine, zlasti tiste, ki se nanašajo na politično področje, medtem ko komunistični režimi pogosto kršijo tudi ekonomske pravice, kot je pravica do zasebne lastnine.

Realizacija človekovega dostojanstva

Po letu 1945 se je človekovo dostojanstvo začelo pogosteje pojavljati v mednarodnih in humanitarnih pravnih besedilih. Ta nenadna preobrazba je bila spodbujena s šokantno izgubo civilnih življenj in grozljivimi razkritji o ravnanjih med drugo svetovno vojno in holokavstom.⁹ Ti zločini proti človeštvu so sprožili identifikacijo vedenj, ki kršijo človekovo dostojanstvo, z namenom preprečevanja njihovega ponavljanja.

Človekovo dostojanstvo, ki je temelj vladavine prava v sodobnih ustavnih demokracijah,¹⁰ interpretiramo kot pojem, sestavljen iz dimenzij izvirnega in realiziranega dostojanstva.¹¹ Izvorno dostojanstvo indicira status človeške absolutne notranje vrednosti. Nakazuje dimenzijo človekovega dostojanstva, ki izhaja iz človekove narave kot take in razlikuje človeška bitja od pripadni-

6 Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007).

7 Petra Kleindienst in Matevž Tomšič, »Proces narodne sprave in vloga politične elite v njem: Slovenija kot izjema med državami srednje in vzhodne Evrope,« *Studia Historica Slovenica* 21, št. 1 (2021): 197–225.

8 Damien Rogers, ur. *Human Rights in War* (Singapore: Springer, 2020).

9 Christopher McCrudden, »Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights,« *European Journal of International Law* 19, št. 4 (2008): 655–724.

10 Jernej Letnar Čerňič, »Človekovo dostojanstvo kot temelj vladavine prava v slovenski družbi,« *Bogoslovni vestnik* 78, št. 1 (2018): 147–57.

11 Petra Kleindienst, »Understanding the Different Dimensions of Human Dignity: Analysis of the Decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia on the 'Tito Street' Case,« *DANUBE: Law and Economics Review* 8, št. 3 (2017): 117–37.

kov drugih vrst. Obstaja v vsakem prostoru in času in je zato univerzalno. Povezano je z izjemnim položajem ljudi v naravi in je kot sinonim za »človeško vrednost«, ki predstavlja človekovo notranjo odličnost. Glede na to, da so vsi ljudje obdarjeni z izvirnim dostojanstvom, lahko zaključimo, da je izvirno dostojanstvo tisto, kar tvori bistvo človeškega bitja. Izvirno dostojanstvo je torej konstitutivni element človeka. Realizirano dostojanstvo, druga dimenzija človekovega dostojanstva, nam pove, v kolikšni meri je človekovo dostojanstvo uresničeno v konkretnem primeru določenega posameznika. Medtem ko se vsak človek rodi z izvirnim dostojanstvom, ne uživa nujno hkrati realiziranega dostojanstva. Realizirano dostojanstvo je negotovo in nestabilno; lahko je le začasno. Lahko ima različne stopnje, tako da ima lahko nekdo višjo ali nižjo stopnjo realiziranega dostojanstva kot sočlovek. Ko rečemo, da je nekdo izgubil svoje dostojanstvo, govorimo o realiziranem dostojanstvu. Realizirano dostojanstvo se odraža v človekovem odnosu do sebe in do drugih ljudi. Predstavlja dostojanstvo, ki ga ljudje lahko zaznavajo in čutijo, ko so v stiku s seboj in z drugimi ljudmi.¹²

Formosa in Mackenzie navajata, da razhajanje med izvirnim in realiziranim dostojanstvom, ki je še posebej značilno tudi za vojna obdobja, pogosto nakazuje na nepravilnost.¹³ Vojna pomeni razpad prava in reda, pogosto prinaša smrt in uničenje ter predstavlja resno kršitev človekovega dostojanstva.¹⁴ Skladno z mednarodnimi pravnimi instrumenti človekovih pravic bi moralo biti človekovo dostojanstvo spoštovano in zaščiteno. Vendar pa pravna zaščita človekovega dostojanstva ne pomeni nujno, da je človekovo dostojanstvo uresničeno v dejanskem življenjskem primeru posameznika. To pomeni, da pravne določbe ne prinašajo nujno resničnega uživanja dostojanstva, tj. realiziranega dostojanstva. Zato je treba uporabiti tudi druge mehanizme in procese.

Mnogi znanstveniki razpravljajo o pravičnih vojnah in merilih, kdaj in kako voditi vojno in uporabljati oborožene sile.¹⁵ Trenutna situacija v

12 Petra Kleindienst in Matevž Tomšič, »Human Dignity as the Foundation of Democratic Political Culture: Legal and Philosophical Perspective,« *Law, Culture and the Humanities* 18, št. 2 (2022): 385–404.

13 Paul Formosa in Catriona Mackenzie, »Nussbaum, Kant, and the Capabilities Approach to Dignity,« *Ethical Theory and Moral Practice* 17, št. 5 (2014): 875–92.

14 Andreas Hasenclever, »Human Dignity and War,« v *The Cambridge Handbook of Human Dignity*, ur. Marcus Düwell et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 439–45.

15 Valerie Morkevičius, »Just War as Tradition in a Civil International Order,« v *The Civil Condition in World Politics. Beyond Tragedy and Utopianism*, ur. Vassilios Paipais (Bristol: Bristol University Press, 2022), 188–208.

Ukrajini, zaostrena z rusko invazijo leta 2022, predstavlja pomemben primer za razumevanje kršitev in značilnosti uresničevanja realiziranega dostojanstva v takšnih kontekstih. Ukrajina se sooča z več izzivi, ki vplivajo na realizirano dostojanstvo. Prvič, stanje človekovih pravic v Ukrajini se je močno poslabšalo. Zaostritev konflikta je zaznamovana s primeri mučenja in nasilnih dogodkov, kar predstavlja brutalno kršenje človekovih pravic in povzroča neizbrisne fizične in psihološke posledice na žrtvah. Vsako od teh dejanj vodi v degradacijo realiziranega dostojanstva posameznikov, kar pušča globoke rane na kolektivni duši naroda. Konflikt pogosto vključuje napade na civilno infrastrukturo, kot so bolnišnice in šole, ki nekoč varna zatočišča spreminjajo v nevarne ruševine. Drugič, invazija je drastično povečala število notranje in zunanje razseljenih oseb ter beguncev.¹⁶ Takšno stanje moti življenje posameznikov in delovanje skupnosti, povzroča izgubo domov in stabilnosti – vse to so dejavniki za ohranjanje realiziranega dostojanstva. Tkivo vsakdanjega življenja mnogih posameznikov, nekoč prepleteno z rutino, odnosi in občutkom pripadnosti, je bilo uničeno, kar jih pušča v novi realnosti, zaznamovani z negotovostjo in izgubo. Tretjič, gospodarske posledice konflikta so uničujoče.¹⁷ Vojna je opustošila ukrajinsko gospodarstvo, povzročila hudo recesijo, ki povečuje brezposelnost in potiska več ljudi v revščino. Gospodarska nestabilnost, ki izhaja iz konflikta, pomeni za mnoge vsakodnevni boj za zagotavljanje osnovnih potrebščin, kot so hrana, zavetje in zdravstveno varstvo – viri, ki so bistveni ne le za preživetje, temveč tudi za ohranjanje realiziranega dostojanstva.

Realizirano dostojanstvo pa ni ključno le med vojno, ampak tudi po njenem zaključku. Če agresorji niso kaznovani za svoja dejanja v avtoritarni preteklosti, dostojanstvo žrtev ne more biti v celoti realizirano. Amnestije so zato pogosto ocenjene kot kršitev vladavine prava. V kontekstu tranzicijske pravičnosti so amnestije izjemni pravni instrumenti, ki zagotavljajo imuniteto pred pregonom in kaznovanjem, včasih pa tudi pred civilno odgovornostjo tistih, ki so zagrešili politično motivirane zločine v obdobjih nasilnih političnih konfliktov.¹⁸ Če država ne spoštuje »pravil igre« in ne kaznuje kršiteljev v skladu z vladavino prava, ni mogoče pričakovati, da bodo državljani zaupali demokratičnim institucijam in spoštovali pravila demo-

16 Julian Scharbert et al., »Psychological Well-Being in Europe after the Outbreak of War in Ukraine,« *Nature Communications* 15, št. 1 (2024): 1–12.

17 Peterson K. Ozili, »Global Economic Consequence of Russian Invasion of Ukraine,« *SSRN Electronic Journal* (2022).

18 Patrick Lenta, »Amnesties, Transitional Justice and the Rule of Law,« *Hague Journal on the Rule of Law* 15, št. 3 (2023): 441–69.

kratične države. Gerald Postema poudarja, da je »načelo povračila« osrednjega pomena za koncept vladavine prava.¹⁹ To načelo posameznikom prinaša pravico, da odgovornost naložijo tistim, ki jim povzročajo škodo. V tem pogledu imajo mehanizmi in procesi tranzicijske pravičnosti ključno vlogo.

*Stabilizacija demokracije – ključni izziv postkonfliktnih
in postavtoritarnih družb*

Uvajanje demokracije kot vladavine »ljudi, od ljudi, za ljudi« (*rule of the people, by the people, for the people*), kot jo je označil Abraham Lincoln, lahko razumemo kot proces politične modernizacije družbe. Govorimo o spremembah, ki vodijo k oblikovanju političnega sistema v skladu z demokratičnimi standardi. Ključna komponenta tega procesa je individualizacija, ki pomeni vzpostavitev vloge posameznika kot avtonomnega in odgovornega subjekta, sposobnega aktivnega sodelovanja v javnem življenju. Temelj individualizacije je pojmovanje človeka kot svobodnega bitja, ki mu pripadajo neodtujljive pravice, dopolnjeno z demokratičnim pojmovanjem ljudi kot enakopravnih posameznikov, ki so sposobni najbolje braniti in uveljavljati svoje interese. Gre za korenite spremembe na vseh treh ključnih ravneh politike: institucionalni, akcijski in kulturno-vrednostni.²⁰ Na institucionalni ravni to pomeni vzpostavitev zaščitnih mehanizmov, ki varujejo posameznike pred zlorabo oblasti s strani državnih institucij in drugih centrov moči, ter ustvarjanje kanalov, ki omogočajo svobodno sodelovanje posameznikov v političnem življenju.

Temeljne pravice in svoboščine, ki izhajajo iz človekovega dostojanstva, v sodobni demokraciji uživajo normativno varstvo (običajno so ustavna materija). Ključna institucionalna načela demokratične ureditve, kot so izvoljenost nosilcev izvršilne in zakonodajne oblasti prek kompetitivnih volitev, ki so dostopne vsem polnoletnim in opravilno sposobnim državljanom, delitev oblasti na tri avtonomne veje (zakonodajno, izvršilno in sodno), ter sistem zavor in ravnotežij (*checks and balances*), preprečujejo oziroma bistveno otežujejo zlorabo oblasti s strani vladajočih in drugih vplivnih skupin, ki bi kršile te pravice in svoboščine.

V državah z dolgoletno tradicijo avtoritarnih režimov je stabilizacija demokratičnega sistema eden ključnih izzivov. Gre za vzpostavitev pogojev,

19 Gerald J. Postema, *Law's Rule: The Nature, Value, and Viability of the Rule of Law* (Oxford: Oxford University Press, 2023).

20 Matevž Tomšič, *Politična stabilnost v novih demokracijah* (Ljubljana: ZPS, 2002).

ki omogočajo dolgoročni obstoj demokracije, tako da postane odporna na morebitne grožnje z nasiljem s strani tistih, ki jo želijo spodkopati. Ključno je, da demokracija postane »edina igra v mestu« (*the only game in town*),²¹ torej edina sprejemljiva sistemska alternativa. To pomeni, da uživa univerzalno legitimnost, torej upravičenost do obstoja, s strani velike večine prebivalstva in vseh relevantnih družbenih skupin, vključno s političnimi in drugimi elitami.

Prvi pogoj za stabilno demokracijo je vzpostavitev temeljnih atributov državnosti, zlasti sposobnosti ohranjanja ozemeljske celovitosti. To je še posebej pomembno za nove države, nastale po razpadu večnacionalnih političnih entitet, kot se je zgodilo po propadu komunizma v vzhodni in srednji Evropi, ki je privedel do razpada Sovjetske zveze, Jugoslavije in Češkoslovaške. Nekatere izmed teh držav so bile žrtve agresije že ob svojem nastanku, na primer Slovenija, Hrvaška in Bosna in Hercegovina, kjer so tedanje jugoslovanske oblasti z vojaškim posegom poskušale preprečiti njihovo osamosvojitve. V slednjih dveh primerih je šlo za agresijo Miloševićeve Srbije, ki je sprožila medetnični konflikt znotraj teh držav z oboroževanjem lokalnega srbskega prebivalstva, z namenom priključitve (delov) teh držav k »veliki Srbiji«. Najbolj očiten primer žrtve agresorske sosedje je trenutno Ukrajina, ki jo želi Putinova Rusija podrediti z oboroženo silo. V primeru vojaške agresije je obstoj učinkovitih oboroženih sil ključno sredstvo za ohranitev neodvisnosti. Brez tega bi bile omenjene države protektorati agresivnih sosed ali pa bi se teritorialno močno zmanjšale ali celo izginile s svetovnega zemljevida.

Poleg zmožnosti uspešnega soočanja z zunanjimi grožnjami je bistveno zagotoviti tudi »notranje pogoje« za razvoj trajnostne demokracije. Postavtoritarne in postkonfliktne družbe so pogosto notranje razdeljene, pri čemer različne družbene skupine gojijo globoke medsebojne zamere. To ohranja ozračje družbenega nezaupanja, kar vključuje tudi pomanjkanje zaupanja v politični sistem kot celoto. Zato je treba vzpostaviti pogoje, ki bodo zagotavljali njeno vsaj razmeroma strpno sobivanje. Ključni izziv je zato oblikovanje inkluzivnega političnega okvira, ki vključuje vse relevantne družbene skupine v proces odločanja. Te družbe imajo pogosto heterogeno politično kulturo,²² kar pomeni, da obstajajo globoke delitve na

21 Adam Przeworski, »Democracy as an Equilibrium,« *Public Choice* 123, št. 3–4 (2005): 253–73.

22 Gabriel Almond in Sydney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (New York: Sage, 1989); Arend Lijphart, »Consociational Democracy,« *World Politics* 21, št. 2 (1969): 207–25.

etnični, verski ali ideološki podlagi. Pomembno je, da se nobena družbena skupina ne počuti politično in družbeno marginalizirano. Za nove demokracije je priporočljivo, da v svojih zgodnjih fazah vzpostavijo ureditev, ki vključuje vsaj nekatere elemente konsenzualizma, na primer vladne koalicije, ki presegajo ideološke delitve.

Za stabilno demokracijo je izjemnega pomena tudi obstoj učinkovite pravne države, ki je neizogibna za varstvo človekovih pravic in svoboščin pred zlorabami oblasti. Glede na zlorabe prava, značilne za avtoritarne režime in vojne razmere, je vzpostavitev zaupanja v pravno državo, predvsem pa v odgovorne za njeno izvajanje, izjemno zahtevna naloga.²³ Eden najpomembnejših instrumentov za to so mehanizmi tranzicijske pravičnosti, usmerjeni v povračilo za pretekle krivice. Če je tranzicijska pravičnost uspešno udejanjena, ne vodi le k izboljšanju družbenega zaupanja, temveč tudi krepi občutek skupne pripadnosti.

Karakteristike tranzicijske pravičnosti

Christine Bell tranzicijsko pravičnost interpretira kot poskus obravnavanja preteklega nasilja v družbah, ki se preoblikujejo ali poskušajo doseči neko obliko politične tranzicije.²⁴ Čeprav nekateri viri segajo nazaj do Nürnberškega procesa in povojne dobe, so začetki tranzicijske pravičnosti pogosto povezani s tem, kar Samuel Huntington imenuje »tretji val demokratizacije«,²⁵ ki je doletel nekatere države v Južni Evropi, Latinski Ameriki, Vzhodni Evropi ter delih Afrike in Azije med sredino sedemdesetih let in v zgodnjih devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Avtorstvo izraza »tranzicijska pravičnost« pripisujemo Ruti Teitel, ki je tranzicijsko pravičnost sprva opredelila kot koncepcijo pravičnosti, povezano z obdobji političnih sprememb, zaznamovanih s pravnimi odzivi za soočenje s kršitvami prejšnjih zatiralskih režimov.²⁶ Vendar pa odzivi pri obravnavanju preteklih zlorab niso izključno pravni. Tako se je širša koncepcija izraza

23 Gerald J. Postema, »Trust, Distrust and the Rule of Law,« v *Fiduciaries and Trust*, ur. Paul B. Miller in Mathew Harding (Cambridge: University Press, 2020), 242–72.

24 Christine Bell, »Transitional Justice, Interdisciplinarity and the State of the 'Field' or 'Non-Field',« *International Journal of Transitional Justice* 3, št. 1 (2008): 5–27.

25 Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the late Twentieth Century* (Norman: University of Oklahoma Press, 1993).

26 Ruti G. Teitel, »Transitional Justice Genealogy,« *Harvard Human Rights Journal* 16 (2003): 69–94.

»tranzicijska pravičnost« začela razvijati kmalu po začetnih opredelitvah s strani Ruti Teitel. Danes izraz tranzicijska pravičnost vključuje sodne in izvensodne instrumente in mehanizme, kot so na primer opravičila, komisije za resnico, spominske slovesnosti in obeleževanja, katerih cilj je soočiti se z nasiljem preteklih režimov.²⁷

Glavne cilje tranzicijske pravičnosti je mogoče razvrstiti pod tri temeljne stebre: 1) odgovornost, 2) preprečevanje, 3) uresničitev človekovega dostojanstva. Prvič, tranzicijska pravičnost stremi k odgovornosti storilcev hudih kršitev in zlorab človekovih pravic. Vključuje priznanje preteklih zlorab in kršitev ter njihovo odpravo. Poleg tega je cilj odgovornosti lahko povezan z idejo individualizacije krivde.²⁸ Drugič, tranzicijska pravičnost stremi k preprečevanju prihodnjih kršitev in ponavljanju hudih zlorab. Tretjič, koncept tranzicijske pravičnosti si prizadeva za dvig ravni (realiziranega) človekovega dostojanstva žrtev, tj. za uresničitev človekovega dostojanstva vsakega posameznika v največji možni meri. Kot poudarja Christina Binder, je treba upoštevati celosten pristop k mehanizmom tranzicijske pravičnosti. Natančneje, mehanizmi tranzicijske pravičnosti se ne smejo medsebojno izključevati. Namesto tega jih je treba obravnavati kot dopolnilne in jih uporabljati v kombinaciji.²⁹ Glede na njihovo smer jih lahko razdelimo v tri skupine: 1) sodni mehanizmi, 2) politični mehanizmi, in 3) kulturni mehanizmi.

Sodni mehanizmi se nanašajo predvsem na kazenski pregon storilcev. Kot že omenjeno, sta cilja odgovornosti in preprečevanja tesno povezana s povračilom v smislu pravičnega ali sorazmernega kaznovanja storilcev za njihove zločine.³⁰ Po Binderjevi je eden izmed najbolj očitnih načinov obravnavanja preteklih zlorab kazenski pregon storilcev, ki so zagrešili

27 Gal-Or Noemi in Birgit Schwelling, »Introduction: Global Cooperation in Transitional Justice,« v *Global Cooperation in Transitional Justice: Challenges, Possibilities, and Limits (Global Dialogues 6)*, ur. Gal-Or Noemi in Brigit Schwelling (Duisburg Käte Hamburger Kolleg / Centre for Global Cooperation Research, 2015), 6–12.

28 Payam Akhavan, »Justice in the Hague, Peace in the Former Yugoslavia? A Commentary on the United Nations War Crimes Tribunal,« *Human Rights Quarterly* 20, št. 4 (1998): 737–816.

29 Christina Binder, »Introduction to the Concept of Transitional Justice,« v *Transitional Justice Experiences from Africa and the Western Balkans*, ur. Walter Feichtinger et al. (Vienna: BMLVS, Republik Österreich, Bundesminister für Landesverteidigung und Sport, 2013), 9–29.

30 Ray Nickson in Alice Neikirk, *Managing Transitional Justice: Expectations of International Criminal Trials* (London: Palgrave Macmillan, 2018).

hude kršitve človekovih pravic.³¹ Pablo De Greiff meni, da so sodni procesi za kršitve človekovih pravic pomembni za krepitev vladavine prava.³² Iavor Rangelov pri tem predlaga deliberativno interpretacijo tranzicijske pravičnosti, poudarjajoč potencial sodnih postopkov, da vzpostavijo produktivne oblike obračunavanja z dediščinami množičnega nasilja in zlorab.³³ Zavedati pa se je treba, da rezultati sodnih postopkov lahko postanejo vidni izven sodnih dvoran in v javni sferi povzročajo več razprav kot zaključkov.

Politični mehanizmi se nanašajo na pobude za iskanje resnice, reforme zakonov in institucij ter reparacije. Procesi iskanja resnice pomenijo ugotavljanje dejstev o kršitvah človekovih pravic s strani nesodnih organov, tj. organov, ki jih imenuje vlada nove demokratične države ali države, ki si je nedavno opomogla od državlanskega spopada, da razkrije naravo grozodejstev, storjenih med vojno ali pod diktaturo.³⁴ Iskanje resnice se lahko včasih obravnava kot mehanizem in tudi kot cilj tranzicijske pravičnosti. Michal Krotoszyński pobude za iskanje resnice deli na sredstva a) kolektivnega pojasnjevanja (npr. komisije za resnico), ki skrbijo za splošen pregled značaja preteklega političnega sistema; in b) instrumente individualnega razkrivanja (npr. lustracije, varnostno preverjanje), ki poskušajo razkriti povezave na osebni ravni.³⁵ Komisije za resnico so neizogibno povezane z reformami zakonov in institucij kot drugo vrsto političnih mehanizmov, zlasti s sklicevanjem na policijo, sodstvo in vojsko. Med procesom tranzicije je treba zakone in institucije preoblikovati in prestrukturirati, da se zagotovi, da državne institucije in državni akterji delujejo v skladu z zakonom. Nazadnje, reparacija predstavlja tretjo vrsto političnih mehanizmov. Po Joanni Quinn je reparacija zagotovitev plačila ali druge oblike odškodnine nekomu, ki mu je bila storjena krivica (dejanska vrnitev odvzetega premoženja, denarno plačilo ali

31 Binder, »Introduction to the Concept of Transitional Justice«.

32 Pablo De Greiff, »Articulating the Links Between Transitional Justice and Development: Justice and Social Integration,« v *Transitional Justice and Development Making Connections*, ur. Pablo De Greiff in Roger Duthie (New York: Social Science Research Council, 2009), 28–75.

33 Iavor Rangelov, *Nationalism and the Rule of Law: Lessons from the Balkans and beyond* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

34 Monica Nalepa, *After Authoritarianism: Transitional Justice and Democratic Stability* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022).

35 Michal Krotoszyński, »The Transitional Justice Models and the Justifications of Means of Dealing with the Past,« *Oñati Socio-Legal Series* 6, št. 3 (2016): 584–606.

opravičilo).³⁶ V nasprotju s kazenskimi pregoni so reparacije v tranzicijski pravičnosti bolj usmerjene k žrtvam.³⁷ Trend v programih obsežnih reparacij se premika k določanju ukrepov, ki presegajo denarno odškodnino.³⁸

Kulturni mehanizmi so tesno povezani s prizadevanji za gradnjo kolektivnega spomina kot pomembnega sredstva za izgradnjo identitete vseh skupnosti. Gradnja kolektivnega spomina vključuje prizadevanja za ohranjanje spomina, npr. muzeje in spomenike za ohranitev javnega spomina na žrtve in dvig moralne zavesti o preteklih zlorabah.³⁹ Poleg prizadevanj za ohranjanje kolektivnega spomina lahko izobraževanje (npr. šole, univerze) igra pomembno vlogo pri uveljavljanju tranzicijske pravičnosti. Izobraževalna perspektiva si prizadeva izobraziti novo generacijo o tem, kaj se je zgodilo v preteklosti, s čimer se bogati (demokratska) politična kultura določenega naroda. Ker je (demokratska) politična kultura eden od pogojev za demokracijo,⁴⁰ ima izobraževanje pomembno vlogo pri gradnji stabilnosti in učinkovitosti demokratičnega sistema.

Pravna zaščita človekovega dostojanstva ne zagotavlja nujno zadostne ravni realiziranega dostojanstva. Opisani mehanizmi tranzicijske pravičnosti prispevajo k vzpostavitvi pogojev za uresničitev človeškega dostojanstva, tj. k povečanju realiziranega dostojanstva. Po drugi strani pa tranzicijska pravičnost temelji na izvornem dostojanstvu. Izvorno dostojanstvo, prirojeno vsem posameznikom zaradi njihove človeške narave, služi kot temelj za izvajanje mehanizmov tranzicijske pravičnosti. Z ukoreninjanjem svojih procesov v temeljnem spoštovanju človekovega dostojanstva tranzicijska pravičnost ne želi zgolj obravnavati ali odpraviti preteklih krivic, temveč tudi ponovno potrditi neomajno vrednost vsakega posameznika, s čimer postavlja moralni okvir, ki usmerja narodno spravo.

36 Joanna R. Quinn, »The Development of Transitional Justice«, v *Research Handbook on Transitional Justice*, ur. Cheryl Lawther, Luke Moffett in Dov Jacobs (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2017), 11–33.

37 Luke Moffett, »Transitional Justice and Reparations: Remedying the past?«, v *Research Handbook on Transitional Justice*, ur. Cheryl Lawther, Luke Moffett in Dov Jacobs (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2017), 377–400.

38 De Greiff, »Articulating the Links«.

39 Binder, »Introduction to the Concept of Transitional Justice«.

40 Seymour M. Lipset, »The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address«, *American Sociological Review* 59, št. 1 (1994): 1–22.

Narodna sprava kot rezultat tranzicijske pravičnosti

Čeprav sta tranzicijska pravičnost in narodna sprava tesno povezani, med njima obstaja konceptualna razlika, ki zahteva vsebinsko podrobnejšo opredelitev. Izraz narodna sprava sega v čas nekdanjega francoskega predsednika Charlesa de Gaulla. Kasneje sta ga uporabila njegova naslednika Georges Pompidou in François Mitterrand v zvezi z odgovornostjo za izbris preteklih zločinov, storjenih med alžirsko vojno. Celoten koncept narodne sprave, ki je izvirno zakoreninjen v teologiji, je nekako izmuzljiv in dvoumen. Martina Fischer meni, da je treba spravo opisati kot proces in ne kot končno stanje ali rezultat.⁴¹ Čeprav lahko spravo opišemo kot dolgotrajen proces, dinamiko ali gibanje, jo lahko opredelimo tudi kot cilj.⁴² Čeprav nekateri avtorji prepoznajo spravo kot utopično, idealistično in nerealno idejo, je neizogibno nujen cilj v smislu (ponovne) izgradnje nacionalne skupnosti, ki temelji na močnih, harmoničnih in koherentnih odnosih ter zaupanju med posamezniki in skupinami.

Spravo lahko razumemo bodisi kot individualno ali osebno, bodisi kot družbeno ali politično spravo. Družbena ali politična sprava nanaša na zbližanje in obnovljeno razumevanje med družbenimi skupinami, z namenom sobivanja in sodelovanja pri (ponovni) obnovi države. V nasprotju z njo je osebna ali individualna sprava bolj intimna in se osredotoča na interakcije ter odnose med posamezniki – običajno med žrtvijo ali njegovo družino ter storilcem, vključno z družinskimi člani, znanci in sosedmi, ki so stali na različnih političnih ali etničnih straneh. Poleg tega je sprava »narodna«, če jo spodbuja država na katerikoli ravni (npr. z ustanovitvijo komisij za ugotavljanje resnice, ustavnimi reformami itd.). Zgodovinsko gledano so bile institucije tranzicijske pravičnosti pogosto obravnavane kot grožnja narodni spravi. Komisije za ugotavljanje resnice in kazenska sodišča, ki preiskujejo zelo razdiralno in nasilno zgodovino, so se pogosto dojemali kot ovire za spravo, saj naj bi ustvarjali politično nestabilnost. Tako se danes pojavlja vprašanje, ali je v interesu sprave mogoče amnestirati zločine. Odgovori na to vprašanje in z njimi povezane prakse so še vedno različni.

41 Martina Fischer, »Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice,« v *Advancing Conflict Transformation: The Berghof Handbook II*, ur. Beatrix Austin, Martina Fischer in Hans J. Giessman (Leverkusen: Verlag Barbara Budrich, 2011), 406–30.

42 Giada Girelli, *Understanding Transitional Justice: A Struggle for Peace, Reconciliation, and Rebuilding* (London: Palgrave Macmillan, 2018).

Novejši pogledi na narodno spravo pa jo povezujejo z demokratičnimi načeli, kot so spoštovanje človekovih pravic, strpnost do politične in etnične raznolikosti itd.⁴³ Zato mora narodno spravo spremljati priznanje preteklosti in prevzemanje odgovornosti, pri čemer je potrebno stremeti k nadgradnji kolektivne občutljivosti za različne oblike zatiranja. Krepitev demokratičnih vrednot in zavesti je tako v ospredju tako tranzicijske pravičnosti kot narodne sprave. Boj za tranzicijsko pravičnost in narodno spravo prispeva h krepitvi demokratičnih vrednot skozi spodbujanje odgovornosti in sodelovanja, gradnjo močnih vezi in odnosov ter spodbujanje strpnosti, zaupanja in empatije. Po Claire Moon je odpuščanje, ki pogosto nosi krščansko konotacijo, običajno razumljeno kot individualna gesta pomilovanja do prestopnika in je usmerjeno k spravi med vpletenimi.⁴⁴ Medsebojno odpuščanje lahko vodi k spravi, zlasti v psihološkem smislu, vendar pa amnestija, ki jo izvaja država, ne more biti obetavna pot do sprave za celotno družbo. Če kršitelji niso kaznovani za svoja dejanja, storjena v avtoritarni preteklosti, dostojanstvo žrtev ne more biti v celoti uresničeno. Če država ne spoštuje »pravil igre« in ne kaznuje kršiteljev v skladu z načeli vladavine prava, je od državljanov nerazumno pričakovati zaupanje v demokratične institucije in ravnanje v skladu z normami demokratične države. Mehanizmi in procesi tranzicijske pravičnosti zato ne prispevajo le k doseganju ciljev odgovornosti, preprečevanja in uresničevanja človekovega dostojanstva, temveč jih je treba obravnavati tudi kot sredstva, ki poskušajo doseči narodno spravo ob hkratni krepitvi demokratičnih vrednot in zavesti.

Pogoji za uveljavitev tranzicijske pravičnosti

Uveljavitev narodne sprave prek mehanizmov tranzicijske pravičnosti je večinoma neformalen in evolutiven proces. Za doseg njenih ciljev je treba izpolniti več pogojev, ki so povezani bodisi s političnim področjem bodisi izhajajo iz širšega družbenega konteksta.

43 James L. Gibson, *Overcoming Apartheid: Can Truth Reconcile a Divided Nation?* (New York: Russell Sage Foundation, 2006); Richard A. Wilson, *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-apartheid State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

44 Claire Moon, »Prelapsarian State: Forgiveness and Reconciliation in Transitional Justice,« *International Journal for the Semiotics of Law Revue Internationale de Sémiotique Juridique* 17, št. 2 (2004): 185–97.

Politični prostor je v veliki meri strukturiran z družbenimi delitvami, ki se nanašajo predvsem na strukturo razcepov in odnosov med različnimi družbenimi skupinami, kar je povezano s splošno družbeno-ekonomsko situacijo v posamezni državi. Načeloma stopnja ekonomske razvitosti, pri kateri ljudje niso več prisiljeni v boj za golo preživetje, povečuje občutljivost za vprašanja socialne pravičnosti, ki vključujejo tudi popravo preteklih krivic. Manjše socialno-ekonomske razlike zmanjšujejo socialne napetosti, kar olajša doseglo sprave med nekoč sovražnimi stranmi.

Drugi pomemben dejavnik je kulturna klima, torej prevladujoče vrednote, ideje in vedenjski vzorci. V kulturnem okolju, kjer je individualnost visoko cenjena, kjer se posameznika dojema kot edinstveno bitje z neodtujljivimi pravicami in kjer se predpostavlja enakost med ljudmi – predvsem v smislu posedovanja teh pravic –, obstaja večja občutljivost za kršitve teh pravic ter podpora dejanjem, usmerjenim v njihovo popravo. Poseben pomen ima odnos do nekdanjega avtoritarnega režima. V kontekstu novih demokracij v srednji in vzhodni Evropi gre za odnos do komunističnega režima. Za uspeh procesov tranzicijske pravičnosti je ključnega pomena, da v družbi prevlada zavračanje komunizma kot sistema in ideologije. Vendar pa močna komunistična nostalgija, prisotna v nekaterih nekdanjih komunističnih državah, kot je Rusija, kjer trenutni režim izraža simpatije do sovjetskih časov, ovira ali celo onemogoča procese tranzicijske pravičnosti, kar se jasno kaže v Rusiji pod vladavino predsednika Putina. Vendar pa lahko agresivnost režimov, ki ohranjajo nostalgijo po avtoritarnosti, sproži nasprotno občutke. Tipičen primer je Ukrajina, kjer je ekspanzionistična politika vzhodne sosedice povzročila porast protikomunističnih in protisovjetskih čustev, kar je privedlo do simboličnih dejanj, kot je odstranjevanje spomenikov in preimenovanje ulic ter trgov iz sovjetskih časov.

Ne gre pa spregledati tudi vpliva mednarodnega konteksta. Posebej pomemben je vpliv mednarodnih institucij in organizacij. V evropskem kontekstu imajo institucije Evropske unije ključno vlogo. Na primer, resolucija *Evropska zavest in totalitarizem*, ki jo je leta 2009 sprejel Evropski parlament, je obsodila totalitarne zločine in pozvala k priznanju komunizma, nacizma in fašizma kot skupne dediščine ter k poštenim in temeljitim razpravi o vseh totalitarnih zločinih prejšnjega stoletja. Institucije EU vidijo spravo kot proces, ki poteka med državami in med vladajočimi (etničnimi) elitami.⁴⁵ To še posebej velja za post-

45 Helen Touquet in Peter Vermeersch, »Changing Frames of Reconciliation: The Politics of Peace-Building in the Former Yugoslavia,« *East European Politics and Societies* 30, št. 1 (2016): 55–73.

konfliktne regije, ki jih je razdejala vojna, kot je nekdanja Jugoslavija. Po ruski agresiji na Ukrajino februarja 2022 se je EU hitro poenotila v obsodbi in sprejela ostre sankcije proti agresorski državi ter zagovarjala stališče, da je treba raziskati zločine med vojno in obsoditi storilce. Vendar pa je glede tranzicijske pravičnosti v zvezi s komunističnimi režimi in njihovimi zločini EU ostala večinoma na deklarativni ravni.

Sistemski in strukturni dejavniki so nedvomno pomembni za uspešno izvedbo tranzicijske pravičnosti, vendar pa so njeni rezultati odločilno odvisni od delovanja ključnih političnih akterjev, predvsem političnih elit. Vsi zgoraj navedeni dejavniki postavljajo okvir za odločitve, ki jih na koncu sprejme in uresniči politična elita. Vloga pripadnikov politične elite v procesih tranzicijske pravičnosti je dvojna. Prvič, kot odločevalci nadzorujejo funkcioniranje regulativnega okvira. Drugič, kot pomembni mnenjski voditelji močno vplivajo na javno mnenje. Pomembna je konfiguracija elit, torej razmerja med različnimi frakcijami političnih (in drugih) elit, ki močno določajo značaj režima. V primeru postkonfliktnih in postavtoritarnih držav ima ta konfiguracija močan vpliv na možnost stabilizacije demokracije.

Tisti pripadniki politične elite in drugi oblikovalci javnega mnenja, ki poudarjajo pozitivne učinke ukrepov odgovornosti v kontekstu tranzicijske pravičnosti, navajajo dva glavna vidika: utrditev na novo demokratiziranega režima in izgradnjo oz. ponovno vzpostavitev moralno pravičnega reda.⁴⁶ Tranzicijska pravičnost tako služi pripravi terena za zakoreninjenje demokratične institucionalne ureditve. Poleg tega imajo s tem povezane polemike simbolno funkcijo, namenjeno soočanju z avtoritarno preteklostjo. Na tej podlagi je mogoče zgraditi nov tip politične kulture, ki je združljiv z »duhom demokracije«. Pri tem je treba upoštevati tudi utilitarne razloge za uvedbo teh ukrepov. Posamezne kaznovalne instrumente, kot je lustracija, lahko razumemo kot sredstvo za diskreditacijo ali celo izločitev političnih nasprotnikov. Politični voditelji pogosto skušajo s sklicevanjem na »resnico« reinterpreterirati pretekle dogodke na način, ki prispeva h krepitvi njihove moči.⁴⁷ Interpretacijo preteklosti in druge simbolne geste tako lahko razumemo kot prizadevanja različnih frakcij politične elite, da dokažejo svojo upravičenost do vodilnega položaja v družbi.

46 Luc Huyse, »Comparing Transitional Justice Experiences in Europe,« v: *Transitional justice and memory in Europe (1945–2013)*, ur. Nico Wouters (Cambridge: Intersentia, 2024), 351–68.

47 Brian Grodsky, »Producing Truth: The Politics of Investigating Past Human Rights Violations in Post-Communist States,« *World Affairs* 169, št. 3 (2007): 125–33.

Uvajanje in izvajanje različnih ukrepov tranzicijske pravičnosti je močno odvisno od moči novih elit *vis a vis* elitam, ki izhajajo iz vrst prejšnjega režima. Prisotnost ali odsotnost predstavnikov prejšnjega režima v novem strankarskem sistemu je zelo pomembna za razlago političnih poti in izbor.⁴⁸ Težava je v tem, da imajo ti pogosto lastne interese za ohranitev *statusa quo*. Zato pogosto zavračajo sodelovanje v procesu, ki bi lahko povzročil javno osramotitev ali celo kazensko sankcioniranje nosilcev političnih (in morda tudi drugih) nosilcev funkcij v prejšnjem režimu. Kot kaže praksa nekdanjih komunističnih držav, so se v nekaterih primerih celo člani nove demokratične elite izogibali izvajanju postopkov tranzicijske pravičnosti, saj so se bali, da bi s pregonom članov in sodelavcev prejšnjega režima razkrili »okostnjake v svojih omarah«, torej ljudi, ki sodijo v njihove vrste, a so v preteklosti delali za tajno policijo ali druge represivne organe.⁴⁹

V srednji in vzhodni Evropi je bila zmožnost izvajanja mehanizmov in politik tranzicijske pravičnosti v veliki meri odvisna od porazdelitve moči med komunističnimi in protikomunističnimi strankami. V primerjavi z državami, kjer so komunistične stranke imele relativno veliko moč in volilno podporo (npr. Bolgarija, Romunija, Slovenija), so bile države z oslabiljeno in delegitimirano močjo komunističnih strank (npr. Češka, Estonija) uspešnejše pri sprejemanju pregonov, lustracije in drugih mehanizmov tranzicijske pravičnosti.

Sklepamo lahko, da je konfiguracija nacionalne politične elite pomembno vplivala na proces tranzicijske pravičnosti in njegove rezultate. Več značilnosti te konfiguracije lahko zavira uspeh tranzicijske pravičnosti in možnosti za narodno spravo. Prva je močna ideološka polarizacija. Tudi če gre za organizacijo simboličnih dejanj in manifestacij (javnih ritualov z udeležbo predstavnikov vseh vpletenih skupin), imajo v takšnih razmerah zelo omejen učinek pri vzpostavljanju bolj vključujoče in tolerantne kulturne klime. Druga je hegemonija ene elitne frakcije. V takih primerih ne pride do soglasja na podlagi medsebojnega sprejemanja skupnih rešitev med nasprotujočimi si političnimi tabori. Tretja je politizacija in ideologizacija tranzicijske pravičnosti, kar pomeni, da ti ukrepi postanejo sredstvo za doseganje partikularnih, tj. strankarskih ciljev (bodisi tistih, ki zagovarjajo ostre ukrepe proti eksponentom prejšnjega režima, bodisi tistih, ki vse

48 Filipa Raimundo, »Strategic Silence as a Third Way. Political Parties and Transitional Justice,« *Democratization* 22, št. 6 (2015): 1054–073.

49 Monica Nalepa, *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-Communist Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

ukrepe tranzicijske pravičnosti zavračajo). Na podlagi tega lahko trdimo, da so bili mehanizmi tranzicijske pravičnosti najuspešnejši v državah z močno cirkulacijo elit, kjer se je stara elita prilagodila novim »pravilom igre« in kjer ideološka polarizacija ni onemogočala komunikacije in dialoga med različnimi frakcijami političnih in drugih elit.⁵⁰

Sklep

Narodne sprave preko tranzicijske pravičnosti ni mogoče uvesti z dekretom. Tranzicijska pravičnost zahteva korenit prelom s preteklo nedemokratsko ureditvijo.⁵¹ Sprejem zakonov in drugih političnih ukrepov je nujen, a ne zadosten pogoj. Še bolj pomembno je soglasje vseh ključnih političnih in družbenih akterjev glede temeljnih demokratičnih vrednot in načel, med katere sodi tudi spoštovanje človekovega dostojanstva. To soglasje vključuje vsaj osnovni dogovor o ključnih elementih tranzicijske pravičnosti. Brez zavezanosti vseh elitnih segmentov narodni spravi kot cilju, ki ga je vredno doseči, je ta proces obsojen na propad.

Pot od prepoznanja obstoja izvirnega dostojanstva do realiziranega dostojanstva je v družbenem kontekstu lahko polna izzivov, zlasti v okoljih, oblikovanih s konflikti in avtoritarnimi dediščinami, kot jih opažamo v konfliktu med Rusijo in Ukrajino. Realizirano dostojanstvo zahteva aktivno spodbujanje pogojev, v katerih se vrednost posameznikov odraža v družbenih odnosih in državnih politikah. Tranzicijska pravičnost se v tem kontekstu pojavlja kot ključen mehanizem, ki ne stremi le k pravnim regulativam, temveč tudi k popravi in obnovi družbenega tkiva, s čimer se krepi realizirano dostojanstvo vseh prizadetih posameznikov.

Rezultati procesa tranzicijske pravičnosti v evropskih postkonfliktnih in postavtoritarnih državah so v najboljšem primeru dvoznačni. Zdi se, da

⁵⁰ V Sloveniji se denimo pomanjkanje cirkulacije elit še posebej izrazito kaže na področju sodstva. Večina sodnikov iz bivšega režima je obdržala svoje položaje tudi po prehodu v demokratično ureditev. Posledica tega je ohranjanje avtoritarne miselnosti iz bivšega režima in šibka zmožnost ponotranjenja vrednot demokracije in vladavine prava. Jan Zobec in Jernej Letnar Čerňič, »The Remains of the Authoritarian Mentality within the Slovene Judiciary,« v *Central European Judges under the European Influence: The Transformative Power of the EU Revisited*, ur. Michal Bobek (Oxford, Portland: Hart, 2015), 125–48.

⁵¹ Jernej Letnar Čerňič, »Tranzicijska pravičnost od Trsta do Monoštra: med utopijo in resničnostjo,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 6, št. 1 (2022), 157–81, DOI: 10.55692/D.18564.22.6.

nekatero vlado v srednji in vzhodni Evropi poskušajo uporabiti lustracijo za pospeševanje demokratičnega prehoda ter za reševanje problematike korupcije, nezaupanja in neenakosti.⁵² Pogostejše pa je bil proces sprave, kljub nekaterim simboličnim dejanjem, neuspešen.⁵³ Tipičen primer tega neuspeha je nekdanja Jugoslavija, kjer vztrajnost konfliktov (med posameznimi narodi in znotraj njih), spori o preteklih dogodkih, obujanje ekstremističnih ideologij (tako ultranacionalizma kot komunizma) in povečevanje kontroverznih »junakov« iz različnih zgodovinskih obdobjev kažejo na pomanjkanje »prave« narodne sprave. To se odraža tudi na področju tranzicijske pravičnosti, saj države naslednice niso razvile popolnih odškodninskih shem za žrtve genocida, zločinov proti človeštvu in vojnih zločinov.⁵⁴ To je povezano s politično-ideološko polarizacijo in vzponom populizma, kar ima problematične učinke z vidika stabilizacije demokracije.⁵⁵

Zagotavljanje pogojev za dolgoročno politično stabilnost je eden glavnih izzivov v državah, ki jih zaznamujeta dediščina vojne in avtoritarnost. Za razrešitev s tem povezanih napetosti, antagonizmov in travm je potrebno vzpostaviti odprt politični prostor, v katerem bodo različne družbene skupine preko svojih predstavnikov sodelovale pri skupnem odločanju. V takšnih razmerah je najlažje doseči narodno spravo, ki bi presegla negativno dediščino preteklosti. Vendar pa bo to velik izziv za Ukrajino tudi po tem, ko se bodo vojaški spopadi končali in bo vzpostavljen mir. Obnova močno poškodovane države bo zahtevala ogromna finančna sredstva, vendar bo še večji izziv zagotoviti pogoje za stabilen razvoj demokracije v državi, ki je tradicionalno kulturno razdeljena na proevropski Zahod in proruski Vzhod. Trenutna visoka stopnja enotnosti ukrajinskega naroda bo

52 Cynthia M. Horne, *Building Trust and Democracy: Transitional Justice in Post-Communist Countries* (Oxford: Oxford University Press, 2017).

53 V primeru Slovenije lahko v tem kontekstu govorimo o delni uspešnosti. Pravila in orodja za udejanjenje tranzicijske pravičnosti so sicer bila prenesena v domači pravni sistem, vendar niso bila implementirana na ustrezen način. Še posebej velja izpostaviti počasnost in neučinkovitost pri pregonu kršiteljev človekovih pravic v bivšem režimu. Glejte: Matej Avbelj, Jernej Letnar Čerňič in Gorazd Justinek, *The impact of European Institutions on the Rule of Law and Democracy in Slovenia* (Oxford: Hart, 2020).

54 Zyberi, Gentian in Jernej Letnar Čerňič, »Transitional Justice Processes and Reconciliation in the Former Yugoslavia: Challenges and Prospects,« *Nordic Journal of Human Rights* 33, št. 2 (2015): 132–57.

55 Matevž Tomšič, »Odgovornost etabriranih elit za vzpon populizma v Evropi,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 6, št. 2 (2022): 167–190, DOI: 10.55692/D.18564.22.12.

dolgoročno težko vzdržna brez mehanizmov, ki bodo omogočali medsebojno sodelovanje in enakopraven dialog. Po drugi strani pa se bo Rusija, v primeru menjave režima, soočila s še večjim izzivom, saj bo morala nasloviti kršitve človekovih pravic in dostojanstva, storjene tako v tujini kot s strani avtorskega režima proti lastnim državljanom. Veliko bo odvisno od modrosti družbenih elit, ne le političnih, čeprav je bila njihova učinkovitost pri doseganju tranzicijske pravičnosti doslej omejena.

Literatura

Akhavan, Payam. »Justice in the Hague, Peace in the Former Yugoslavia? A Commentary on the United Nations War Crimes Tribunal.« *Human Rights Quarterly* 20, št. 4 (1998): 737–816.

Almond, Gabriel in Sydney Verba. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. New York: Sage, 1989.

Avbelj, Matej, Jernej Letnar Čerňič in Gorazd Justinek. *The Impact of European Institutions on the Rule of Law and Democracy in Slovenia*. Oxford: Hart, 2020.

Balcells, Laia in Jessica A Stanton. »Violence Against Civilians During Armed Conflict: Moving Beyond the Macro- and Micro-Level Divide.« *Annual Review of Political Science* 24, št. 1 (2021): 45–69.

Bell, Christine. »Transitional Justice, Interdisciplinarity and the State of the 'Field' or 'Non-Field'.« *International Journal of Transitional Justice* 3, št. 1 (2008): 5–27.

Binder, Christina. »Introduction to the Concept of Transitional Justice.« V: *Transitional Justice Experiences from Africa and the Western Balkans*, ur. Walter Feichtinger et al., 9–29. Dunaj: BMLVS, Republik Österreich, Bundesminister für Landesverteidigung und Sport, 2013.

De Greiff, Pablo. »Articulating the Links Between Transitional Justice and Development: Justice and Social Integration.« V *Transitional Justice and Development Making Connections*, ur. Pablo De Greiff in Roger Duthie, 28–75. New York: Social Science Research Council, 2009.

Fischer, Martina. »Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice.« V *Advancing Conflict Transformation: The Berghof Handbook II*, ur. Beatrix Austin, Martina Fischer in Hans J. Giessman, 406–430. Leverkusen: Verlag Barbara Budrich, 2011.

Formosa, Paul in Catriona Mackenzie. »Nussbaum, Kant, and the Capabilities Approach to Dignity.« *Ethical Theory and Moral Practice* 17, št. 5 (2014): 875–892.

Gibson, James L. *Overcoming apartheid: Can truth reconcile a divided nation?*. New York: Russell Sage Foundation, 2006.

Girelli, Giada. *Understanding transitional justice: A struggle for peace, reconciliation, and rebuilding*. London: Palgrave Macmillan, 2018.

Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.

Grodsky, Brian. »Producing Truth: The Politics of Investigating Past Human Rights Violations in Post-Communist States.« *World Affairs* 169, št. 3 (2007): 125–133.

Horne, Cynthia M. *Building Trust and Democracy: Transitional Justice in Post-Communist Countries*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Huntington, Samuel. P. *The Third Wave: Democratization in the late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1993.

Huysse, Luc. »Comparing Transitional Justice Experiences in Europe.« V: *Transitional Justice and Memory in Europe (1945–2013)*, ur. Nico Wouters, 351–368. Cambridge: Intersentia, 2024.

Kleindienst, Petra. »Understanding the Different Dimensions of Human Dignity: Analysis of the Decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia on the 'Tito Street' Case.« *DANUBE: Law and Economics Review* 8, št. 3 (2017): 117–137.

Kleindienst, Petra in Matevž Tomšič. »Human Dignity as the Foundation of Democratic Political Culture: Legal and Philosophical Perspective.« *Law, Culture and the Humanities* 18, št. 2 (2022): 385–404.

Kleindienst, Petra in Matevž Tomšič. »Proces narodne sprave in vloga politične elite v njem: Slovenija kot izjema med državami srednje in vzhodne Evrope.« *Studia Historica Slovenica* 21, št. 1 (2021): 197–225.

Krotoszyński, Michał. »The Transitional Justice Models and the Justifications of Means of Dealing with the Past.« *Oñati Socio-Legal Series* 6, št. 3 (2016): 584–606.

Lenta, Patrick. »Amnesties, Transitional Justice and the Rule of Law.« *Hague Journal on the Rule of Law* 15, št. 3 (2023): 441–469.

Letnar Černej, Jernej. »Tranzicijska pravičnost od Trsta do Monoštra: med utopijo in resničnostjo.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 6, št. 1 (2022): 157–181, DOI: 10.55629/D.18564.22.6.

Letnar Černej, Jernej. »Človekovo dostojanstvo kot temelj vladavine prava v slovenski družbi.« *Bogoslovni vestnik: glasilo Teološke fakultete v Ljubljani* 78, št. 1 (2018): 147–157.

Lijphart, Arend. »Consociational Democracy.« *World Politics* 21, št. 2 (1969): 207–225.

Lipset, Seymour M. »The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address.« *American Sociological Review* 59, št. 1 (1994): 1–22.

McCrudden, Christopher. »Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights.« *European Journal of International Law* 19, št. 4 (2008): 655–724.

Moffett, Luke. »Transitional justice and reparations: Remedying the past?.« V *Research Handbook on Transitional Justice*, ur. Cheryl Lawther, Luke Moffett in Dov Jacobs, 377–400. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2017.

Moon, Claire. »Prelapsarian State: Forgiveness and Reconciliation in Transitional Justice.« *International Journal for the Semiotics of Law Revue Internationale de Sémiotique Juridique* 17, št. 2 (2004): 185–197.

Morkevičius, Valerie. »Just War as Tradition in a Civil International Order.« V *The Civil Condition in World Politics*, ur. Vassilios Paipais, 188–208. Bristol: Bristol University Press, 2022.

Nalepa, Monica. *After authoritarianism: Transitional justice and democratic stability*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.

Nalepa, Monica. *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Nickson, Ray in Alice Neikirk. *Managing Transitional Justice: Expectations of International Criminal Trials*. London: Palgrave Macmillan, 2018.

Noemi, Gal-Or in Birgit Schwellling. »Introduction: Global Cooperation in Transitional Justice.« V: *Global Cooperation in Transitional Justice: Challenges, Possibilities, and Limits (Global Dialogues 6)*, ur. Gal-Or Noemi in Birgit Schwellling, 6–12. Duisburg: Käte Hamburger Kolleg / Centre for Global Cooperation Research, 2015.

Ozili, Peterson K. »Global Economic Consequence of Russian Invasion of Ukraine.« *SSRN Electronic Journal* (2022).

Paige, Arthur. »How Transitions Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice.« *Human Rights Quarterly* 31, št. 2 (2009): 321–367.

Postema, Gerald J. *Law's Rule: The Nature, Value, and Viability of the Rule of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2023.

Postema, Gerald J. »Trust, Distrust and the Rule of Law.« V: *Fiduciaries and Trust*, ur. Paul B. Miller in Mathew Harding, 242–272. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Przeworski, Adam. »Democracy as an equilibrium.« *Public Choice* 123, št. 3–4 (2005): 253–273.

Quinn, Joanna R. »The Development of Transitional justice.« V: *Research Handbook on Transitional Justice*, ur. Cheryl Lawther, Luke Moffett in Dov Jacobs, 11–33. Cheltenham Edward Elgar Publishing, 2017.

Raimundo, Filipa. »Strategic Silence as a Third Way. Political Parties and Transitional Justice.« *Democratization* 22, št. 6 (2015): 1054–1073.

Rangelov, Iavor. *Nationalism and the Rule of Law: Lessons from the Balkans and beyond*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Rogers, Damien, ur. *Human Rights in War*. Singapore: Springer, 2020.

Romijn, Peter. »History: War Crimes in the Past and Present—A Historian's Perspective.« V *War Crimes Trials and Investigations*, ur. Jonathan Waterlow in Jacques Schuhmacher, 157–191. Berlin: Springer International Publishing, 2018.

Scharbert, Julian, et al. »Psychological Well-Being in Europe after the Outbreak of War in Ukraine.« *Nature Communications* 15, št. 1 (2024): 1–12.

Teitel, Ruti G. »Transitional Justice Genealogy.« *Harvard Human Rights Journal* 16 (2003): 69–94.

Tomšič, Matevž. *Politična stabilnost v novih demokracijah*. Ljubljana: ZPS, 2002.

Touquet, Helen in Peter Vermeersch. »Changing Frames of Reconciliation: The Politics of Peace-Building in the Former Yugoslavia.« *East European Politics and Societies* 30, št. 1 (2016): 55–73.

Tomšič, Matevž. »Odgovornost etabliranih elit za vzpon populizma v Evropi.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 6, št. 2 (2022): 167–190, DOI: 10.55629/D.18564.22.12.

Wilson, Richard A. *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-apartheid State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Wollman, Hellmut. »Change and Continuity of Political and Administrative Elites in Post Communist Russia.« *Governance* 6, št. 3 (1993): 325.

Yilmaz, Ihsan in Omer F. Erturk. »Populism, Violence and Authoritarian Stability: Necropolitics in Turkey.« *Third World Quarterly* 42, št. 7 (2021): 1524–1543.

Zobec, Jan in Jernej Letnar Čer nič. »The Remains of the Authoritarian Mentality within the Slovene Judiciary.« V: *Central European Judges under the European Influence: the Transformative Power of the EU Revisited*, ur. Michal Bobek, 125–148. Oxford; Portland: Hart, 2015.

Zyberi, Gentian in Jernej Letnar Čer nič. »Transitional Justice Processes and Reconciliation in the Former Yugoslavia: Challenges and Prospects.« *Nordic Journal of Human Rights* 33, št. 2 (2015): 132–157.

The Importance of Transitional Justice for Respecting Human Dignity in Post-War Situations

Summary

The article explores the pivotal role of transitional justice in the stabilization of democracy, particularly in post-conflict and post-authoritarian societies, where addressing past human rights violations is imperative. Transitional justice is indispensable for safeguarding human dignity, especially in nations profoundly traumatized by recent historical events, such as Ukraine, where Russian aggression further imperils human dignity.

The authors critically examine the legacies of war and authoritarianism, emphasizing the necessity of upholding human dignity as a core value that requires protection and reinforcement. They identify national reconciliation, facilitated by transitional justice, as a key factor in democratic stabilization. Reconciliation necessitates mutual understanding and respect among diverse social groups, achievable only through an inclusive process that engages political elites. The actions of these elites are crucial for the successful implementation of transitional justice and the attainment of national reconciliation.

The article concludes with an analysis of the prerequisites for the successful implementation of transitional justice, cautioning that the mere adoption of legal frameworks and political measures is insufficient. A broad consensus among key political and social actors concerning fundamental democratic values, including the respect for human dignity, is imperative. Absent this commitment, the process of national reconciliation is likely to fail. Human dignity, which serves as a fundamental cornerstone of democratic society, must be safeguarded and realized through social relationships and state policies. The article concludes by emphasizing that, without a consensus among political and social elites on core democratic values and respect for human dignity, the process of national reconciliation is unlikely to succeed.

Additionally, the authors highlight the significant challenges that post-authoritarian and post-conflict societies encounter in state rebuilding and

ensuring the sustainable development of democracy. While Ukraine currently demonstrates a high level of national unity, maintaining this unity over the long term will be challenging without mechanisms that promote mutual cooperation and equitable dialogue. Conversely, in the event of a regime change in Russia, addressing the country's own human rights violations will demand considerable wisdom and resolve from the social elites.

O b j u b i l e j u

Nekaj misli ob jubileju Alenke Puhar

Alenka Puhar (1945) je slovenska novinarka, publicistka, prevajalka ter zelo prodorna in kritična raziskovalka, katero delo je pogosto citirano tudi v zgodovinopisnih delih. Puharjeva je znana po svojih kritičnih pogledih na družbene strukture, zgodovinsko dediščino in politične tabuje, ki so zaznamovali slovenski prostor. Njen največji doprinos (za področje zgodovinopisja in širše) je odpiranje novih tematskih vprašanj, ki so sčasoma postala »mainstream« v slovenskem prostoru, skratka, bila je pred časom. Na to nesporno vplivata njena mednarodna omreženost (med drugim tudi zaradi študija v New Yorku in s pozornim študijem revije *New Yorker Magazine*) ter intelektualna integriteta; torej je brez zadržkov razmišljujoča osebnost svetovnega formata, a s pretanjenim moralnim kompasom do spregledanih, pozabljenih in odrinjenih.

V njenem opusu je izjemno pomembno (zame najpomembnejše) delo *Prvotno besedilo življenja: Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju* (Zagreb: Globus, 1982), ki raziskuje zgodovino otroštva na Slovenskem v 19. stoletju. Knjiga temelji na podrobnem pregledu zgodovinskih virov, spominov in dokumentov, s katerimi avtorica razkriva pozabljene ali prezrte plati življenja otrok v zgodovinskem kontekstu. Delo velja za eno prvih obsežnejših raziskav zgodovine otroštva v Sloveniji in je še vedno pomemben prispevek k slovenski zgodovinopisni in kulturni refleksiji. S tem je posegla v molk o otroštvu in otrocih, za naslov pa je izbrala naslov novele Ivana Cankarja, ki je s svojimi deli zaznamoval generacije učeče se slovenske mladine z lastno družinsko izkušnjo. Knjiga sooča bralce s potiskanjem spominov v podzavest ter s številnimi travmami iz otroštva na individualni ravni, kar oblikuje skupinsko duhovno in materialno izročilo. Sporočilo knjige je, da je otroštvo nedolžna doba slehernika, ko se formira človeško srce, »morda se po dolgem romanju izpremeni ali izbriše posamezna beseda, morda se malo predrugači slog – ampak prvotno besedilo ostane in je vsem očitno.« Dotlej so se s problematiko otroštva in otrok dokaj dosledno postavljale v oklepaje tudi narodopisne in druge sorodne raziskave, ki se sicer s sistematičnim domoljubnim zanosom uspešno pečajo z različnimi vidiki našega skupinskega izročila. Ob tem pa avtorica ugotavlja, da se je vendarle že znotraj 19. stoletja spremenil položaj otrok – »Otroštvu je tako rekoč [proti koncu 19. stoletja] izjemno zrasla cena«.

Puharjeva ima v svojem opusu od zgodnje dobe prevode znanih avtorjev, kot sta George Orwell (1984, *Živalska farma*) in Lindsay Rogers. Njena prevodna dela so bila dobro sprejeta, saj so Orwella predstavila slovenskemu bralstvu v obdobju, ko so njegove ideje še vedno izzivale socialistični sistem. Po demokratizaciji pa je priskrbela dodatne prevode in spremne študije za bralstvo, kot nekakšen napotek za razumevanje dvoreka (*doublespeak*).

Neposredno po osamosvojitvi je izdala knjigo *Slovenski avtoportret 1918–1991* (Ljubljana: Nova revija, 1992), ki ponuja analizo razvoja slovenske nacionalne identitete v obdobju med letoma 1918 in 1991. Gre za publikacijo, ki analizira slovensko samopodobo v karikaturi kot duh časa (*Zeitgeist*), s čimer se tema razumevanja slovenskega kolektivnega spomina ter družbenih, političnih in kulturnih procesov, ki so oblikovali slovenski narod v 20. stoletju, pogloblja v času narodne ekstaze ob zgodovinskem uspehu.

Puharjeva v knjigi podrobno preučuje slovensko družbo skozi ključna zgodovinska obdobja v kratkem slovenskem stoletju v jugoslovanski državi, vključno z nastankom Kraljevine SHS, drugo svetovno vojno, obdobjem socializma in procesom osamosvajanja. Obravnava vplive jugoslovanske politike, ideologije in kulturnih vzorcev na slovensko samopodobo ter odnos Slovencev do preteklosti in prihodnosti. Raziskuje, kako so se skozi desetletja oblikovali slovenski občutki o lastni identiteti, samostojnosti in nacionalni samozavesti. V knjigi so izbrani naslovi poglavij po temi, ki zaznamuje posamezno dobo, od ustanovitve Jugoslavije, veselja ob nastanku države, nesrečnega kranjskega Janeza, vijačenja rok, revolucije kot velikega preloma, vzpostavljanja domovine, upora v sivem domu, sence na sončnih straneh Alp, Južnoslavije in Pornoslavije, afere JBTZ, krvi in prerojenja ter do nastanka Republike Slovenije.

Gre za pozorno branje permutacij, ki se v karikaturističnem videnju Slovenije dogajajo v skladu s spremembami političnega in zgodovinskega položaja Slovencev, pri čemer ne manjka ne tragičnosti, ne solzavosti, ne zabavnosti ter fascinacije nad spolnostjo v osemdesetih. Kot zapiše Puharjeva za sklepni del slovenskega jugoslovanskega obdobja:

Zgodba se končuje z več humorja in samoironije, kot se je začela. V njej je manj sledov Ivana Cankarja. Sčasoma je utočila njegova vera v to, da smo ud velike družine, ki stanuje od Julijskih Alp do Egejskega morja; verjetno tudi zaradi uda, ki je grozil s posilstvom – z možnostjo, o kateri si Cankar in njegovi vrstniki niso upali razmišljati. /.../ Slovenija se je iz

kmečke neveste odločila postati mestna hišna Evrope – revna in negotova, zmršena in neugledna, ampak pripravljena stati na lastnih nogah. /.../ Postaviti se zase in postaviti se na lastne noge – to so besede, ki si jih trmasto postavljala, ko je trkala na vrata Evrope, z robcem, ki ga je imela za vsak primer pripravljenega v žepu, a ki je bil bistveno manj moker kot svoje dni.

Puharjeva je leta 2004 uredila in izdala spomine Angele Vode (1892–1985) z naslovom *Skriti spomin* (Ljubljana: Nova revija, 2004). Angela Vode je bila učiteljica, publicistka, pionirka, borka za pravice žensk in predvojna komunistka, ki je po drugi svetovni vojni postala žrtev komunističnega režima, ter pričevalka. Spremno študijo Puharjeva uvede z aluzijo na svetopisemsko svetnico, Deboro, (čebelico), prerokinjo. Izbor je smiseln, saj je Vodetova vse življenje delovala v skupno dobro, za zapostavljene, prezrte, ranjene in ranljive. Čut za pravičnost je razvila zgodaj v osnovni šoli, ko je postala upornica zoper krivično kaznovanje slovenskih otrok. V spominih obravnava boj za delavske pravice, narodno in spolno (žensko) enakopravnost. Življenjska prelomnica v njenem življenju pa je pogodba med Stalinom in Hitlerjem, zaradi česar je bila Vodetova hudo razočarana. V podkrepitev svojega razočaranja navede izjavo Winstona Churchilla: »*Vedel sem, da ti ljudje (komunisti) ne priznavajo nobenih moralnih zakonov in da ob vsaki priložnosti gledajo le na svoje lastne interese.*«

Puharjeva je spomine Angele Vode uredila in dopolnila s spremno besedo ter opombami, ki bralcu omogočajo boljše razumevanje konteksta in oseb, omenjenih v besedilu. Prolog je namenjen Angelinim prostovoljnim »umikom« – z zavestno odločitvijo za odhod, z zavestno odpovedjo prehranjevanju, torej poslednjo svobodnjaško gesto – odločanjem o lastnem telesu. A izbrala si je cerkveni pogreb ter prepovedala obveščanje javnosti, saj ob grobu ni želela ne hipokrizije ne Udbe.

Puharjeva natančno predstavi priprave Angele Vode na odhod, vključno s skrivanjem spominskih zapisov, v katerih je zapisala refleksije o družbi, ki jo je kritično opazovala, ocenjevala in poskušala spremeniti. Nasilniki so jo stiskali, a ne zlomili, še posebej pa ne njenega zavedanja o pomenu kritičnega vrednotenja javnih zadev namesto temu nasprotnega grabeškega konformizma. Puharjeva ob tem opozarja, da so v spominih zgolj javne zadeve, manjkajo pa zasebne, zato so v spominih neobičajne praznine. Zapisan je zgolj tisti del življenja, ki je tekel v znamenju aktivnega glagolskega vida, druga polovica pa je obtičala v znamenju pasiva, zato ji tudi ni postavljen knjižni spomenik. Puharjeva zapiše:

Angela Vode je bila zmeraj nekaj posebnega, v zaporu pa je močno izstopala. Bila je *una bella presenza* – velika, zravnanana, z jasnimi svetlimi očmi. Oseba prepoznavne avtoritete, dostojanstva, rezonance. Delovala je gosposko, socialno in jezikovno spretna. Vse življenje je dajala vtis dame, čeprav se je v mladosti, v dobi komunističnega zanosa, oblačila pusto in revno, da ne bi učinkovala gosposko. Bila je trden pristan za manj srečne od nje.

Puharjeva opozori v primeru feministične prvoborke na spremenjeno solidarnost po drugi svetovni vojni, ko se Angeline sodobnice in sopotnice zanj niso zavzele, nekatere pa so se je začele v širokem loku izogibati. Z besedami Angele Vode: »*se je moje življenje zares končalo leta 41, popolnoma pa 45.*«

Puharjeva je Angelo Vode »odkrila« ob pisanju knjige *Prvotno besedilo življenja* ter se pozneje iz intelektualne radovednosti lotila odstiranja plasti pozabe, tako z izdajo spominov kot s scenarijem za dokumentarni film. V slovenski kolektivni spomin je umeščala ali povračala tudi druge intelektualce, ne povsem skladne z mnenjskimi inženirji prejšnjega režima, kronološko začenši s svojim očetom Francetom Miheličem, nato pa je postavila knjižne spomenike še Zoranu Mušiču, Mileni Mohorič, mačehi Miri Mihelič, Vitomilu Zupanu, Izidorju Cankarju, Venu Pilonu, Rudolfu Maistru, Leonu Štuklju, Borisu Furlanu in drugim. V ta sklop sodi prevodno delo, še posebej dela Georga Orwella in Lindsaya Rogersa. Posebej velja opozoriti na posodobljen prevod spominov partizanskega kirurga Lindsaya Rogersa. S tem je opozorila na cenzorske posege – torej vrhuško prakso, ki je bralcem v maternem jeziku onemogočala branje izvornih misli tujih intelektualcev.

Na oblastno poseganje v zasebno komunikacijo spremljanih oseb je Puharjeva opozorila tudi v primeru izdaje knjige *Skozi gosto noč: Dopisovanje 1951–1957* (Ljubljana: Beletrina, 2023), ki vsebuje korespondenco Borisa Furlana in njegove hčerke Stashe Furlan Seaton, živeče v Ameriki. Prepis pisem je bogato opremljen s sprotnimi predstavitvami zgodovinskih osebnosti in pojmov ter s sklepnim esejem Alenke Puhar; je torej pripoved manj srečnih ter povsem nesrečnih časov (Borisa Furlana), ampak kljub vsem tegobam gospod Furlan ne izgubi upanja, ne izgubi občutka pomembnosti v življenju svoje hčerke. Telesnim in objektivnim oviram navkljub ne izgubi upanja ter se ob tem razdaja z nestorskimi nasveti, torej ostane ljubeč in čustveno zrel oče, ki z zadnjimi atomi, a neuklonljivo voljo želi predati svoji ljubljeni hčerki del svojega bogatega znanja.

Knjiga ponuja vpogled v družinsko dinamiko meščanske družine, ki je bila osnovana na ljubezni med partnerjema in do potomcev. Gre za izrazito ljubeč – za tisto obdobje ne povsem običajen – odnos med obema generacijama. Zunanji pritisk družino potisne na rob, ampak ne zlomi koncepta družine, četudi del družine nelojalno nadzira in sporoča družinske vesti udbovskim agentom, ki so Furlana spremljali po njegovem prihodu iz zapora.

Preteklosti je treba sprejeti, četudi potomcem ali sodobnikom, vajenim slavnih, kronističnih, naročenih, avtoriziranih in nekritičnih besedil, ni vseč zapisano ali zgolj objava dokumentov, pisem. Tudi zaradi tega se je Alenka Puhar zavzela za široko dostopnost do arhivskega gradiva, četudi so jo sodobniki porogljivo označili tudi za stezosledko. Test časa prestanejo fundirane misli razmišljajočih oseb z integriteto, oblastniško arbitrarno omejevanje dostopa do informacij, cenzorski posegi in črne liste pa ostanejo zgolj kot oris duha časa nesamostojnih izvajalcev usmeritev oblastnikov.

S svojimi zapisi je Puharjeva spodbudila večletni projekt *Pozabljena polovica*. V monumentalni monografiji, ki jo vodila Alenka Šelih, so predstavljene v kolektivnem spominu spregledane ženske z različnih področij, ki so v 19. in 20. stoletju pomembno prispevale k razvoju slovenske družbe.

Med dosežki Alenke Puhar pa je vsekakor treba navesti prizadevanje za ukinitve smrtnih kazni v Sloveniji v osemdesetih, katere trajna knjižna sled je zgodovinski pregled peticij in pisem, ki jih postavi v presečišče posameznikov in oblastnikov – od tolminskih puntarjev do Židovskega pisma leta 1984 (*Peticije, pisma in tihotapski časi*. Maribor: Založba Obzorja, 1985). Gre za nadgradnjo aktivnega državljanstva, zaradi česar je njeno delovanje orisano v udbovskih poročilih. Zelo dobro je dokumentirana njena vloga v boju za človekove pravice v aferi JBTZ in širše, prizadevanje za demokratizacijo ter nato osamosvojitve Republike Slovenije. Zaradi zavedanja pomena prelomnega zgodovinskega obdobja nastanka samostojne države Slovenije ter nujnosti bolj celostne in poglobljene muzeološke predstavitve je sprejela mesto predsednice sveta zavoda Muzeja slovenske osamosvojitve (2021–2023).

Željko Oset

P o r o č i l a
s k o n f e r e n c

*Franc Jeza (1916–1984): pisatelj,
publicist in borec za samostojno in
demokratsko Slovenijo, ob 40-letnici
smrti, Trst, 20. september 2024*

Franc Jeza se je rodil 30. decembra 1916 v vasi Spodnja Hajdina v okolici mesta Ptuj. Skupaj s sorojencema, bratom Maksom in sestro Tončko, je bil rojen v kočarsko družino. Njegovo življenje je bilo zgodaj zaznamovano z velikimi socialnimi težavami, s katerimi se je soočalo kmečko prebivalstvo na območju slovenske Štajerske. Po zaključeni osnovni šoli v domačem kraju se je najprej vpisal na mariborsko in nato na ptujsko gimnazijo, kjer je leta 1939 tudi maturiral. Študij je nadaljeval na Pravni fakulteti v Ljubljani, vendar mu ga zaradi začetka druge svetovne vojne in spleta okoliščin ni uspelo dokončati. V celotnem obdobju šolanja je bil dejaven na literarnem in publicističnem področju, njegovi začetki pa segajo že v dijaška leta, ko je sodeloval pri izdaji almanaha *Mlada setev*. V Ljubljani sta bila oba z bratom Maksom dejavna v krščanskosocialističnem krogu, zlasti v akademskem društvu Zarja. Ob izbruhu vojne sta se tudi oba pridružila Osvobodilni fronti (OF). Franc Jeza je bil dejaven v odboru OF za univerzo, vendar je bil že v prvem vojnem letu v akciji za osvoboditev svojih zaprtih sodelavcev aretiran s strani italijanskih oblasti in obsojen na dosmrtni zapor. Ob kapitulaciji Italije je bil leta 1943 s strani domobranskih enot deportiran v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je dočakal konec druge svetovne vojne.

Po koncu druge svetovne vojne in vrnitvi v Ljubljano se je najprej zaposlil pri časopisu *Slovenski poročevalec*, vendar se je zaradi nestrinjanja z novo komunistično oblastjo in zaradi prepovedi političnega delovanja že leta 1947 odločil za pobeg v Italijo. Najprej je bival v italijanskih begunskih taboriščih, nato pa se v letu 1948 za stalno preselil v Trst. Najprej se je zaposlil pri zavezniški tiskovni družbi AIS, nato pa je deloval kot redni zunanji sodelavec slovenskega Radia Trst A. Bil je soustanovitelj in urednik revije *Stvarnost*, kasneje *Stvarnost in svoboda* (1950–1953), sodeloval pa

je tudi pri tedniku *Novi list* in postal dopisnik pri praktično vseh drugih zamejskih in zdomskih revijah. Poleg dela na tržaškem radiu in pisanju za časnike je bil Jeza vsestransko aktiven na kulturnem področju. Njegova bibliografija zajema kratke zgodbe, drame, novele, mladinske zgodbe, pa tudi prevode, recenzije in različna predavanja. Med njegova najbolj znana dela spadajo *Nova tlaka slovenskega naroda*, *Moč ljubezni*, *Nevidna meja* in *Spomini iz taborišča*. Med drugim se je vpisal na študij etnologije v Gradcu in ga tudi uspešno zaključil. Mnogo svojega časa je namenjal študiju izvora slovenskega naroda in vztrajno poudarjal pomen potrebe Slovencev po svoji lastni državi. Zaradi njegovega neutrudnega dela in zavzemanja za samostojno slovensko državo ga lahko upravičeno označimo kot enega izmed temeljnih akterjev slovenske osamosvojitvene misli. Posledično je bil nenehno obravnavan in nadzorovan tudi s strani Uprave državne varnosti (Udba). Franc Jeza žal ni dočakal slovenske osamosvojitve, saj je umrl v Trstu leta 1984. Kljub temu pa so številne njegove zamisli, ki so se morda mnogim zdele nedosegljive, postopoma dobile svojo uresničitve le nekaj let po njegovi smrti.

V soorganizaciji Študijskega centra za narodno spravo (SCNR) in Društva slovenskih izobražencev (DSI) je v petek, 20. septembra 2024, v Peterlinovi dvorani DSI potekal znanstveni posvet, posvečen življenju in delu Franca Jeze z naslovom *Franco Jeza (1916–1984): pisatelj, publicist in borec za samostojno in demokratično Slovenijo, ob 40-letnici smrti*. Znanstveni posvet sta s pozdravnima nagovoroma otvorila predsednik DSI Martin Breclj in direktor SCNR Tomaž Ivešič. V okviru znanstvenega posveta je bila predstavljena peta knjiga v zbirki *Velikani slovenske osamosvojitve in Udba*, publicista mag. Igorja Omerze z naslovom *Franco Jeza – Separatist*, ki je istega leta izšla pri založbi Mladika v Trstu. Avtor se je v knjigi osredotočil predvsem na predstavitev gradiva Uprave državne varnosti (Udba) o Francu Jezi in njegovem delovanju na Tržaškem. Dokumenti so predstavljeni v petih poglavjih, ki zajemajo obdobja med letoma 1946 in 1984.

Sledile so predstavitve referatov v dveh tematskih sklopih, v katerih so referenti obravnavali različne tematike iz življenja in dela Franca Jeze. V prvem tematskem sklopu je mlada raziskovalka s SCNR, Špela Chomicki, obravnavala otroštvo in mladostništvo ter začetke delovanja Franca Jeze v dijaških letih na slovenskem Štajerskem. V prispevku se je posvetila tudi vprašanju, kako se je njegova osebnost ohranjala v kolektivnem zgodovinskem spominu. Ivo Jevnikar se je v svojem referatu posvetil težišču večplastnega delovanja Franca Jeze v Trstu po drugi svetovni vojni in vse do njegove smrti v letu 1984. Predstavil je njegovo časnikarsko, kulturno in

aktivistično delovanje za razširjanje ideje o slovenski samostojnosti. Sledila je predstavitev referata Tomaža Ivešiča s SCNR, ki je s širšim orisom prostora in časa umestil delovanje Franca Jeze kot del narodnega preporoda v šestdesetih letih 20. stoletja.

V drugem vsebinskem sklopu je bil predstavljen referat Davida Hazemalija in Ane Šela s Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, ki sta se osredotočila na podobnosti in razhajanja v pogledih Franca Jeze in njegovega sodobnika Branka Pistivška na idejo o slovenski državi. Sledil je referat Sergija Pahorja, v katerem je spregovoril o Jezovem delovanju za idejo o samostojni slovenski državi v zamejstvu in s poslušalci delil spomine na njuno skupno delo na slovenskem radiu Trst A. V zadnjem referatu je Primož Sturman predstavil leposlovno in publicistično ustvarjanje Franca Jeze ter poudaril, da bi bilo njegova dela potrebno vključevati v slovenski šolski sistem. Poleg predavanj je bil del simpozija posvečen spominom sodelavcev in prijateljev na Franca Jezo. Spomine na svojega očeta je delila tudi Jezova hči Evelina, v njenem imenu pa jih je prebrala Anka Peterlin. V imenu Draga Štoke je spomine na Jezo prebrala Alenka Štoka, svoje spomine nanj pa sta s poslušalci delila tudi Marko Tavčar in Miro Oppelt. Ob zaključku je sledila še splošna razprava in ogled razstave del Franca Jeze, ki je bila postavljena v Peterlinovi dvorani (DSI). Glavni cilj znanstvenega posveta je bil dosežen, saj so referenti skozi raznolike prispevke uspeli podati celosten pogled na kompleksno življenje in delo Franca Jeze.

Špela Chomicki in Petra Grabrovec

R e c e n z i j e

Oskar Mulej, Liberalism after the Habsburg Monarchy, 1918–1935: National Liberal Heirs in the Czech Lands, Austria and Slovenia, Palgrave Macmillan, Cham 2024, 370 strani.

Najnovejša izdaja izmed objavljenih študij politične zgodovine zbirke Palgrave založbe Macmillan avtorja Oskarja Muleja obravnava vprašanja geneze, (samo-)identifikacije in naracije *liberalističnih* gibanj v medvojnem obdobju, podrobneje med leti 1918–1935. Projektno se knjiga osredotoča na (severo-)zahodni rob cislajtanske (nem. *Cisleithanien*) polovice nekdanje Avstro-Ogrske, kar danes predstavlja ozemlja suverenih držav Češke, Avstrije in Slovenije. Delo v jezikovnem smislu zaznamuje izredna senzibilnost za pretehtano artikulacijo izsledkov poglobljenega raziskovanja izvorov in različnih premen pridevka »liberalen«, ki je v fazi geneze evropskega nacionalizma predstavljal zanj pomembno mobilizacijsko sredstvo, vlogo, ki jo je nazadnje klavrno izgubil s skokovitim porastom politične moči totalitarnih gibanj in strank v tridesetih letih 20. stoletja.

Brez dvoma je največja novost pričujočega dela, ki si prizadeva po zgodovinski proučitvi *karakterja liberalnih* političnih sil med leti 1918–1935, avtorjeva vpeljava nove, sila aplikativne in eksaktne analitične kategorije *narodno-liberalnih dedičev*. Slednja v kontekstu posthabsburške zgodovine avstrijskega, češkega in slovenskega narodnega prostora omogoča izostreno predočitev in preiskavo političnih sil Velikonemške ljudske stranke (nem. *Grossdeutsche Volkspartei*, GdVP), Češkoslovaške narodne demokracije (češ. *Československá národní demokracie*, ČsND) ter Jugoslovanske demokratske (JDS), Samostojne demokratske (SDS) in Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). Naštetim političnim skupinam je bilo skupno predvsem to, da so »*podedovale narodno-liberalne tradicije* [svojih političnih predhodnic, op. a.] v smislu organizacije, družbene baze, koreninjenja v specifičnih kulturnih miljejih in v pripadnosti določenim političnim taborom«. ¹ Tako se morda kot edina rdeča nit celotnega razvojnega

1 Oskar Mulej, *Liberalism after the Habsburg Monarchy, 1918–1935: National Liberal Heirs in the Czech Lands, Austria and Slovenia* (Cham: Palgrave Macmillan, 2024), XI.

ga loka liberalnega *tabora* v cislajtanskem političnem prostoru kaže ravno v diskontinuiteti med njegovo *nekoč* (teleološko) enotno formulacijo v smeri narodno-liberalnih prizadevanj v 19. stoletju in pogosto kaotičnem, iliberalno nastrojenem in od osvobojenega demokratičnega duha *opitem* vzdušju realpolitike medvojnega obdobja. Namembnost avtorjeve vpeljave kategorije *narodno-liberalnih dedičev* tiči torej predvsem v priznanju sorodnega genealoškega ozadja naštetih strank in pri vzpostavitvi »osnovnega skupnega horizonta«,² ki utegne tudi v bodoče pripomoči pri kritičnem raziskovanju pomena omenjenih političnih skupin.

Izhodiščni sklep mednarodnih pogajanj, ki je v svojih nasledkih omogočil dokončno narodno cepitev liberalističnih gibanj in s tem jamčil njihov v nadalje skoraj popolnoma ločeni politični razvoj v okviru nacionalnih strank, predstavlja seveda pogodba iz Saint-Germaina, podpisana leta 1919, ki je razdelila obravnavani prostor nekdanj avstrijskega (cislajtanskega) dela habsburške monarhije med tri nove države (Kraljevino SHS, ki je bila po nastopu šestojanuarske diktature preimenovana v Kraljevino Jugoslavijo, ter avstrijsko in češkoslovaško republiko). Vse tri mlade demokracije so, kot se je izrecno potrudil poudariti avtor, premogle bogato politično tradicijo narodno usmerjenega liberalizma, a so bili *narodno-liberalni dediči* znotraj vsake v mnogih vidikih in zaradi raznoterih razlogov v medvojnem obdobju zadržani do prisvajanja oznake *liberalen*. Te stranke so zato v medvojnem obdobju za namene politične samoopredelitve pogosto uporabljale drugačen politični jezik (npr. *svobodomiseln* ali *napreden*), a so še naprej posedovale poudarjeno vidno vlogo, ki pa jo vseeno velja označiti kot nekoliko bolj postransko, zlasti navzlic *zlatim dnem* liberalizma v 19. stoletju.

V širšem smislu je uspel avtor s pogledom na današnji čas knjigo dosledno vpeti in zoperstaviti trenutni *situiranosti* (i)liberalnih političnih sil in njihovih operativnih tendenc v kontekstu centralnoevropskega prostora, oziraje se v prvi vrsti na politične premike na Madžarskem in v Avstriji. Če tudi se morda zdijo poudarki političnih vsebin danes radikalno različni od tistih v obdobju po prvi svetovni vojni, avtor poziva k priznanju sorodnosti, ki obstoji med današnjim *vzdušjem* postopnega zatona *liberalnega* Zahoda in takratnim občutenjem politične ujetosti liberalnih akterjev med močnejša tabora agresivnega nacionalizma in socialdemokracije ali komunizma, sledeč katastrofi 1. svetovne vojne. Dodatno odliko knjige predstavljata *pogum* in pripravljenost za jezikovno trezno pojasnitev ugotovitve, da je pomemben del političnega spomina, iz katerega so se med obema vojnama

2 Ibid.

napajale iliberalne politične sile, predstavljalo zaledje starejših »lokalnih liberalnih tradicij«,³ kar je omogočalo bodisi izkoriščanje sorodnih oblik organizacijskih struktur, *zrcalno* prilastitev liberalne politične retorike ali določeno mero podobnosti vsebine med predstavljenimi političnimi programi zadevnih strank.

Študijo izdatno odlikuje avtorjevo izredno poglobljeno poznavanje relevantnih virov ter dolg in podroben politični spomin, ki je popolnoma neobremenjen z ideološko naravnanoostjo oz. z vnaprejšnjo formulacijo ciljev raziskovanja, ki bi utegnila ogroziti verodostojnost predstavljenih zaključkov. Kot največji dosežek knjige velja izpostaviti zastavljeno širino preiskovane problematike in njeno vsebinsko razgibanost, ki sta nedvomno posledici avtorjeve vpeljave primerjalnega pristopa, ki si prizadeva za enovito obravnavo treh, v marsičem tudi zelo različnih, politično-zgodovinskih kontekstov. Zahtevnost omenjenega pristopa bi utegnila kakšnemu drugemu piscu predstavljati nepremostljivo oviro, saj je pri nastajanju tako razširjeno izčrpnih monografij (pre)lahko pozabiti na vključevanje marginalnih, morda celo neprijetnih izjem in posledično prehitro dospeti do nezadovoljivih sklepov. Popolnoma nasprotno velja za knjigo *Liberalism after the Habsburg Monarchy, 1918–1935: National Liberal Heirs in the Czech Lands, Austria and Slovenia* Oskarja Muleja. Delo namreč v največji meri zaznamujejo avtorjeva potrpežljiva zastavitev parametrov obravnavanega zgodovinskega konteksta, kritična preiskava semantike takrat ključnih družbeno-političnih *označevalcev* in zmožnost po dosledni sintetični predstavitvi na videz morda paradoksnih mešanic *liberalističnih* političnih vsebin in okoliščin zgodovinskega trenutka, s katerimi so morale zadevne stranke konkurirati v politično izjemno burnem medvojnem obdobju.

Klemen Podbersič

3 Ibid., VIII.

*Aleš Maver in Darko Friš, Alta sedent
civilis vulnera dextrae: državljanska vojna
v zgodovini, Zbirka Studia Historica
Slovenica, Znanstveno raziskovalni inštitut
dr. Franca Kovačiča v Mariboru,
Maribor 2023, 187 strani.*

Zapisana zgodovina je v veliki meri zgodovina vojskovanja, saj je politična karta sveta in tudi naše države večinoma posledica osvajanj, državljskih uporov in spopadov za neodvisnost. Ko po zmagah v vojnih spopadih – saj se vojskujemo, da bi zmagali, mar ne? – ponovno nastopi mir, se ponovno pripravljamo na vojno, tako ali drugače. Pri tem pa velikokrat pozabimo na izkušnje vojskovanj naših prednikov, ki so v spopadih, katere so preživeli ali pa ne, na osnovi doktrinarnih zapovedi ter lastnih znanj in izkušenj, velikokrat že našli rešitve, ki jih v sodobnosti marsikdaj na novo odkrivamo. Ob proučevanju svetovne in nacionalne vojaške zgodovine ter njenega povezovanja s principi delovanja sodobnih vojska, so vojaško zgodovinske raziskave, pa tudi memoarska literatura pomembnih poveljnikov iz preteklosti, neizčrpen vir za delovanje in odločanje vojaških poveljnikov danes, saj so, kljub izjemnemu tehnološkemu napredku, ki so mu bili vojaki v svojem delovanju priča, osnovni principi delovanja ostali enaki. Kdaj, kako in kje, odloči poveljnik. Sam. In sam nosi tudi odgovornost za uspeh ali neuspeh svoje odločitve.

Vsaka vojna, ne glede na njeno obliko, predpostavlja doseganje določenega političnega cilja s silo, s tem da z oboroženim delovanjem upočasnjuje oziroma negira nasprotnika. Teorija in praksa vojaškega delovanja se proučujeta tako v miru kot v vojni. V miru je to proučevanje principov in načel o pripravi in vodenju bojevanja ter pridobivanje praktičnih izkušenj v poveljevanju z enotami. To zahteva množico postopkov, ki so praktičnega značaja, vendar morajo biti v skladu z veljavno teorijo, saj še tako dovršena praksa, v kolikor je presežena, nima pravega pomena. Pri proučevanju in osvajanju osnovnih načel pa je (še posebej v vojni) najpomembnejša hitra in realna ocena situacije, izdelava določenih predpostavk, sprejem odloči-

tve, realna določitev naloge posameznim enotam, organizacija sodelovanja in optimalna uporaba sredstev, s katerimi se razpolaga. V vojni pa se je razvila od opisovanja dogodkov iz bojne prakse, na osnovi katerih so se izdelovali in dajali nasveti za organizacijo in vodenje bojevanja, do preraščanja v večino, ki je ob tem analizirala tudi pojave in procese na bojišču.

Tako je denimo v primeru okupacije na političnem nivoju to zanikanje nacionalne svobode, pravice posameznega naroda, da sam upravlja svoje nacionalno ozemlje. Tako je tudi cilj odpora (proti okupatorju) osvoboditev in pravica do nacionalne neodvisnosti. Vendar pa to ni nujno edini cilj odporniškega vojskovanja, saj se lahko vzporedno s tem poskušajo doseči tudi drugi cilji, kot so sprememba družbene ureditve ali pa »bolj pravično reševanje« problematike razmejitve med posameznimi državami. Vsi nacionalni politični cilji se navadno ne morejo rešiti samo z vojno oziroma z eno vojno. Zato se morajo cilji, ki se hočejo doseči s pomočjo vojne, postaviti tako, da bodo ti v skladu z možnostmi, pri katerih pa vsekakor igra odločilno vlogo moč nasprotnika. Tako je potrebno v vsakem konkretnem primeru pravilno oceniti, katere cilje je v danih okoliščinah možno uresničiti in katerih ne.

»Duh državljanskih spopadov« oziroma vojn pa v monografiji *Alta sedent civilis vulnera dextrae: državljanska vojna v zgodovini* zajameta profesorja Filozofske fakultete Univerze v Mariboru dr. Aleš Maver in dr. Darko Friš. V opredelitvi pojma državljanske vojne ugotavljata, da je kljub temu, da večina temeljnih političnih in vojaških pojmov zahodnega sveta izvira iz stare Grčije, pojem državljanska vojna »rimska pogruntavščina«. V stari Grčiji je izraz *stásis* pomenil spopad med meščani iste polis, kateremu pa so Rimljani razširili vsebino v poimenovanju *bellum civile*. Svoje vojne so namreč

poimenovali po nasprotnikih, s katerimi so prekrižali kopja. Zato so govorili o galski, punski ali makedonski vojni. Ko je nekje proti koncu 2. stoletja pr. Kr. postalo jasno, da si lahko vojaško skočijo v lase celo Rimljani sami, so bili malce v zadregi. Nazadnje so samostalniku za vojno 'bellum' dodali pridevnik, izpeljan iz samostalnika 'civis', ki je pomenil meščana ali državljana.¹

V angleškem poimenovanju državljanske vojne, *civil war*, se je v ospredje tovrstnega vojskovanja postavilo trpljenje civilnega prebivalstva. Slovenski prevod pa izhaja iz nemškega poimenovanja *Bürgerkrieg*, ki ga opredeljuje kot »konflikt med člani iste skupnosti ali kar med državljani iste države«. Ob tem

1 Aleš Maver in Darko Friš, *Alta sedent civilis vulnera dextrae: državljanska vojna v zgodovini* (Maribor: Znanstveno raziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru, 2023), 13.

pa lahko pri nas (na slovenskem ozemlju), v kontekstu dogajanj med drugo svetovno vojno, obe poimenovanji, angleško in nemško, združimo v slovensko poimenovanje za tovrstno obliko vojskovanja, to je »bratomorno vojno«, kakršna je bila, kot zapišeta avtorja, peloponeška vojna v 5. stoletju pr. Kr., v kateri so se med seboj »udarili Grki pod zastavami Aten in Sparte«. In vsaka državljanska vojna je hujša od vsake »zunanje«. Ob obisku v državljanski vojni prizadete Španije je francoski državnik Charles de Gaulle izjavil: »Vse vojne so slabe, toda državljanske vojne, v katerih so v jarkih na obeh straneh bratje, so neoprostljive, ker se, ko se vojna konča, ne rodi mir.«² V družbah, ki jih je prizadela državljanska vojna, je po vojni mnogo težje najti ponovno notranje ravnovesje in soglasje za skupno bivanje kot po vojnah proti zunanjemu sovražniku. »Celo več, rado se zgodi, da posamezne skupine, ki so bile vključene v državljanski spopad, svojo lastno istovetnost gradijo prav s poudarjanjem svoje zmage nad notranjim sovražnikom ali drugačnosti od njega.«³

Vzroke za državljanske vojne lahko iščemo v več smereh, in to v velikih socialnih razlikah med posameznimi skupinami v družbi. Lahko pa so te razlike verske ali narodnostne oziroma politično pogojene. Ločujemo jih lahko tudi kot dinastične državljanske spopade, vojne za odcepitev ali narodno osvoboditev in revolucionarne državljanske vojne. V slednje pa pogosto posegajo zunanji dejavniki oziroma velesile, ki poskušajo znotraj posameznih držav, kjer poteka državljanska vojna, s podporo eni izmed bojujočih se stani uveljaviti svoj geostrateški interes.

V nadaljevanju monografije avtorja obravnavata značilnosti rimskih državljanskih vojn, državljanskih vojn v srednjem veku, ZDA med državljansko vojno in tovrstne vojne v 20. stoletju. V nadaljevanju pa v izvirnih ter zgodovinsko-znanstveno utemeljenih primerjalnih analizah povežeta vzroke in posledice državljanske vojne med posameznimi zgodovinskimi obdobji: Od Cezarjevega Rima do sodobne Metlike: neprijetnost in neizogibnost spomina na drvljansko vojno; Vzorci državljanskih vojn rimske republike in slovensko leto 1945; Zagate kristjanov z državljansko vojno v pozni antiki; Arbogast in njegova kariera sredi državljanskih vojn; Rojstvo Valjhuna; Državlanske vojne med drugo svetovno vojno in tipologija njenih koncev v Evropi ter Senca državljanske vojne v celjskem Koledarju Družbe sv. Mohorja v prvem desetletju po drugi svetovni vojni. »Zadrega, razvidna iz zapisov v Koledarju Družbe sv. Mohorja, je značilna za soočenje z dediščino večine državljanskih vojn skozi čas. Zavedanju o nedopustnosti nasilja med tovrstnimi spopadi stoji nasproti želja (običajno zmagovalcev v vojni) po ohranjanju družbenih razmerij, ki so se zaradi njega vzpostavila.«⁴

Tomaž Kladnik

² Ibid., 14.

³ Ibid., 15.

⁴ Ibid., 153.

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, niso honorirani. Prispevki morajo predstavljati izvirni doprinos k obravnavani tematiki, prav tako ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Avtorji naj prispevke pošljejo na naslov uredništva (Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija) oziroma jih oddajo po elektronski pošti na spletni naslov revije *Dileme* (dileme@scnr.si). Prispevki naj obsegajo med 30.000 do 50.000 znakov s presledki. Vsebujejo naj:

- izvleček (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- ključne besede (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- povzetek (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

Uporabljamo čikaški stil citiranja (Chicago style), slovenska verzija podrobnih navodil se nahaja na spletni strani: <https://www.scnr.si/navodila-avtorjem.html>.

Instructions to the Authors

Dileme is a scientific periodical journal issued by the Study Centre for National Reconciliation. Authors of the papers published in *Dileme* receive no honorarium. Their papers have to represent an original contribution to the addressed topic and must not be published beforehand in any other scientific journal. The papers are peer-reviewed.

The authors can send their papers to the address of the editorial board (Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenia) or by e-mail to the *Dileme* journal address (dileme@scnr.si). The papers should encompass between 30,000 and 50,000 characters with spaces. They should contain:

- keywords (up to five), reflecting the content of the paper;
- an extract (max. ten lines) which has to be comprehensible without reading the full paper;
- an abstract (max. 30 lines) which has to express the purpose of the paper, the main characteristics of the addressed problem and the most relevant results and conclusions.

The authors should provide the following information: name and surname, academic title, workplace, employment institution and e-mail address. The editorial board arranges for the proofreading of the papers and the translations of the abstracts.

We use the Chicago Manual of Style for citing, detailed instructions can be found at the following webpage: <https://www.scnr.si/en/guidelines-for-authors.html>.

Impressum

Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine so redna znanstvena publikacija Študijskega centra za narodno spravo. Vsako leto izideta dve številki revije v tiskani obliki. Publikacija na interdisciplinarni način obravnava vprašanja slovenske sodobne zgodovine, pri čemer so poslužuje metodologije različnih ved, od zgodovine, sociologije, antropologije, prava do preostalih humanističnih in družboslovnih ved. Prispevki objavljeni v *Dilemah* lahko razvijajo znanstvene koncepte, predstavljajo teoretske ugotovitve ali pa so empirično-analitske-narave. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo inovativno obravnavo izbrane tematike z lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju stanja raziskav na tem področju. Objave v reviji *Dileme* niso honorirane, prispevki pa ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Za objavo v reviji veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature, kot jih priporoča organizacija COPE (*Committee on Publication Ethics*). Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov dileme@scnr.si. Prispevki so podvrženi postopku recenzije. Postopek recenzentskega pregleda ne traja več kot tri mesece.

Revija Dileme je vključena v naslednje podatkovne baze/Articles appearing in this journal are abstracted and / or indexed in: Scopus, European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Slavic Humanitoies Index, MIAR, Crossref.